

Dr. Ratan P. Solanki has been teaching in Maniben M. P. Shah Mahila Arts College Kadi. Since 2022. She is having 28 years of Teaching Experience. She has published 10 books. Many of her research papers and articles published in national and international journal. She is interested in educational counselling and women empowerment their personal problems.

Dr. Jaimini C. Solanki Born on 10 December, 1983. She has completed her Graduation in Economics in the year 2004, Master Degree in Economics in 2006, M.Phil. degree in 2009 from Gujarat University, Ahmedabad. She cracked her UGC NET exam in 2014. She has also earned Ph.D. degree in Economics. She has an overall experience of 09 years in this profession. She has interested in Indian Economy, Micro and Macro Economics, International Economics. She has published 6 books, 15 Research papers/Articles in reputed Educational Journals and also presented more than 08 papers at state, National and International level seminars/conferences /workshops. She is working as an Assistant Professor in Maniben M.P. Shah Arts College Kadi.

Ms. Bhartiben R. Prajapati is serving as a visiting faculty in Maniben M. P. Shah Mahila Arts College Kadi (North Gujarat) since 2020-21. She has done her Graduation, Post-Graduation and M.Phil. in Economics from Hemchandracharya North Gujarat University, Patan and also pursuing Ph. D. from Veer Narmand South Gujarat University, Surat. She has 7 Years of Teaching Experience. She has editing 15 Books on Various Topics. Many of her Research Papers and Articles Published in National and International Journal. She is also Interested in the Subject like Indian Economy and Public Finance.

Publisher

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College,
Opp. N.C. Desai Petrol Pump,
Kadi - 382715, Dist. : Mehsana
Gujarat, India
Ph. : (02764) 242072
Email : hina639@gmail.com

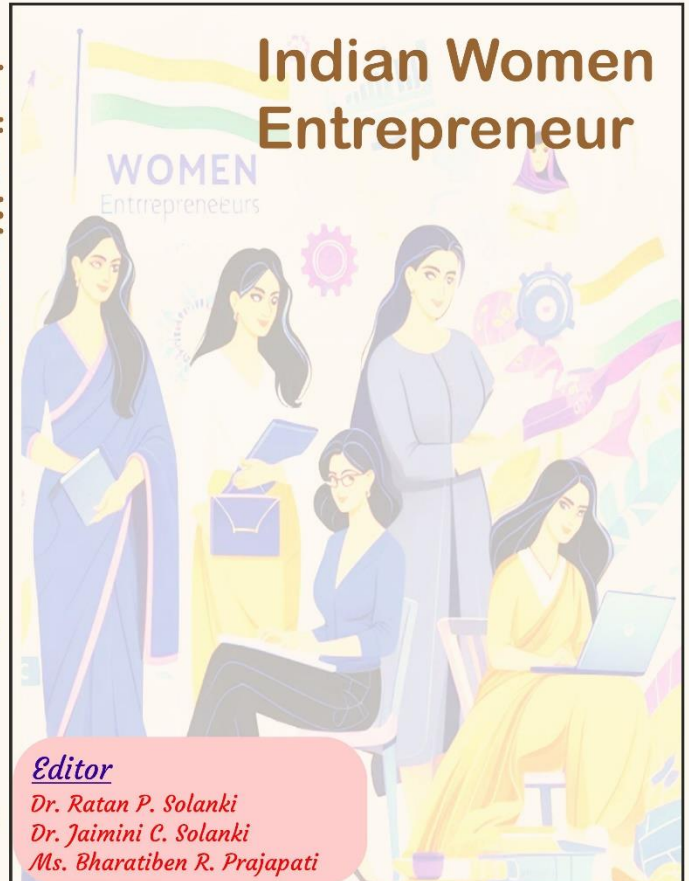
ISBN: 978-81-971187-8-4

9 788197 118784

**Indian Women
Entrepreneur**

Editor
Dr. Ratan P. Solanki
Dr. Jaimini C. Solanki
Ms. Bhartiben R. Prajapati

Indian Women Entrepreneur

Dr. Ratan P. Solanki
Dr. Jaimini C. Solanki
Ms. Bhartiben R. Prajapati

Edited book for Proceedings of National Level Virtual Conference

“Indian Women Entrepreneur”

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College

Publisher

ISBN-978-81-971187-8-4
First Edition

Published by:

MANIBEN M. P. SHAH MAHILA ARTS COLLEGE,

Opp. N. C. Desai Petrol Pump,

Kadi - 382715, Dist - Mehsana,

Gujarat, India

Ph.: (02764) 242072

E-Mail: hina639@gmail.com

Published - 2024

© Reserved

ISBN: 978-81-971187-8-4

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any mean without permission in writing from the publisher.

Published at: Kadi

Preface

Dear Reader,

Women Entrepreneurs means the women or a group of women who initiate, organize and operate a business enterprise.

A women entrepreneur is therefore a confident, creative and innovative woman the ripple effect of women's success contributes fiercely to their local economy and touches lives across their community.

Women entrepreneurs account for improves economic growth and stability within a county. Women entrepreneurs inspire other women to start businesses. This leads to more job creation for women which ultimately helps in reducing the gender gap in the workforce.

Women entrepreneurs in India have signification influenced the social and economic demographics of the country. They are active in sectors such care and technology, bringing new ideas and approaches to traditional industries and creating innovative products and services.

This book is directed at students and ordinary citizens, women with no formal back ground in the field and who may be studying entrepreneurship, marking computer science, engineering or fields.

Dr. Ratan P. Solanki,
Dr. Jaimini C. Solanki, and
Ms. Bhartiben R. Prajapati

CONTENTS

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	A Study on Savings and Investment Pattern of Salaried Women in Rajkot District Ms. Vidhi Monani Dr. Jay Desai	1
2	Role of women Entrepreneurship in India Baria Narendrasinh Dalpatsinh	10
3	Role of Indian Women Entrepreneur Prakruti Sureshbhai Patel	16
4	Role of Women Entrepreneurs in India – Problems and Opportunities Dr. Hareshkumar I. Prajapati	20
5	Women Entrepreneurship: An Indian Perspectives Dr. Rinaben V. Sommanek	27
6	Women Entrepreneurship and Their Role in Developing Indian Economy Dr. Parul I. Patel	35
7	Role of Women Entrepreneurs in India Dr. Vinodkumar Udesinh Patelia	40
8	Contribution of Women Entrepreneurs in India Dr. Harsha N. Dangar	48
9	Study on Self – Help Groups and its role in Women Empowerment Sulochana Sureshbhai Patel Dr. Hemlata J. Patel	53
10	Women Entrepreneurs in India Dr. Alkaben C. Panchal	58
11	Empowering E-Commerce: Breaking Barriers and Thriving – The Rise of Women Entrepreneurs Dr. Rajiben S. Vagh	62
12	Role of Indian Women Entrepreneur Dr. Laxmiben N. Thakor Prof. Madhuben S. Thakor	70
13	Great Entrepreneurship Women in India Ashvinee R. Barbate Sanobar Shekh	76
14	Women Empowerment and Democracy in India Prof. Dharmendrabhai K. Chaudhari Ms. Mansi Patel	82

15	Women Entrepreneurship in India: An Overview about Growth and Various Problems Dr. Sejal B. Patel	91
15	પશુપાલન વ્યવસાયમાં મહિલાઓનો ફાળો પ્રા. ડૉ. દશરથભાઈ બી પ્રજાપતિ	104
16	ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સ્થિતિ Rakesh Rajubhai Karmur	110
17	મહિલાઓની ભાગીદારી પર મનરેગાની અસર ડૉ. ધનશ્યામ વી. જોગરાણા હેતલબેન એન. ચાવડા	118
18	સ્વ-સહાય જૂથોમાં કાર્યરત મહિલાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું મહત્વ પટેલ રીના બી.	122
19	આર્થિક વિકાસમાં ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ભૂમિકા Patel Urvisha Jagdishbhai	127
20	કિરણ મજમુદાર શો એક સફળ ભારતીય ઉદ્યોગ સાહસિક મહિલા Dr. Priti J. Rathod	140
21	બનાસકાંઠા જિલ્લાના સંદર્ભમાં ખેતીક્ષેત્ર અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોનો ફાળો Prof. Hemalben Jayantibhai Patel	146
22	ઘર આંગણે નર્સરી ઉદ્યોગ દ્વારા માટીમાંથી સ્વરોજગારનું સર્જન કરતી મહિલાઓ Prof. Jyoti K. Patel	153
23	ભારતમાં મહિલા સાહસિકોની સમસ્યાઓ અને તકો Roshani N Parmar	161
24	ભારતમાં વ્યવસાયોના સંચાલન કરતી મહિલા સાહસિકોની સમસ્યાઓ ડૉ. હસમુખ એમ. સોલંકી ડૉ. અપેક્ષા નીતિનકુમાર પંડ્યા	168
25	Study on Self – Help Groups and its role in Women Empowerment Sulochana Sureshbhai Patel Dr. Hemlata J. Patel	172
26	बीसवीं सदी की मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री सशक्तिकरण પ્રા. ભાવનાબહેન એમ. પટેલ	177

ISBN-978-81-971187-8-4
First Edition

A Study On Savings and Investment Pattern of Salaried Women in Rajkot District

Ms. Vidhi Monani

Research Scholar, Gujarat University

Email: vidhimonani.mba19@gmail.com

Dr. Jay Desai

Assistant Professor, Gujarat University

Email: jay@jaydesai.net

ABSTRACT

"In order to prevent difficult circumstances at any point in their lives, women should begin to consider and comprehend the significance of money, savings, and its investment aspect." They must acquire the abilities to make financial plans. Women typically don't invest their money; instead, they opt to leave it idle. People frequently believe that this "idle cash" can be used to pay bills with ease. The research study only comprised a group of women employees who were paid a salary because the respondents were limited to those who had a fixed income. Because they are not professionals or business owners, salaried women employees have different investment patterns because they prioritize stability, tax savings, regular income streams, safety, and retirement benefits. Based on the savings and investment habits of salaried women in the Rajkot district, the study was conducted. The distribution of a closed-ended questionnaire is how primary data for the study are gathered. A percentage analysis and Rank test have been used to analyse the data.

Keywords: Women, Investment pattern, Savings, Rajkot

INTRODUCTION

The traditional role of women was limited to the home, but it has since expanded to include competition with males in other spheres. This is because of the education she is receiving, government programs and policies that support women, and the employment opportunities that have arisen as a result of modernization, urbanization, industrialization, liberalization, globalization, and other related processes. Women now have more options than ever before to achieve economic independence and a greater degree of participation in the political and social spheres. The modern woman is a demanding taskmaster who balances being a smart businesswoman, a homely wife, and an honest companion with such ease and grace that it is quite admirable.

Like their male counterparts, women enjoy going to social events, functions and places a high value on her social life. In the past, men would dissuade women from leaving their homes to attend social gatherings. The order has now altered due to the rise in education, particularly among women, and the resulting shift in the social views of educated women. The modern woman has begun to take responsibility for her physical well-being, cultural requirements, interests, academic goals, social interactions, religious activities, leisure needs, etc. Contemporary women are socially conscious and actively working to raise the standing of women in society as a whole. Rising consciousness and learning have motivated women to leave the four walls of the house.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To determine the rationale behind investment preference.
2. To determine the degree of knowledge that investors have about different investment options.
3. To investigate the issues that investors face when making investments.
4. To ascertain the elements impacting investors' satisfaction.

REVIEW OF LITERATURE

(T & J, 2023): It was discovered that among Indians of the new age, there is very little awareness of and preference for investing. With regard to preferred investment avenues and factors, investment objective, investors' attitude toward risk, timely diversification, and investor type based on investment attitude from various SRM IST schools, the study has attempted to evaluate the salaried class teaching investors' perceptions.

(Sabri, Reza, & Wijekoon, 2020): The purpose of this study is to ascertain the working women's financial well-being (FWB), savings and investing habits, and financial management in Malaysia's public sector. Through the use of a multi-stage random sample process, 722 respondents were chosen. Working women's financial position revealed that 44.3% of them believed their wage just covered their basic needs, while 39. 2% believed their assets exceeded their debt. Additionally, almost 80% of the participants adhered to sound money management techniques.

(JOSEPH & M, 2019): The Indian financial markets now offer a variety of financial products, including derivatives, mutual funds, DVRs, life and non-life insurance plans (Unit Linked Investment Plans, or ULIPs), pension plans, and plans for the education of children. Everybody has different preferences when it comes to investing their money, and each person behaves

differently in this regard. An individual's investment behaviour is determined by a variety of factors, including market conditions, investment product risk, rate of return, and personal traits. (HEMALATHA & PAVITHRA.S, 2018): The study's foundation is the savings and investment habits of district of Coimbatore salaried women. The primary data used in the study were gathered through the distribution of a closed-ended questionnaire. The study determined the degree of satisfaction, awareness, preference, and problem intensity with respect to financial commitment. When selecting an investment, investors cite financial security as their top consideration. Thus, greater investment protection should be offered by the government.

(V.G.Jisha & Gomathi, A Study on the Perception of Investment Pattern among Urban Working Women with Reference to Coimbatore City, 2017): The research study is predicated on an examination of the income and investment patterns of respondents, in this case, working women residing in Coimbatore. Fifty respondents each received a standardized questionnaire, which was used to gather data. This study examined how often salaried female employees take into account both good return on investment and safety.

(VasagadekarPriya, 2014): According to a study, women nowadays are receiving the finest job offers with the highest take-home pay packages due of their high levels of education. Increasing their fortune has become a need for Indian working women nowadays. Due to their generally poor level of financial literacy, women find it extremely difficult to manage their portfolios independently. Additionally, Indian working women have a poor risk tolerance. This is brought on by a lack of solid financial understanding.

(Jain, 2014): Based on an investigation of the respondents' income and investment patterns—that is, working women in Ahmedabad—the research study was conducted. Research was done on employed females in the public and commercial domains. According to research, the majority of them would rather have their money invested in gold than in fixed deposits with banks because they wanted to be safe against future volatility.

RESEARCH METHODOLOGY

Based on the survey method, the study is an analytical research project.

Primary Data Collection: Primary data was collected from the respondents using the survey method by distributing the questionnaire and analysing the comments.

Secondary Data Collection: Information gathered from different online downloads, books, publications, and journals was included in the secondary data.

Sample Method: Convenient sampling method used for data collection. Collected 82 samples by distributing questionnaire.

Statistical Tools: The information examined using the aforementioned methods:

- Simple Frequency
- Percentage
- Ranking Method

SCOPE OF THE STUDY

Only Rajkot city has been the subject of this study. The study is limited to the variables that the women with salaries took into consideration. Investors split their money among several investment vehicles. Regarding the various aspects of investment avenues available in the study area, they were asked to rate their level of preference, satisfaction, awareness, and intensity of problem.

LIMITATION OF THE STUDY

- Primary data from 82 respondents in the Rajkot district served as the primary basis for this study.
- This is an educational activity with financial, time-based, and regional restrictions.
- Since only 82 respondents provided data, extrapolation to other female investors is unavoidable.
- The study's interpretation is predicated on a belief that the respondents provided accurate information.

ANALYSIS AND INTERPRETATION

Age(Years)	Frequency	Percentage
Up to 25	27	32.93
26 To 35	20	24.39
36 To 45	24	29.27
Above 45	11	13.41
Total	82	100.00
Marital Status	Frequency	Percentage
Married	45	54.88
Unmarried	37	45.12
Total	82	100.00
Educational Qualification	Frequency	Percentage
Primary Education	3	3.66
High School	12	14.63
Bachelor's Degree	8	9.76
Master's Degree	29	35.37
Ph.D.	9	10.98
Professional	21	25.61

Total	82	100.00
Employment Type	Frequency	Percentage
Government Employee	40	48.78
Private Employee	42	51.22
Total	82	100.00
Family Type	Frequency	Percentage
Joint	49	59.76
Nuclear	33	40.24
Total	82	100.00

Nature Of Residence	Frequency	Percentage
Own	53	64.63
Rented	29	35.37
Total	82	100.00
Monthly Income	Frequency	Percentage
Below 15000	14	17.07
15001-30000	30	36.59
30001-45000	21	25.61
Above 45001	17	20.73
Total	82	100.00
Monthly Family Income	Frequency	Percentage
Below 30000	15	18.29
30001-50000	23	28.05
50001-70000	31	37.80
Above 70001	13	15.85
Total	82	100.00
Monthly Expenditure	Frequency	Percentage
Below 15000	15	18.29
15001-30000	29	35.37
30001-45000	21	25.61
Above 45001	17	20.73
Total	82	100.00
Monthly Savings	Frequency	Percentage
Below 20000	19	23.17
20001-40000	38	46.34
Above 40001	25	30.49
Total	82	100

Form Of Investment	Frequency	Percentage
Financial Assets	69	84.15
Non-Financial Assets	13	15.85
Total	82	100.00
Preference Of Investments	Frequency	Percentage
Short-Term	20	24.39
Medium-Term	32	39.02
Long-Term	30	36.59
Total	82	100.00
Expected Return	Frequency	Percentage
Below 10%	17	20.73
10% To 20%	38	46.34
20% To 30%	10	12.20
Above 30%	17	20.73
Total	82	100.00
Source Of Information	Frequency	Percentage
Television	16	19.51
Newspaper	6	7.32
From Bankers	7	8.54
Pamphlets & Journals	3	3.66
Friends & Neighbors	10	12.20
Internet	15	18.29
Post Office	5	6.10
Agents / Brokers	20	24.39
Total	82	100.00

(Source: Author's Calculation)

INTERPRETATION:

Based on above table it can be said that, 32.93% of respondents are under 25 years old, 24.39% are between 26 and 35 years old, 55.8% of respondents are married, 25.61% of respondents are professionals, and 35.37% of respondents have a master's degree; 48.78% of respondents work for the government; 59.76% of respondents are part of joint families; 64.63% of respondents own their own home; 17.7% of respondents have a family income of less than Rs.15,000, 36.59% have a family income range of Rs.1500–35000, 25.61% have a family income range of Rs.3000–45000, and 37.80% have a family income range of Rs.50001–700000; 35.37 percent of respondents have monthly expenditure ranges of Rs.1500–35000; 46.34 percent of respondents have monthly savings ranges of Rs.2000–40000; 84.15 percent of respondents invest in financial assets; 39.02 percent of respondents prefer medium-term

investments; Regarding sources of investment, 46.7 percent of respondents said they prefer expected rates of return that fall between 10% and 20%, while 24.39 percent said they prefer broker advice.

REASON FOR INVESTMENT

Statement	Sa	A	Nu	Da	Sda	Total	Rank
For Future Uncertainty	58	13	8	3	0	82	1
For Increase Standard Of Living	46	25	7	4	0	82	1
For Tax Relief	23	32	20	7	0	82	2
To Generate Capital Gain	25	28	17	8	4	82	2
For Child Education	33	22	18	8	1	82	1
For Child Marriage	26	24	20	9	3	82	1
For Buying A Home	30	27	15	8	2	82	1

(Source: Author's Calculation)

INTERPRETATION:

Given the above table, it can be concluded that the majority of people invest in order to raise their standard of living, educate their children, get married, buy a home, and prepare for future uncertainty.

LEVEL OF AWARENESS

Investment Avenues	High	Moderate	Low	Total	Rank
Bank Deposits	74	5	3	82	1
Chit Funds	12	50	20	82	3
Debentures	18	23	41	82	3
Gold	62	18	2	82	1
Insurance	45	31	6	82	1
Mutual Funds	49	29	4	82	1
Post office Savings	56	21	5	82	1
Bonds	28	39	15	82	2
Real Estate	36	29	17	82	1
Shares	26	37	19	82	2

(Source: Author's Calculation)

INTERPRETATION:

Based on the above table, it can be said that most respondents are more knowledgeable about investment options such as real estate, insurance, mutual funds, gold, bank deposits, and post office savings.

PROBLEMS ASSOCIATED WITH INVESTMENTS

Issues Related To Investments	High	Moderate	Low	Total	Rank
Safety Of The Principal	62	16	4	82	1
Fluctuation In Return	41	34	7	82	1
Complex Procedure	38	31	13	82	1
Low Return On Capital	33	39	10	82	2
Low Liquidity	18	44	20	82	3

(Source: Author's Calculation)

INTERPRETATION:

From the above data it can be said that the majority of respondents seemed to be concerned about three issues related to investments: complex procedures, fluctuation in returns, and principal safety.

CONCLUSION:

Given that this study examines the investment behaviour of salaried women investors, it becomes crucial to comprehend the various kinds of investors. Women Individual investors possess unique investing styles. Some are inherently risk-takers, ready to stake substantial sums of money on very uncertain ventures. Even if their money's real purchasing power is gradually decreasing due to inflation, some people nevertheless value the safety and security of cash in the bank. The majority of individuals lie in the middle of these two extremes and are prepared to take on some risk in the hopes of earning larger returns.

In the current financial landscape, the success of every investment decision has grown in significance, requiring both knowledge and talent to make wise choices. Women who are employed have distinct demands when it comes to savings, security, interest, and value growth, thus they have various expectations from their investments. The study measured the degree of satisfaction with investment, preference, awareness, and problem intensity. When selecting an investment, investors put the safety of their money first. The government ought to offer greater investment protection as a result.

REFERENCES:

- HEMALATHA, T., & PAVITHRA.S. (2018). A STUDY ON SAVINGS AND INVESTMENT PATTERN OF SALARIED WOMEN IN COIMBATORE DISTRICT. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 143-148.
- Jain, R. (2014). AN ANALYSIS OF INCOME AND INVESTMENT PATTERN OF WORKING WOMEN IN THE CITY OF AHMEDABAD. *International Journal of Research in Management & Technology*, 139-146.
- JOSEPH, M. F., & M, M. V. (2019). A Study on Investment Preference of Salaried Individuals towards Financial Products. *History Research Journal*, 1912-1925.
- Sabri, M. F., Reza, T., & Wijekoon, R. (2020). Financial Management, Savings Behavior, Investment Behavior and Financial Well-Being of Working Women in the Public Sector. *Majalah Ilmiah Bijak*, 135 -153.
- T, S., & J, S. T. (2023). A STUDY ON PREFERRED AVENUES AND FACTORS CONSIDERED FOR INVESTMENT INFLUENCED BY SAVINGS AMONG SALARIED CLASS TEACHING INVESTORS. *Journal of Research Administration*.
- V.G.Jisha, D., & Gomathi, V. (2017). A Study on the Perception of Investment Pattern among Urban Working Women with Reference to Coimbatore City. *International Journal of Engineering Science and Computing*, 4303-4307.
- VasagadekarPriya. (2014). Investment Awareness Among Indian Working Women With Reference To Pune Region. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 2229-5518.

Role of women Entrepreneurship in India
Baria Narendrasinh Dalpatsinh
Assistant Professor,
Government Arts and Science College, Morva Hadaf
At. Morva Hadaf, Dist. Panchmahal, Gujarat, 389115.

ABSTRACT

It is a general belief in many cultures that the role of women is to build and maintain the homely affairs like task of fetching water, cooking and rearing children. Since the turn of the century, the status of women in India has been changing due to growing industrialization, globalization, and social legislation. We live in the century of telecommunications, information technology, and financial services. Female entrepreneurship is on the rise in all of these industries, and women are becoming a force to be reckoned with. Many of the new industries are led and supported by women. Women's entrepreneurship is beginning to emerge in all of these areas, and women are becoming a major force in several new industries led and supported by women. Entrepreneurs are women who create, organize, and manage businesses. India's women entrepreneurs are changing the face of modern business, both figuratively and literally. countries can develop their entrepreneurship and economy by including women. We can develop our economies by improving capital formation, expanding employment opportunities.

Keyword: Women entrepreneurs, Role in India, Economic development, Government Policies and scheme.

INTRODUCTION

In developing countries, small rural savings contribute significantly to the creation of small and medium enterprises in India. Considering the decline of his craft in rural areas, great importance was attached to strengthening self-determination as well as entrepreneurship. Women's empowerment has become a key role for governments and other non-governmental organizations. Women have a natural ability to succeed as entrepreneurs. Women's entrepreneurship is an essential and natural process. Numerous studies conducted over the past decade have debunked the myth that entrepreneurship is a matter of innate ability or limited to certain segments of society. The situation of women working in the service industry has improved significantly. As a result of her entrepreneurship boom over the past two decades, more and more women in India are taking on new dimensions in business, both literally and figuratively.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- As previously mentioned, women have historically been involved in entrepreneurship on several occasions.
- Women's entrepreneurship is growing at national and international levels.
- It is important to understand how women have contributed to economic development throughout history
- To highlight the factors influencing the women entrepreneurs.
- To study the major constraints faced by the women entrepreneurs.
- To draw conclusions and suggestions.

Concept of Women Entrepreneurship

Women Entrepreneurship can be defined as a woman or group of women who start, organize and run a business. The Government of India defines Women Entrepreneurs as "enterprises owned and controlled by women, having a financial interest of at least 51 per cent in the capital and providing at least 51, percent of the jobs created by the business to women". Defined. women entrepreneurs were inspired to join due to push and pull factors that encouraged them to pursue independent work and stand on their own two feet. A sense of independent decision-making in their lives and careers is the driving force behind this drive. women are burdened with housework and family responsibilities and want to be independent. Influenced by these factors, women entrepreneurs choose a career as a challenge and an urge to do something new. This situation is called a pull factor. Although these are push factors, women are forced to participate in business activities by their families, and the responsibility is placed on them.

Historical Background of Women's Entrepreneurial Activities

When it comes to entrepreneurial activities in the 1950s, these women can be divided into two categories. The first category of women engaged in entrepreneurship ran and founded companies where there were no men to generate income. In order to provide income for the family, women stopped their education and gave up other goals. As a woman suffering from a neurological disorder, it was extremely difficult for both women and men to break free of social patterns and coding. However, the number of such women, was small in the 1950s as they were in short supply for other reasons. In many cases, the women's families also took the business away from them, leaving them and their families dependent on the business, whether or not they had the means to continue it. Women Entrepreneurs in the 1960s: The 1960s was a time in society when many educated women began to desire success in their careers. At this time,

women were married and accepted the social norms imposed by socio cultural traditions. Over time, they succeeded in establishing small one-woman businesses in the country, of which had little success. These activities still include activities that are self-destructive and activities that require self-employment, but these activities involve not only economic opportunities but also the meaning of one's own life. In a sense, it also contains the seeds of a desire to find something. The purpose of this was survival, but still not economic autonomy or self-sufficiency. In the 1970s, women entrepreneurs became widespread, many of whom entered professional life after completing their studies. These women paved the way for other women in her year. For them, it was not only ambition that was decisive, but also the decision to become self-employed. I am confident that this decision was not made out of disappointment or helplessness. This was an active decision to take control of my own destiny. Building new business ventures by her educated women in the 80s: In the 80s, women had the most advanced and sophisticated technical skills. They were often welcomed into their father's or husband's company and worked as equal partners. In many her regions and in many frontiers, her ten years that we have lived in have been her ten years of her breakthrough for women. In the last century, women belonged to the category of individuals who had the power to make their own decisions and initiations. However, these decisions and the beginning of her did not go smoothly. In the 1990s, there was a different kind of entrepreneur: a woman who decided to become entrepreneurial and make a difference for herself. It was a time when women were competent, confident, active and assertive. There was no doubt that they were making the right decision.

Emergence of Women Entrepreneurs Worldwide

In fact, entrepreneurship is a very popular field these days. It seems to be very popular all over the world. women are likely to become entrepreneurs at an above-average rate compared to men. According to the U.S. Census, countries have significantly increased the number of women entrepreneurs. The U.S. International Revenue Service (IRS) has thousands of businesses owned by women, including hair salons, dry cleaners, photography studios, textile mills, trucking companies, transportation companies, highway companies, and construction businesses. exists. Companies etc. 38% of small businesses in the United States are run by women. The growth rate of approximately women-owned businesses in developing countries is higher than the growth rate of her women-owned businesses in developed countries. According to statistics, the growth rate of Malaysia is 24 percent, Thailand's growth rate is 30 percent, and the Philippines' growth rate is 36 percent.

Women Entrepreneurship in India

If society is a vehicle, then both men and women are the wheels of the vehicle. The creation of a nation requires the participation of both men and women in the processes involved in the construction of national life. India's population of people lives in villages of about 700,000, occupying 70 percent of the country's total area. According to a United Nations report, 56 percent of the rural sector workforce is male and 33 percent female. Women in India have been fighting for the right to run their own businesses since independence more than 60 years ago. They still face various socio-economic challenges. There are 4,444 women entrepreneurs in India, making up a small portion of the total number of women entrepreneurs. Attitudes, social traditions, and kinship systems have hindered the advancement of women entrepreneurs. Due to lack of technical knowledge and competition from men, women in India contribute the most to the domestic industry. Policies and Programs for Women Entrepreneurs in India, the Micro, Small and Medium Enterprise Development Authority, various State Small Industries Development Corporations, nationalized banks and even NGOs have launched various programs including the Entrepreneurship Development Program (EDP). We are running a program. It caters to potential female entrepreneurs who do not have the appropriate educational background or skills. The DC Department (MSME) has also opened a Women Cell at to provide coordination and assistance to women entrepreneurs facing specific challenges. There are several other Her government programs at central and state levels that help poor women set up training income generating activities to help them become financially independent. Small Industries Development Bank of India (SIDBI) also implemented her 4,444 special programs for women entrepreneurs. In addition to special programs for women entrepreneurs, various government programs for MSMEs also provide certain special incentives and benefits to women entrepreneurs. For example, under Prime Minister Rojgar Yojana (PMRY), women beneficiaries will be given priority. The government has also made several relaxations for women to facilitate the participation of women beneficiaries in the program. Similarly, under the Ministry of MSME's MSE Cluster Development Program, the contribution of the Ministry of MSME is between 30-80% of the total project in case of severe interventions, but in case the cluster is owned and managed by women. it's different. Entrepreneur M/o MSME contribution can be up to 90% of project cost. Similarly, under the Small and Medium Enterprise Credit Guarantee Fund Scheme, guarantees are typically available for up to 75% of the loan granted. However, coverage for small businesses run or

owned by women is 80%. Below are approximately special programs for women entrepreneurs run by government agencies and related institutions.

ENTREPRENEURSHIP AND THE ECONOMY

The role of women in development Over the past three decades, entrepreneurship has become a phenomenon that spreads throughout the world, irrespective of the level of development. Business creation can be defined as helping women to gain economic freedom, improve their economic status in society, and increase their economic empowerment. women entrepreneurs are making a huge impact in almost every sector of the economy. Human, physical and financial resources determine a country's economic growth and development. Through the acquisition of additional production factors or the technological development of factors, an economy can achieve higher levels of growth. The purpose of planned development is to make the best use of human resources. The socio-economic development of a country is brought about by industrialization. Entrepreneurship is largely responsible for the economic development of a country. This characteristic is the result of the actions and activities of a special segment of the population called entrepreneurs. Currently, the entrepreneurship industry is booming in India.

Tips & Suggestions for Women Entrepreneurs

Tips for Women Entrepreneurs

- Start a business that works for you and your personal life
- Research the product/ service
- Assess the market
- Start business with adequate funds
- Do networking.
- Consult with professionals.

Here are some suggestive measures, to solve the problems confronted by them and for running their enterprise smoothly.

- Proper technical education to the women and opening of women development cells.
Improvement of identification mechanism of new enterprise.
- Assistance in project formulation and follow up of training Programmes.
- Credit facilities, financial incentive and subsidies
- Adequate follow-up and support to the women enterprises.
- Women Enterprises research and application from time to time have to be documented.

Conclusion

In any developing country, there will be many women entrepreneurs who can play an important role in economic development, especially in new product development. Even in developed countries such as the United States and Canada, the number of small businesses owned by women is increasing, with their share increasing by 4,444 businesses last year. Furthermore, it is clear that these are complementary when it comes to the empowerment and development of women entrepreneurs. Participation in development activities is a necessary precursor to women's empowerment. Through participation in various entrepreneurial activities, women have gained power, including empowerment in society, economy, culture and other areas of life. It is clear that in most sectors of the economy, women entrepreneurs have made significant contributions to economic development over the years.

REFERENCES

1. Gordon E. & Natarajan K.: (2007) Entrepreneurship Development – Himalaya Publication House, Second Revised edition.
2. Langowitz N and Minniti, M (2007). 'The Entrepreneurial Propensity of Women' Entrepreneurial Theory and Practice.
3. Malyadri. G (2014), "Role of Women Entrepreneurs in the Economic Development of India", Indian Journal of Research, ISSN- 2250 1991, Volume-3, Issue-3, March 2014
4. Rani D. L. (1996), Women Entrepreneurs, New Delhi, APH Publishing House.
5. Singh Kamala. (1992), Women entrepreneurs, Ashish publishing house, New Delhi
6. Suba.B and Sneha. M (2016) "Women Entrepreneurship in India", Shanlax International Journal of Commerce ISSN:2320-4168, Volume-4, Issue-3, July. Neera Pal and ShakuntalaMisra.

Role of Indian Women Entrepreneur

Prakruti Sureshbhai Patel

Designation: - Researcher

University: - Gujarat University

Email id: - pri8december@gmail.com

Abstract

An entrepreneur is an individual who creates a new business, bearing most of the risks and enjoying most of the rewards. The process of setting up a business is known as entrepreneurship. Economists have never had a constant definition of an entrepreneur. The word entrepreneur comes from French verb entrepreneur which means “to undertake”.

An entrepreneur means a person who is willing to risk his business for any innovative idea and which is different approach towards expanding and developing business. Which basically means a person who is focused on developing a topic or idea where the entrepreneur is almost obsessed with his/her idea and before putting things into action he/she would consider every aspect of research and analysis for that particular idea including researching about competitions and cost of business and possibilities of profits and losses. They basically are the persons who are just creative and sees the world from different visions or their point of view.

Introduction

Entrepreneur commonly face many obstacles when building their companies. The three that many of them cite as the most challenging include overcoming bureaucracy, hiring talent, and obtaining financing.

Every entrepreneur is not the same and they don't have same goals either. Majorly there are four types of entrepreneurs.

Which are as below: -

- ❖ Builder
- ❖ Opportunist
- ❖ Innovator
- ❖ Specialist

• Builder

Builders basically seek to build out a strong infrastructure by hiring the best talent and seeking the best investors. They seek to create scalable business within short time frame.

- **Opportunist**

Opportunistic entrepreneurs are optimistic individuals with the ability to pick out financial opportunities, get in at the right time, stay on board during the time of growth, and exit when a business hits its peak.

- **Innovator**

Innovators are those rare individuals that come up with a great idea or product that no one has thought of before. For example, Elon Musk, Dhirubhai Ambani, or Ratan Tata. These individuals worked on what they loved and found business opportunity through their vision and ideas.

- **Specialist**

These individuals are analytical and risk-averse. They have a strong skill set in a specific area obtained through education or entrepreneurship. They will build their business through networking, sometimes resulting in slower growth than a builder entrepreneur.

Indian Women Entrepreneur

There are many well-known and famous women in India who are known for their visions and success rather than just being a beauty or just a housewife at home. Even though being a housewife is also not an easy job when you have to work 24/7 and even after that no one is appreciating you. India is a country which has thousands of casts and religion cultures and beliefs and our culture has never taken woman for granted. From worshipping them as Goddess to Entrepreneur they have had it all of it and not just owned it but developing and take them to peak of it with glory and success, too.

When we talk about successful business in India especially women, we cannot neglect Falguni Nayar for sure. She is the founder of app named NYKAA which also recently in profits in stock market, too. Falguni Nayar is the wealthiest woman entrepreneur in India.

Then there is Vandana Luthra, who is the founder of VLCC. She started her entrepreneurship in 1989. She is on the top list of Fortune magazine for five straight years from 2011 to 2016 for her successful business globally. Indian government also awarded her in 2013 with Padmashri.

When it is mention of successful women entrepreneurs it would be cruel to not mentioning Indra Nooyi. She was the first woman to become a CEO of PEPSICO. Which is such a privilege for anyone. She was also awarded with Padma Bhushan from Indian Government in 2019.

Then there is Kiran Mazumdar Shaw. Very few people know about this, but she is the Founder, CEO and Managing Director of Bio Con Ltd. A very well-known pharmaceutical company. And for her achievements in her career she was awarded with Padmashri Award in 1989 and Padma Bhushan in 2005.

Now-a-days we can see advertisements everywhere about academic tuitions. Indian woman is not even behind in this, too. She is the co-founder of BYJU's. Her name is Divya Gokulnath. She was featured as one of Linked in's top voices in 2019. BYJU's is world's most valuable ed-tech startup. It offers learning through an app and website for competitive exams like JEE, CAT, NEET and IAS and for students in classes 1 to 12.

All above are entrepreneurs of present India. Now take a look back in 90's and their struggles and success story and women of that time.

This is the success story about seven Gujarati women from Mumbai in 1959. They started their business with the Capital of Rs.80 given by a social worker. And then the business grew so well that today their yearly turnover is Rs.1600 Crore. This is the entrepreneurship of "Shri Mahila Gruh Udyog Lijjat Papad". When the business started first, they were making papad for local grocery shop. It was a small business. Then they thought that if those seven women are able to run this small business without getting out of the house then they can develop their business and help women like them earn and expand their business.

They started their business and expanded on the terrace of their employees' houses. And interesting thing about this entrepreneurship was that every single woman who joined their organization were collective owners and they were called Lijjat sisters and not an employee. So, they were all part owners of Lijjat Papad. No matter what age, religion, or caste they were owner of their business. Soon they started providing their product nationally. Then they started expanding and created branches and for maintain the quality and quality the same they started distributing dough of papad from their Flour Mill which was in center of all the branches. So that from Bus of their Organization every Lijjat sister would come to Mill and then they would get dough for next cycle and submit other day's production of papad which they made at their home and dried them on their Verandas and get paid for their production of day before. This was the routine cycle of their lives for producing papad. And surprise visits were also paid so that they could examine the quality of products they were making, the oil they were using or the hygiene around their food making. As the time passed, they were also provided aluminum papad maker for maintaining the standard methods. They were also appreciated when any branch gained profit by giving every employee gold coin. And if they faced loss then it would be faced by all employees of that branch, too.

Most important part of a successful entrepreneurship is to stick to the vision and mission of the company. And they never forgot the vision and mission of their organization. Which is 'Sarvodaya'. Which means progress for everyone. They are currently exporting their products in 15 different countries other than India. They have more than 100 branches across the country and they have 42,000 employees and strangely none of them has ever asked to leave the organization since 1959, because their motive was ever about money. Their motive was always increasing women empowerment. So that they all can provide better life to their children and family.

In today's world where business is all about gaining profits and cutting heads of anyone who comes between profit and entrepreneur, where being practical is what necessary because business is all about being selfish and gaining profits. In this world Lijjat organization puts profits aside yearly to sponsor the education of children of their Lijjat sisters, no matter the cast, or even the designation of them.

The seven business women who are so incredible that even though they had no academic education or degree or fancy investors or any degree of foreign business management education they managed this organization all these years and still standing still in the direction of progress every single day are real inspiration for entrepreneurship. They are the inspiration to every woman out there that even being at home and making small efforts in business can get you where respect and success can be owned. Just keep window of vision open and anything is possible.

Conclusion

They say hard work pays off. It sure does but for successful business you must not distract business and yourself from your vision and mission. May be it will not be quick, but it will surely become successful. Keep positivity and creativity become two sides of your vision and future will surely be bright and one can become entrepreneur for sure.

Bibliography

- <https://www.investopedia.com/terms/e/entrepreneur.asp>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Shri_Mahila_Griha_Udyog_Lijjat_Papad
- <https://www.smartbusinessbox.in/women-entrepreneurs-in-india/>

Role of Women Entrepreneurs in India – Problems and Opportunities

Dr. Hareshkumar I. Prajapati

Arts and Commerce College, Kheda

Abstract:

This research paper delves into the multifaceted role of women entrepreneurs in India, exploring both the challenges they face and the opportunities they present. By examining the unique problems confronted by women entrepreneurs, such as gender-based biases and limited access to resources, and identifying potential opportunities, the paper aims to contribute to a nuanced understanding of the current entrepreneurial landscape for women in India. Through a combination of literature review, case studies, and empirical data analysis, the research sheds light on the dynamics of women entrepreneurship in the Indian context.

Introduction:

The landscape of entrepreneurship in India is undergoing a transformative shift with the increasing participation of women entrepreneurs. This shift not only reflects changing societal dynamics but also presents a significant opportunity for economic growth and empowerment. The role of women entrepreneurs in India is a subject of increasing importance, shedding light on the challenges they confront and the immense potential they bring to the business ecosystem.

KEYWORDS: Women entrepreneurship, Women Empowerment, Government Policies, Status of Women Entrepreneur.

Background:

Historically, the entrepreneurial domain in India has been predominantly male-dominated, reflecting traditional gender roles and societal expectations. However, recent years have witnessed a notable surge in the number of women entering the entrepreneurial arena. This shift is propelled by changing attitudes towards gender roles, increased access to education, and the emergence of support networks for women in business.

Objectives:

This research aims to delve into the multifaceted role of women entrepreneurs in India, unraveling the challenges they face and the opportunities they encounter. By understanding the nuances of the entrepreneurial landscape for women, we seek to contribute to a comprehensive understanding of their contributions, impediments, and the broader implications for economic development and societal progress.

The specific objectives of this research are as follows:

- To identify and analyze the challenges confronted by women entrepreneurs in India.
- To explore the opportunities available to women entrepreneurs within the Indian business environment.
- To provide recommendations and insights for policymakers, businesses, and support organizations to foster an environment conducive to women entrepreneurship.

As we embark on this exploration, the goal is to uncover the intricate dynamics of women entrepreneurship in India, shedding light on the intersection of gender, business, and societal expectations. Through a combination of literature review, case studies, and empirical analysis, we endeavor to contribute to the ongoing dialogue on the role of women entrepreneurs in shaping the future of Indian business and economy.

Challenges Faced by Women Entrepreneurs:

The journey of women entrepreneurs in India is marked by a series of challenges that, although not insurmountable, significantly affect their entrepreneurial endeavors. These challenges stem from a combination of societal, economic, and systemic factors, shaping a landscape that necessitates a closer examination.

The key challenges faced by women entrepreneurs in India include:

1. Gender-Based Stereotypes:

Persistent gender-based stereotypes pose a substantial challenge for women entrepreneurs. Preconceived notions about traditional gender roles often lead to biases that undermine the credibility and opportunities available to women in business.

2. Limited Access to Financial Resources:

Access to financial resources remains a critical hurdle for women entrepreneurs. Gender biases within financial institutions may result in a lack of trust, making it challenging for women to secure loans or attract investment capital for their ventures.

3. Work-Life Balance:

Striking a balance between entrepreneurial pursuits and family responsibilities poses a significant challenge for women. Societal expectations often place a disproportionate burden on women, making it challenging to navigate the dual roles of a business leader and a homemaker.

4. Networking and Mentorship Gaps:

Limited access to professional networks and mentorship opportunities can hinder women entrepreneurs from gaining crucial insights and guidance. Male-dominated

networks may exclude women, limiting their exposure to valuable resources and opportunities.

5. Lack of Training and Skill Development:

Inadequate access to training and skill development programs can hinder women entrepreneurs from acquiring the necessary knowledge to run successful businesses. Educational gaps and limited exposure to entrepreneurial education contribute to a lack of confidence and preparedness.

6. Market Access and Competition:

Women entrepreneurs may face difficulties accessing markets and competing in industries dominated by male counterparts. Unfair competition and bias in business interactions can pose additional challenges for women-owned enterprises.

7. Legal and Regulatory Barriers:

Gender-specific legal and regulatory barriers can impede the operations of women-led ventures. Lack of awareness about legal rights and protections can leave women vulnerable to exploitation and discrimination.

8. Technological Barriers:

Limited access to and knowledge of technology can hinder women entrepreneurs from leveraging digital tools to expand their businesses. Overcoming technological barriers is crucial in an era where online presence and e-commerce play a significant role in business success.

9. Cultural Stigma and Social Expectations:

Cultural norms and societal expectations may discourage women from pursuing entrepreneurial ventures, particularly in unconventional or male-dominated industries. Overcoming social stigma and changing cultural perceptions are essential for creating an inclusive entrepreneurial ecosystem.

10. Intersectionality:

The intersectionality of gender with other factors such as caste, class, and region can create compounded challenges for women entrepreneurs. Addressing these intersectional challenges requires a more nuanced and tailored approach.

Understanding and addressing these challenges is vital for creating an environment where women entrepreneurs can thrive and contribute meaningfully to India's entrepreneurial landscape. In the subsequent sections of this research paper, we will explore potential solutions and opportunities to overcome these challenges and empower women entrepreneurs.

The key opportunities for women entrepreneurs in India include:

1. Government Initiatives and Policies:

Various government initiatives and policies aimed at promoting women entrepreneurship provide a valuable opportunity for women to access support, funding, and resources. Capitalizing on these initiatives can empower women entrepreneurs to establish and expand their ventures.

2. Education and Skill Development:

The increasing emphasis on education and skill development presents an opportunity for women to enhance their entrepreneurial capabilities. Access to educational programs, workshops, and training sessions can equip women with the knowledge and skills needed to succeed in business.

3. Networking and Mentorship Programs:

Participating in networking events and mentorship programs provides women entrepreneurs with valuable connections, guidance, and support. Building professional networks and seeking mentorship opportunities can open doors to collaboration, partnerships, and business growth.

4. Access to Financial Resources:

Efforts to address gender disparities in access to financial resources are creating opportunities for women entrepreneurs to secure funding. Women-focused financing options, grants, and venture capital specifically tailored for women-led businesses contribute to financial inclusion.

5. Technology Adoption:

The rapid growth of digital technology and e-commerce offers women entrepreneurs the opportunity to reach a broader audience. Embracing technology enables women to innovate, market their products or services, and compete more effectively in the digital age.

6. Changing Consumer Preferences:

Shifting consumer preferences towards supporting women-led businesses and socially responsible enterprises create a market opportunity for women entrepreneurs. Building brands with a focus on ethical practices and social impact can attract a growing segment of conscious consumers.

7. Inclusive Business Networks:

The emergence of inclusive business networks and platforms that actively promote diversity presents an opportunity for women entrepreneurs to connect with like-minded professionals, share experiences, and access resources. Collaborating within these networks can lead to valuable partnerships and business opportunities.

8. Globalization and International Markets:

Increasing globalization provides women entrepreneurs with opportunities to explore international markets. Export promotion initiatives and global trade agreements open avenues for women-led ventures to expand their reach and contribute to the global economy.

9. Social Media and Online Presence:

The rise of social media platforms and online marketing offers cost-effective ways for women entrepreneurs to establish and promote their brands. Creating a strong online presence can enhance visibility, attract customers, and drive business growth.

10. Recognition and Awards:

Increasing recognition of women entrepreneurs through awards and accolades fosters a positive environment. Being acknowledge for achievements not only boosts confidence but also attracts attention and support from investors, customers, and collaborators.

11. Corporate Partnerships:

Collaborating with corporate partners and industry leaders provides women entrepreneurs with opportunities for mentorship, joint ventures, and access to corporate resources. Corporate partnerships can facilitate business growth and enhance credibility.

12. Social Entrepreneurship:

The growing emphasis on social entrepreneurship presents an opportunity for women to address societal challenges through innovative business models. Creating ventures with a social impact can attract support from socially conscious investors and consumers.

Conclusion:

In conclusion, the role of women entrepreneurs in India is dynamic and evolving, marked by both challenges and opportunities that shape their entrepreneurial journey. The challenges, including gender-based stereotypes, limited access to financial resources, and the

perpetual struggle to balance work and family, underscore the need for targeted interventions and a more inclusive ecosystem.

Despite these challenges, the landscape for women entrepreneurs in India is rich with opportunities that, when effectively harnessed, can lead to transformative outcomes. Government initiatives, education and skill development programs, networking opportunities, and the changing landscape of consumer preferences all provide a fertile ground for women to thrive in entrepreneurship.

The interconnected nature of these challenges and opportunities emphasizes the importance of holistic and collaborative efforts from various stakeholders – including government bodies, educational institutions, corporate entities, and society. Addressing gender biases, ensuring financial inclusion, and fostering supportive ecosystems are critical steps toward unleashing the full potential of women entrepreneurs.

As we move forward, it is imperative to recognize that the success of women entrepreneurs is not only a matter of gender equality but also a strategic imperative for sustainable economic development. By championing policies that empower women, promoting educational initiatives, and fostering a culture of inclusivity, India can unlock the creative potential and resilience that women bring to the entrepreneurial landscape.

The stories of successful women entrepreneurs serve as beacons of inspiration, challenging traditional norms and illustrating the transformative impact that women can have on economic development and societal progress. By embracing diversity, dismantling barriers, and providing equal opportunities, India can create a thriving ecosystem where women entrepreneurs play a central role in shaping the future of the country's business landscape.

In essence, the journey of women entrepreneurs in India reflects a narrative of resilience, innovation, and empowerment. By fostering an environment that recognizes and nurtures their potential, India can not only harness the economic contributions of women entrepreneurs but also pave the way for a more inclusive and equitable society. As we envision the future of entrepreneurship in India, let it be one where the barriers that hinder women's progress are dismantled, and the opportunities for their success are amplified.

REFERENCES

1. Vasant Desai (2010) “Dynamics of Entrepreneurial Development and Management”. Himalaya Publishing House
2. D. Padmavathi (2002),” training Women for Entrepreneurship Social Welfare”.
3. Renu Arora and S. K. Sood, “Fundamentals of Entrepreneurship and Small Business”. Kalyani Publishers
4. Malathi Sriram (2021) "Women Entrepreneurship in India: Opportunities, Challenges, and Trends" Springer Publisher.
5. Neerja Pande (2018) "Women Entrepreneurship in India: The Changing Scenario" I.K. International Publishing House Pvt. Ltd.
6. Princy Thomas, Anu Singh Lather (2019) "Empowering Women through Entrepreneurship: New Opportunities in India" Springer Publisher:
7. A. Lakshmi (2012)"Women Entrepreneurs in India - A Critical Evaluation" Serials Publications
8. Rupali Yadav (2018)"Indian Women as Entrepreneurs: An Exploration of Self-Identity" Palgrave Macmillan
9. www.wikipedia.com
10. www.icfaijournals.com

Women Entrepreneurship: An Indian Perspectives

Dr. Rinaben V. Sommanek

Ph.D., M.Phil., M.Com., GSET

Adhyapak Sahayak (Assistant Professor)

Commerce & Accountancy

Shree K. O. Shah Municipal Arts & Commerce College,

Dhoraji. Dist. – Rajkot

ABSTRACT

This paper tries to attempt a study on Women Entrepreneurship – An Indian Perspectives. Now a day, India is growing fast and the situation of India is good and improved. The society in India is becoming advance, improved life style and standard of living. Now people are no more orthodox and they are becoming free minded. They allow the women to get education and to explore the world. But even after all this changing situation women have to face some societal constraints that prevail in our society and may affect the several factors to become an entrepreneur. However, this present study is quantitative in nature and based on secondary data. This present study tries to focus on what is the need and importance of women entrepreneur and which factors may affect to women to become a successful entrepreneurship.

KEYWORDS – Women Entrepreneur, Entrepreneurship, GOI

INTRODUCTION

Women are emerging as an important source of economic development. The women's development means the overall development of the nation. Today women are being educated and want to be economically independence as well as expect the equal respect from the family members and society. The educated women do not want to stay within four walls of the house. But they want to explore the world and grab the opportunities to develop their talents. For women, women entrepreneurs are not easy but challenging task because she has to break down the societal constraints that prevails in the society. In this process women need to realize their strength, opportunities, weaknesses and threats to become a successful entrepreneur in order to achieve their potential goals.

CONCEPT OF WOMEN ENTREPRENEUR

Women entrepreneurs means a woman or group of women who initiate, organize and operate a business enterprise. Today, women are strong, independent, intelligent, confident, creative and innovative. She is individually or simultaneously creating employment

opportunities for others. She has developed a strong drive which keeps her motivated to work hard for achieving desired success.

In the advanced countries of the world, there is a phenomenal increase in the number of self – employed women after the Second World War.

DEFINITION

According to Government of India “An enterprise owned and controlled by woman having a minimum financial interest of 51% of the capital and giving at least 51% employment generated to women.”

According to Ruhani J. Alice “Women entrepreneurship is based on women participation in equity and employment of a business enterprise.”

According to J. Schumpeter “Women who innovate initiate or adopt business actively are called women entrepreneurs.”

RESEARCH METHODOLOGY

The study is based on extensive survey of Secondary Data which is collected from different sources like Journals (National & International), Books and various related websites on role of women entrepreneurs and entrepreneurship.

OBJECTIVES OF THE STUDY

- To know the need of women entrepreneurs in India.
- To study the significance of women entrepreneurs in India
- To study the various government schemes for women entrepreneurs in India.

REVIEW OF LITERATURE

- **Deepthi Poreddy (2020)** in research paper studied and concluded that women require continuous and appropriate support and motivation from the society, family members and government to help them scale new heights in their new business venture. The right kind of assistance can make these entrepreneurs a part of the main stream of national economy and they can contribute to the economic progress of India in this era of globalization. This research paper suggested that women entrepreneur require government assistance a part to this awareness program and vocational training should be conducted that enables them to understand how to conduct the business in the various areas. Women entrepreneur guidance cell may be set up to handle various issues of women entrepreneur.
- **Dr. V. Preethi Mahesh (2020)** attempts a study on women entrepreneurship, an understanding of our Indian women and their identity and also their role in forming a

new path. In this study the transformation that has occurred in the entrepreneurial world where women have started playing a pivotal role in getting employed and also providing employment. This research paper has suggested and concluded that women in India face many constraints and government of India has taken up all possible measures and has introduced various schemes, incentives and programs to motivate the women entrepreneurship. Apart to this woman also require support from their family members and society to explore the world, to develop their hidden talent and to achieve their goals.

- **Vibhavari M. Chavan & Dr. Prachi A. Murkute (2016)** focused on the study of significance of women entrepreneurship and the role of women in Indian economy and their contribution to the economic development. This research paper suggested and concluded that the transition from home maker to women entrepreneur is not easy and in the same way it is also difficult for a woman to succeed and sustain in her business. Women has to learn from her experiences, adapt herself and overcome the challenges in her field. They have to creatively utilize her strength to overcome the threats and grab all the opportunities to minimize her weaknesses.
- **Vines (2014)** conducted a study on role of women entrepreneurs in India. The study mainly focuses on reasons for women for involving themselves in entrepreneurial activities, possible success factors, factors influencing the women entrepreneurs as well as the major constraints faced by the women entrepreneurs. The paper analyzed that women sector occupies nearly 45% of the Indian population. At this juncture, effective steps are required to provide entrepreneurial awareness, orientations and skill development programs to women. The role of women entrepreneur in economic development is also being recognized and steps are being taken to promote women entrepreneurs. Women entrepreneurs not only require government assistance but it is a question of clearing the ground for their moment into entrepreneurship. For ages together they have to bring out so that they become self – reliant and self – respecting enterprising people. Though there are several factors contributing to the emergence of women as entrepreneurs. The sustained and coordinated effort from all dimensions would pave the way for the women moving into entrepreneurial activity thus contributing to the social and economic development of the members of the family and thereby gaining equality and equal importance for themselves.

WOMEN ENTREPRENEUR – IN INDIAN PERSPECTIVES

It has been correctly stated by our first Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru-

“When Women Move forward, the Family Moves, the Village Moves and the Nation Moves”

Indian women are changing and they are fast emerging as potential entrepreneurs. Women entrepreneurs are fast – growing economies in almost all countries. Skills, knowledge, confidence and adaptability of the economy led to a major reason for women in business and most importantly they are comfortable being themselves as women in the work environment. Women are entering the business world with ideas to start small and medium sized businesses. They are taking inspiration from role models and other women's experiences in the professional world.

Affluent Entrepreneurs

This type of women entrepreneurs is coming from wealthy family. They are daughters or wives of wealthy businessmen. These women have the adequate financial and other resources to start new venture and can take business risks.

Pull Factors

While in pull factors women want to get independence and they want to come out from house hold chores and domestic responsibility. Generally, these are educated women living in urban areas with or without work experience who take the risk of a new enterprise with the help of financial institutions and commercial banks. These women take up a new business as a challenge and as an urge to do something new in order to be financially independent.

Push Factors

While in push factors women engages in business activities due to family compulsion and the responsibility is thrust upon them. These women take up some business activity in order to overcome the financial difficulties. Generally, Widows and single woman manage an existing family business or develop a new business due to difficult family situations.

Motivational Factor

Women engaged in business due to push or pull factors which encourage women to have an independent occupation and stands on their own legs. A sense towards independent decision – making on their life and career is the motivation behind this. These women are self – motivated and independent as well as ready to take risk and challenges.

Rural Entrepreneurs

These women belong to rural areas and select a business based on availability of resources and knowledge. These women start a business with low investment, minimum risk and does not require any special skills.

Self – Employed Entrepreneurs

These are uneducated women who fall below the poverty line. They select tiny and small enterprise which are convenient to manage and adequate for the substance of her family.

SIGNIFICANCE OF WOMEN ENTREPRENEURS

Women entrepreneurs are becoming increasingly significant in today's commerce, industry, and business. They have recently entered the business world. In other domains such as politics, administration, medical and engineering, technical and technological, social and educational services, women have already demonstrated their critical significance. This is accurate in developed nations, and in our country, they have recently begun to enter these industries. In India, their foray into business is a relatively new one. The advanced countries have already begun to adapt new technology and have also started women because they realize that they need men and women both to contribute in national development.

Today, women do not see themselves as a home maker and marriage is not only career for them. It is an expansion of what is done in the kitchen. In several industries, female entrepreneurs are outperforming their male counterparts in terms of success. In addition to their achievements in the fields of law, science, medicine, aviation, space exploration, law enforcement, and the military, women are now showcasing their strength in business and industry. If given the right opportunity, they have demonstrated that they are just as intelligent, efficient, and hardworking as men. There has been a significant change in the societal structure, political environment and at economy level that created various opportunities for women and have also given them greater importance and recognition.

NEED OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP

The need of women entrepreneurs is why more and more women are taking up job or striving their venture. There are several causes of entrepreneurship why women themselves are involving in entrepreneurs.

Chance Women Entrepreneurship

In case of chance women entrepreneurship, the female gets chance without any prior preparation to involve in entrepreneurship. They take up entrepreneurship as a career without

any goals and plans. It is very simple and easy to involve and decide to go in entrepreneurial venture by getting inspiration and motivation from few successful women in the world.

Forced Women Entrepreneurship

In case of forced women entrepreneurship, women are forced by situations to take up entrepreneurship. The forced situation may be either death or major illness of husband, father or earning member of family due to that responsibilities fall down on the shoulders of the female. In this case, if women are educated that they can get job in reputed organization but sometimes, women are not educated than this is the only option may be forced to continue and learn the existing family business which her husband or father has left to her in case of death of major illness or to develop a new business to overcome financial difficulties.

Created Women Entrepreneurship

In case of Created Women Entrepreneurship, women themselves is either educated, motivated or well placed to become successful entrepreneurs from the very beginning. They set their goal to become successful business women and has high need of achievements in the environment by creating and running an innovative business enterprise successfully. This is the only entrepreneurship in that women have prior preparation and has set their plans and goals to achieve success.

REASONS THAT MOTIVATE WOMEN TO BE ENTREPRENEURS

There are several reasons that motivate women to become entrepreneurs and that reasons might be by choice or by force.

- To take family responsibilities and business obligations.
- Need for additional income.
- To improve standard of living.
- To gain recognition, importance and social status.
- To get economic independence.
- Employment generation.
- Freedom to take decisions and to be independent.
- To improve socio – economic awareness.
- To face new challenges.
- Motivations from family and friends.
- To have a self-identity.
- To be daring and prove oneself in competitive jobs.
- Innovative thinking.

- Various attractive incentives and schemes that offered by government.
- To utilize their free time or education.
- Desire to evaluate their talent.

GOVERNMENT SCHEMES FOR WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA

The Government of India has been assigning increasing importance of the development of women entrepreneurs in the country in recent years. Recently, in India, 45% of the start – ups are run by women, of which over 50,000 are recognized by the government. The country witnesses the most women led start – ups turning into Unicorns in 2021. The government of India has increased the budget for women and child development by 14% in 2021. This budgetary allocation also includes various development schemes.

- Bharatiya Mahila Bank Business Loan
- Dena Shakti Scheme
- Udyogini Scheme
- Women Entrepreneurship Platform (WEP)
- Stand – up India Scheme
- Economic Empowerment of Women Enterprises and start – up by women
- Mahila Coir Yojana
- Mudra Yojana Scheme
- Pradhan Mantri Rojgar Yojana (PMRY)
- Cent Kalyani Scheme

CONCLUSION

In India the entrepreneurial world is still dominated by the male sections. Women in India faces many hurdles to become entrepreneurs and for that the government has taken up all possible measures and promote the women entrepreneurs. The government of India has introduced various schemes, entrepreneurial program and support cell to encourage and motivate the women. As we know women are emerging as an important source for economic development. Promotion of women entrepreneurship ensures economic independence. Promotion of women entrepreneurship trains the future generation of women and it will also solve tomorrow's unemployment problems. Lastly, the support from the family members and society is also required to encourage women to become entrepreneurs.

REFERENCES

- Deepthi Poreddy, “Role of Women Entrepreneurs in India – Problems and Opportunities”, International Review of Business and Economics, Volume – 4, Issue No. – 1, pp. 10 – 13 July 2020.
- Dr. V. Preethi Mahesh, “Role of Women Entrepreneurs in Our Indian Economy: Issues and Challenges – An Overview”, International Review of Business and Economics, Volume – 4, Special Issue – 1, pp – 202 to 209, July 2020.
- Vibhavari M. Chavan & Dr. Prachi A. Murkute, “Role of Women Entrepreneurship in Indian Economy”, International Journal of Science Technology and Management, Volume – 5, Issue – 3, pp. 604 – 612, March 2016.
- Vinesh, “Role of Women Entrepreneurs in India”, Global Journal of Finance and Management, Volume – 6, Issue – 5, pp – 473 – 480, 2014.
- www.indianwomenstat.com
- www.imf.org

Women Entrepreneurship and Their Role in Developing Indian Economy

Dr. Parul I. Patel

Associate Professor,

Smt. A. P. Patel Arts & Late Shree N. P. Patel Commerce College,

Naroda, Ahmedabad.

ABSTRACT:

Today women's development has been considered significantly for the overall development of the nation. Well educated women do not want their lives to remain in the four walls of the residences. They expect equal rights and respect from society and authorities. Today in India with growing population we want to take necessary steps to nurture the entrepreneurship particularly women empowerment through their entrepreneurship. The women's entrepreneurship has been recognised during the last couple of years as an important untapped source of economic growth. They are emerging as doctors, scientists, managers, designers, interior decorators, publishers, manufacturers and still exploring new avenues of economic participation. The Women entrepreneurs create new jobs for themselves and others. They also give the society with better solutions to management, organisation and business problems. This paper highlights the women entrepreneurs and their role in developing Indian economy. This paper study is based on the secondary data which is derived or collected from various available sources like research papers, journal, websites, reference books, reports etc.

INTRODUCTION:

The Entrepreneurship is defined as the creation of new business enterprises by individuals or small groups in order to generate profit while taking financial risk. In various developing countries like India, the entrepreneurship plays major role to create job opportunities which leads to countries tackling issues like unemployment, poverty, increase living standards etc. A woman entrepreneur is a person who accepts various challenges and performs roles to meet the personal needs and become economically independent. A strong desire to do something positive is an inbuilt talent of entrepreneurial women, who are capable of contributing values in both family and social life. Women entrepreneurs are having confidence to initiate, organize and operate a business enterprise. Women entrepreneurs have been increasing drastically and improving the economic status of the country. They basically engage in business in order to gain confidence and to stand on their feet. They actually want to fulfil their personal needs and turn out economically independent

According to our former president Shri APJ Abdul Kalam “empowering women is a perquisite for creating a good nation, when women are empowered, society with stability is assured. Empowerment of women is essential as their thoughts and their value systems lead to the development of a good family, good society and ultimately a good nation”.

WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA:

In the 90's the women in India were not occupied in any type of self-employment. In this time, the women usually were doing agriculture and household activities. After adopting liberalization, privatization and globalization, the women started changing their mind set and adopted their entry in entrepreneurial activities. Initially, the women started their business related to home made products like papad, pickles etc. After some decades, various developments were seen in women entrepreneurship. Later they focused on various entrepreneurial activities related to small and medium enterprises like manufacturing, trading and service sector. Indian government found that women play an important role in the development of economy of India, so they started recognizing women in various activities.

1. Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD) Scheme for Women - Provided by the Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises.
2. Priyadarshini Yojana Scheme by Bank of India
3. Indira Mahila Yojna
4. SIDBI Marketing Fund for Women (MFW)
5. Swayam Siddha provided under Schemes of Ministry of Women and Child Development
6. Prime Minister Employment Generation Programs Provided by Khadi and Village Industries Commission (KVIC) and coir board
7. Mahila Samiti Yojna
8. NGO's Credit Scheme
9. Women's Development Corporations (WDCs)
10. Marketing of Non-Farm Products of Rural Women (MAHIMA)
11. Assistance to Rural Women in Non-Farm Development (ARWIND) schemes
12. SBI's Stree Shakti Scheme
13. Integrated Rural Development Program (IRDP)
14. Micro Credit Schemes

The various NGO's, banks, government of India and other institutions have motivated women to start their own business. They have also encouraged women empowerment. It was

not so easy for women to become an entrepreneur from a housewife so it's a very long journey in this field and the future is very difficult and competitive.

MAJOR ROLE OF WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA:

(A) Economic Contribution:

Women's economic activities contribute directly to growth and efficiency in dealing with informal business problems and poverty reduction is one of the main issues for policy makers.

i) Generation of Capital:

The women entrepreneurs create the savings of the public through the issue of IPO, industrial securities. Investment of public savings in industry results in productive utilization of national resources. This results in increase in capital formation which is essential for rapid economic growth of nation.

ii) Reformation in Per Capita Income:

Women entrepreneurs in India convert the latent and idle resources like land, labour and capital in to national income and wealth in the form of goods and services. They help to increase the country's net national product and per capita Income which are important standards for measuring the economic growth.

iii) Creation of employment:

Women entrepreneurs in India are playing an important role in generating employment both directly and indirectly. By setting up micro and small scale industries, they offer jobs to people which intern create the employment in rural as well as in urban areas.

(B) Social Contributions:

Women entrepreneurs contribute towards improving the balanced regional development and improvement of living standards in the country.

i) Overall Regional Development:

In India, the women entrepreneurs minimize the regional disparities in economic development. They set up industries in backward areas or rural regions to avail the resources, concessions and subsidies offered by government.

ii) Increase in living standards of people:

The women entrepreneurs generate the job opportunities in various parts of India which enhance the income of people working with them. With the setting up of small scale industries, reduction of scarcity of essential commodities and introducing new products can be achieved.

The women entrepreneurs in our country are producing variety of goods on a large scale and offering them at low rates, as a result, achieving improvement in the standard of life.

iii) Innovation:

Innovation is the key to entrepreneurship. It implies the commercial application of an invention. As an innovator, the entrepreneur assumes the role of a pioneer and an industrial leader. The Entrepreneurs have contributed many innovations in developing new products and in the existing products and services. All these have resulted in economic development by way of generating employment, more income etc.

(C) Other Contributions:

The women entrepreneurs play major role in changing the culture and living standard of whole society. In India, women participate outside the house and develop the sense of independence and confidence too. Thus women entrepreneurs are directly or indirectly playing an important role in environmental protection, back ward and forward integration and are acting as change agents, thus contributing to the economic growth of the country.

CONCLUSION:

The position of women in the Indian society is clearly in the process of transformation and have important impact of future social development. Indian women play an important role in initiating socio-economic progress of the country. The women in urban and rural areas should be given access to good opportunities so that they can bring about positive social change and contribute to the growth of the country. The women entrepreneurs must be moulded properly with entrepreneurial. The women in India are no longer an abla (weak) and remain confined to within four walls of house. They are participating and performing well in all spheres of activities such as academics, politics, administration, space and industry.

In India we have large numbers of women who are well qualified, professionally qualified, competent and capable of becoming entrepreneurs. In spite of this today we have very few women entrepreneurs in our country. Thus we can conclude, women entrepreneurship is increasing in India, at slow but steady pace because Indian Women faces many hurdles today also.

References:

1. Bhatt M, Siddhpuria J (2018) Women Entrepreneurship Research Review and Future Directions. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research.
2. Chavan M V, Murkute A.P (2016) Role of Women Entrepreneurship in Indian Economy. International Journal of Science Technology and Management
3. Dangi N, Ritika (2014) Women Entrepreneurship and Growth and performance of MSMEs in India. International Journal of Advance Research in Computer Science and Management studies,
4. Garg S, Agarwal P (2017) Problems and Prospects of Women Entrepreneurship- A review of Literature. Journal of Business and Management,
5. Nandal N, Nandal N, Aarushi (2020) Women Social Entrepreneurs: A growing trend in Indian economy. International Journal of Advanced Science and Technology
6. Saraswat R, Lathabahvan R (2020) A Study on Women Entrepreneurship in India, Mukta Shabd Journal.
7. Sharma P (2013) Women Entrepreneurship Development in India. Global Journal of Management and Business Studies.
8. Sharma P (2020) Women Entrepreneurship in India: The socio- economic context.1-5.
9. Sheoran G, Dagar A (2021) Entrepreneurship Issues and Challenges to Women of India. International Journal of Education, Modern Management, Applied Science & Social Science

WEBSITES:

1. www.google.com
2. www.unu.edu.org
3. www.wikipedia.com
4. www.icfaijournals.com
5. www.dcsmse.gov.in
6. www.smallb.sidbi.in
7. www.udyogini.org
8. www.hilarispublisher.com

Role of Women Entrepreneurs in India
Dr. Vinodkumar Udesinh Patelia
M.A., GSET, Ph.D.
Assistant Professor, (I/C Principal)
Department of Arts (English)
Panchshil Arts and Science College, Godhra,
Affiliated to Shri Govind Guru University Godhra, Gujarat

Abstract

It is a general belief in many cultures that the role of women is to build and maintain the homely affairs like task of fetching water, cooking and rearing children. Since the turn of the century, the status of women in India has been changing due to growing industrialization, globalization, and social legislation. With the spread of education and awareness, women have shifted from kitchen to higher level of professional activities. Entrepreneurship has been a male-dominated phenomenon from the very early age, but time has changed the situation and brought women as today's most memorable and inspirational entrepreneurs. In almost all the developed countries in the world women are putting their steps at par with the men in field of business. The role of Women entrepreneur in economic development is inevitable. Now-a-days women enter not only in selected professions but also in professions like trade, industry and engineering. Women are also willing to take up business and contribute to the Nation's growth. Their role is also being recognized and steps are being taken to promote women entrepreneurship. Women entrepreneurship must be moulded properly with entrepreneurial traits and skills to meet the changes in trends, challenges global markets and also be competent enough to sustain and strive for excellence in the entrepreneurial arena.

Keyword – women entrepreneurs, Role in India, Government Policies and scheme,

Introduction

In developing economies, the small savings of rural areas are contributing more in establishing the small and micro enterprises in India. In the light of demise of rural artisanship, entrepreneurship has been given much importance as well as empowerment too. The women empowerment has been important role of Governments and other non-governmental organizations. The women are endowed with innate power that can make them successful entrepreneurs. Women entrepreneurship is inherent and also a natural process. Entrepreneurship is considered as one of the most important factors contributing to the

economic development of the society. There are evidences to believe that countries which have proportionately higher percentage of entrepreneurs in their population have developed much faster as compared to countries, which have lesser percentage of them in the society. In India, women constitute around 48 percent of the population but their participation in the economic activities is only 34 percent. As per the Human Development Report (2007), India ranks 96th on the gender related development index of 137 nations. The gender empowerment measures, which estimate the extent of women participation in the country's economic and political activities, rank India as 110th of the 166 nations. In the emerging complex social scenario, women have a pivotal role to play. Now women have taken up entrepreneurial role in order to create a meaning for themselves. The traditional roles of housewives are gradually changing into women entrepreneurs. Some of the factors responsible for these changes are better education, changing socio cultural values and need for supplementary income. When proper exposure, education and knowledge are imparted to them, Indian women will prove themselves to be highly potential productive force for the development of the nation.

Concept of Women Entrepreneurs

Women Entrepreneurs may be defined as the women or a group of women who initiate, organize and operate a business enterprise. The Government of India has defined women entrepreneurs as —an enterprise owned and controlled by women having a minimum financial interest of 51 per cent of the capital and giving at least 51 per cent of the employment generated in the enterprise to women. Women entrepreneurs engaged in business due to push and pull factors which encourage women to have an independent occupation and stands on their on legs. A sense towards independent decision-making on their life and career is the motivational factor behind this urge. Saddled with household chores and domestic responsibilities women want to get independence. Under the influence of these factors the women entrepreneurs choose a profession as a challenge and as an urge to do something new. Such a situation is described as pull factors. While in push factors women engaged in business activities due to family compulsion and the responsibility is thrust upon them.

Review of Literature

The study by Rani (1996) found that the availability of leisure time motivated women entrepreneurs from higher income classes. Contrary to the above, women entrepreneurs are forced to take entrepreneurship in the absence of any other means of contributing to family income. The study also found that, family support and encouragements are the highest facilitating factor which helped women to aspire entrepreneurship. Traditional concept of the

entrepreneurship cited the desire to self-employed, to generate income and to utilize skills according to Hookoomsing and Essoo (2003), Women's reasons for starting business are not always often driven by positive factorsemployment opportunities, dissatisfaction with a current job or the need for flexible work, these factors tend to be most predominant among women within developing economies. A previous study also observed that the primary concern of women NGO founders in India is pursuing the NGO's mission than the earnings.

conduct a comparative assessment of multi-dimensional issues & challenges of women entrepreneurship, & family business. The study identified Psychographic variables like, degree of commitment, entrepreneurial challenges & future plan for expansion, based on demographic variables. Through stratified random sampling & convenience sampling the data have been collected from women entrepreneurs working in urban area of Lucknow. The study identified business owner's characteristics as self perception self esteem, Entrepreneurial intensity & operational problem for future plans for growth & expansion. The study suggested that though, there has been considerable growth in number of women opting to work in family owned business but they still have lower status and face more operational challenges in running business.

present a detailed exploration of men & women entrepreneur's motivations, background and experiences. The study is based on the data collected from successful women entrepreneurs. Out of them 59% had founded two or more companies. The study identifies top five financial & psychological factors motivating women to become entrepreneurs. These are desire to build the wealth, the wish to capitalize own business ideas they had, the appeal of startup culture, a long standing desire to own their own company and working with someone else did not appeal them. The challenges are more related with entrepreneurship rather than gender. However, the study concluded with the requirement of further investigation like why women are so much concerned about protecting intellectual capital than their counterpart. Mentoring is very important to women, which provides encouragement & financial support of business partners, experiences & well developed professional network. Greene etc. (2003), evaluate the research & publication contribution in the area of women entrepreneurship. The study categorized various journal & resources of research on the basis of certain parameters concerned with women entrepreneurship like gender discrimination, personal attributes, financing challenges, business unit, context and feminist perspectives.

Objectives and Research Methodology of the Study

The study is based on secondary data which is collected from the published reports of RBI, NABARD, Census Surveys, SSI Reports, newspapers, journals, websites, etc.

The study was planned with the following objectives:

- To identify the reasons for women for involving themselves in entrepreneurial activities
- To determine the possible success factors for women in such entrepreneurial activities.
- To make an evaluation of people's opinion about women entrepreneurship.
- To discuss the development of women entrepreneurs through small and medium enterprises.
- To highlight the factors influencing the women entrepreneurs.
- To study the major constraints faced by the women entrepreneurs.
- To draw conclusions and suggestions.

Women Entrepreneurship in India-Women are generally perceived as home makers with little to do with economy or commerce. In Modern India, more and more women are taking up entrepreneurial activity especially in medium and small scale enterprises.

Even as women are receiving education, they face the prospect of unemployment. In this background, self employment is regarded as a cure to generate income .The Planning commission as well as the Indian government recognizes the need for women to be part of the mainstream of economic development. Women entrepreneurship is seen as an effective strategy to solve the problems of rural and urban poverty. Traditionally, women in India have been generally found in low productive sectors such as agriculture and household activities. Human Development Report 2004 ranks India 103 in Gender related Development Index (GDI). As per 2001 census; women constitute nearly half of India's population. Out of this total, 72% were engaged in agriculture, 21.7% in other non agricultural pursuits with only 6.3% in household industries.

Women entrepreneurs in India are handicapped in the matter of organizing and running businesses on account of their generally low levels of skills and for want of support system. The transition from homemaker to sophisticated business woman is not that easy. But the trend is changing. Women across India are showing an interest to be economically independent. Women are coming forth to the business arena with ideas to start small and medium enterprises. They are willing to be inspired by role models- the experience of other women in the business arena.

The role of women entrepreneurs is especially relevant in the situation of large scale unemployment that the country faces. The modern large scale industry cannot absorb much of labour as it is capital intensive. The small scale industry plays an important role absorbing around 80% of the employment. The myth that women cannot engage in productive employment needs to be dispelled. They can be encouraged to set up small and medium scale industries on their own initiative. Entrepreneurship development for women is an important factor in economic development of India. Rural women can be encouraged to start cottage industries. Rural based micro enterprises have been encouraged by the government by various schemes-such as Integrated Rural Development Program (IRDP), Training of Rural Youth for Self Employment, and Development of Women and Children in Rural Areas. The aim is to remove poverty through entrepreneurial programs.

Top Ten Women Entrepreneurs

Worldwide, businessmen, economists and politicians today assent that, 'Women owned businesses boost the economy'. Presenting here, dames who pioneer 'women entrepreneurship' and epitomize the female power globally. 1 Madame C.J. Walker 2. Gabrielle Bonheur 'Coco' Chanel 3. Estée Lauder 4. Mary Kay Ash 5. Lillian Vernon, 6. Martha Stewart, 7. Anita Roddick 8. Vera Wang 9. Oprah Winfrey, 10. Debbi Fields.

Policies and Schemes for Women Entrepreneurs in India

In India, the Micro, Small & Medium Enterprises development organisations, various State Small Industries Development Corporations, the Nationalised banks and even NGOs are conducting various programmes including Entrepreneurship Development Programmes to cater to the needs of potential women entrepreneurs, who may not have adequate educational background and skills. The Office of DC has also opened a Women Cell to provide coordination and assistance to women entrepreneurs facing specific problems. There are also several other schemes of the government at central and state level, which provide assistance for setting up trainingcum- income generating activities for needy women to make them economically independent. Small Industries Development Bank of India has also been implementing special schemes for women entrepreneurs. In addition to the special schemes for women entrepreneurs, various government schemes for also provide certain special incentives and concessions for women entrepreneurs. For instance, under Prime Minister's Rozgar Yojana, preference is given to women beneficiaries. Some of the special schemes for women entrepreneurs implemented by the government bodies and allied institutions are provided below

At present, the Government of India has over 27 schemes for women operated by different departments and ministries. Some of these are:

- Integrated Rural Development Programme (IRDP)
- Khadi and Village Industries Commission (KVIC)
- Training of Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM)
- Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)
- Entrepreneurial Development programme (EDPs)
- Management Development Programme
- Women's Development Corporations (WDCs)
- Marketing of Non-Farm Products of Rural Women (MAHIMA)
- Assistance to Rural Women in Non-Farm Development (ARWIND)

Schemes

- Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD)
- Working Women's Forum
- Indira Mahila Yojana
- Indira Mahila Kendra
- Mahila Samiti Yojana
- Mahila Vikas Nidhi
- Micro Credit Scheme
- Rashtriya Mahila Kosh
- SIDBI's Mahila Udyam Nidhi
- Mahila Vikas Nidhi
- SBI's Stree Shakti Scheme
- NGO's Credit Schemes
- Micro & Small Enterprises Cluster Development Programmes (MSE-CDP).
- National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes
- Rajiv Gandhi Mahila Vikas Pariyojana (RGMVP)
- Priyadarshini Project- A programme for Rural Women Empowerment and Livelihood in Mid Gangetic Plains,,
- NABARD- KfW-SEWA Bank project
- Exhibitions for women, under promotional package for Micro & Small enterprises approved by CCEA under marketing support.

The efforts of government and its different agencies are ably supplemented by NGOs that are playing an equally important role in facilitating women empowerment. Despite concerted efforts of governments and NGOs there are certain gaps. Of course we have come a long way in empowering women yet the future journey is difficult and demanding.

Tips & Suggestions for Women Entrepreneurs

Tips for Women Entrepreneurs

- Start a business that works for you and your personal life
- Research the product/ service
- Assess the market
- Start business with adequate funds
- Do networking.
- Consult with professionals.

Here are some suggestive measures, to solve the problems confronted by them and for running their enterprise smoothly.

- Proper technical education to the women and opening of women development cells.
- Improvement of identification mechanism of new enterprise.
- Assistance in project formulation and follow up of training programmes.
- Credit facilities, financial incentive and subsidies.
- Adequate follow-up and support to the women enterprises.
- Women Enterprises research and application from time to time have to be documented.

Conclusion

It can be said that today we are in a better position wherein women participation in the field of entrepreneurship is increasing at a considerable rate. Women sector occupies nearly 45% of the Indian population. At this juncture, effective steps are needed to provide entrepreneurial awareness, orientation and skill development programs to women. The role of Women entrepreneur in economic development is also being recognized and steps are being taken to promote women entrepreneurship. From these suggestions it is quite visible that for development and promotion of women entrepreneurship, in the region, there is a need for multi dimensional approach from different sector, namely from the government side, financial institutions, individual women entrepreneurs and many more, for a flexible integrated and coordinated specific approach.

The principal factor in developing entrepreneurship among women is not in terms of infrastructure or financial assistance or identifying an enterprise but it is a question of clearing

the ground for their movement into entrepreneurship. For ages together they have been confined to a secondary role and confined to the homes and you have to bring out so that they become self-reliant, self-respecting enterprising people. Though there are several factors contributing to the emergence of women as entrepreneurs, the sustained and coordinated effort from all dimensions would pave the way for the women moving into entrepreneurial activity thus contributing to the social and economic development of the members of the family and thereby gaining equality and equal importance for themselves.

References

- (1) Baporikar, N. (2007) Entrepreneurship Development & Project Management- Himalaya Publication House.
- (2) Dhaliwal S. (1998), "Silent Contributors: Asian Female Entrepreneurs and Women in Business", Women's Studies International Forum, Vol. 21
- (3) Langowitz N and Minniti, M (2007). 'The Entrepreneurial Propensity of Women' Entrepreneurial Theory and Practice.
- (4) Lalitha, I. (1991), Women entrepreneur's challenges and strategies, Frederick, Ebert Stiftung, New Delhi.
- (5) Desai, V: (1996) Dynamics of Entrepreneurial & Development & Management Himalaya publishing House - Fourth Edition, Reprint.
- (6) Minniti, M and Naude, W.A (2010). 'What do we know about the Patterns and Determinants of female Entrepreneurship Across Countries?' The European Journal of development Research.
- (7) Rani D. L. (1996), Women Entrepreneurs, New Delhi, APH Publishing House.

Contribution of Women Entrepreneurs in India

Dr. Harsha N. Dangar

Assistant Professor (Commerce and Accountancy)

Shri V. R. Patel College of Commerce, Mehsana

M.com, Ph.D., P.G.D.C.A, B.Ed., M.A (Yoga &Sol), M.P.A (Kathak)

ABSTRACT

Purpose – The contribution of women entrepreneurs is still invisible and needs to be properly investigated. The purpose of this paper is to investigate this contribution by measuring women entrepreneurship and economic development on the Global Platform.

Design/methodology/approach – The Secondary data has been analyzed from Female Entrepreneurship Index Report 2019, Human Development Report 2019 and KOF Index of Globalization 2019. Multiple regressions are applied to estimate the data.

Findings – The results explained the noteworthy influence of women entrepreneurship especially in India. It was observed that women participation in entrepreneurial activities not only supports to their family income but also plays a significant contribution in economic development and social well-being of the society. They play pivotal contribution in shaping their family too.

Practical implications – Women has been endowed as an entrepreneur in the present scenario. Women entrepreneurs are beneficial for not only economic development but also social development of society and uplift of respective family too.

Originality/value – This study uniquely addresses the contribution of women entrepreneurs in the world economy which is still an unseen but a powerful supporter in the development of any country.

Keywords: Globalization, Economic development, Women entrepreneurship, Social development, Gender inequality, Sustainable growth

INTRODUCTION

In India, Contribution of Women is dependent on different variables like education status, social status, and geographical status is remarkable. Women empowerment defined as increasing the ability of women to access the constituents of advancement in fields like health, education, earning opportunities, rights and political participation.

The Gender and Development approach addresses that of not enough to add women and girls into existing processes of development, but there is also a need of their exclusion and imbalances of power at the basis of that exclusion. In the 1980s, the Gender and Development (GAD) approach arose out of the analysis of (WID) Women in Development. In the 1990s witnessed the 'rise of rising' as many NGO's and agencies adopted a rights-based approach to development Rights increase the recognition that women's demands are valid claims. The most notable success to the women's movement has perhaps been the enterprise of sexual and reproductive rights as such within this has been recognition of women's right to live free from violence, and a broadening of understanding of violence against women from '**domestic**' to '**gender-based**'.

However, women's rights, particularly sexual and generative health rights, are not collectively accepted. One may find that women still lack full and equal participation in economic and political life. Rank 113 out of 135 of the World Economic Forum's Gender Gap Index. According to India's 2013 census, the sex ratio for children under six was 914 females to 1,000 males, a severe decline from 927 in 2001. The ranking of Indian women in economic development is 0.3, where 1.0 means equality.

THE MAJOR TYPES OF EMPOWERMENTS

Educational Empowerment:

Education is an important factor in life progress. It gives the women liberation with knowledge, skill and self-confidence. It is needed to participate fully in the development process. This may change the situation in the Indian society too. It suggests making women aware of their rights and developing the confidence to claim them.

Social Women Empowerment:

Social empowerment is true need every citizen. Women face various social challenges today in India. A critical aspect of social empowerment of women is the improvement of gender equality which is inevitable part in today's society.

Economic Empowerment:

Economic Empowerment implies a better quality of material life for a sustainable livelihood owned and managed by women particularly. There is a strong correlation between economic development and women's legal rights. The contribution of women in the Indian economy is neither appropriately accounted nor ignored.

Political Empowerment:

Women as a political leader expresses the great power. The existence of political women is favoring the involvement of women in the political decision-making process and supremacy.

Contribution of Women in Economic Development

Women play dual contribution producers of goods and services as well as their domestic chores and wives and mothers. Their contribution to economic development has been neglected frequently. If women's participation in economic development is to be enhanced, women must receive the services like training in income-generating activities, easy access to low-interest loans, and family planning services to limit childbearing too.

India has been developing very rapidly. But not always justifiably every time. Our development model is deep-rooted and challenges remain. The biggest issue faced by the country is the empowerment of women. Across the world educating and empowering women has proven time and again to be the catalyst for rapid socio-economic growth.

There are gains in poverty reduction, environmental sustainability, consumer choice innovation and decision making in a broader set of issues. Citizens with higher gender equality not only offer better socio-economic opportunities for women but also tend to grow faster and more equitable. Economic development and gender equality go hand-in-hand. Because lowering the barriers faced by women entrepreneurs at home and internationally helping to connect international value chains and would encourage the growth and inclusion of the country.

OBJECTIVES

To find out the contribution of women in the workforce for the economic development of the country in different States.

DATA AND METHODOLOGY

The study is based on secondary data. The required data was collected from various sources, namely the National Sample Survey Office (NSSO) website. The relevant data have been selected to find out the women participation in the workforce for the economic development for the period 2017-2018, 2018-2019 and 2019-2020. To analyze the collected data, a bar diagram was used for the analysis.

DISCUSSION OF THE RESULTS

Table 1: Women Employment Rates in the Different States of India

State of the India	Percentage of the Women Employment Rates		
	2017-2018	2018-2019	2019-2020
Mizoram	51.7	61.3	59.0
Nagaland	33.8	34.7	55.9
Chhattisgarh	44.8	51.0	54.2
Arunachal Pradesh	45.7	56.1	51.6
Meghalaya	47.6	58.9	49.9
Jharkhand	28.4	45.7	48.2
Sikkim	39.5	50.7	48.2
Andhra Pradesh	44.9	49.6	47.0
Manipur	36.9	50.8	46.4
Tripura	32.1	31.4	45.3
Telangana	0.0 5	2.1 4	2.7
Tamil Nadu	35.0	39.6	39.3
Karnataka	32.2	34.5	33.3
Maharashtra	32.8	34.6	32.8
Rajasthan	27.4	33.9	31.9
Puducherry	20.9	25.7	28.1
Andaman and Nicobar	18.5	32.5	25.1
Assam	27.0	33.9	24.5
Odisha	25.3	28.5	23.7
Kerala	20.3	27.8	23.7
Goa	20.3	26.0	21.2
Uttarakhand	20.6	26.4	20.5
West Bengal	20.6	17.2	20.5
Gujarat	16.4	24.5	19.9
Haryana	15.4	16.5	18.7
Bihar	10.4	16.7	17.8
Madhya Pradesh	32.1	34.0	17.2
Dadra & Nagar Haveli	16.5	10.3	16.1
Lakshadweep	8.9	19.2	15.5
Doman & Diu	8.3	1.9	15.2
Himachal Pradesh	56.6	59.4	15.1
Uttar Pradesh	11.4	14.0	12.0
Delhi	11.5	10.0	11.7
Punjab	11.8	9.4	9.4
Chandigarh	12.2	12.3	8.1
Jammu & Kashmir	12.3	16.4	7.9
All India	25.0	29.6	25.8

(Source: National Sample Survey Office (NSSO), Women Workers Population ratio in 2017-2018, 2018-2019, 2019- 2020)

The above table and clears that, the women participation in the workforce in different states of India from the year 2017-2018 2018-2019 and 2019-2020. Mizoram place the highest ratio to engage the women in workforce 55.2 percentage in 2017-2018, 61.3 percentage in

2018-2019 and 59.0 percentage in 2019-2020 for the economic growth and at the same time Jammu and Kashmir has the lowest rank to encourage the women empowerment that is only 7.9 per cent of the total population of the state, though it is different in the year 2017-2018 is 12.3% and 16.4% in 2018-2019. So, it is evident that women participation in the workforce drastically reduced after the year 2014 due to concerned the political issues of the state as well as the country. In Tamil Nadu, only 39.3 per cent of the women engaging them in the workforce among the total women population of the state in the year of 2018- 2019 and it was 35.0 per cent in 2017-2018, and it rose 39.6 per cent in 2017 -2018. Overall the picture, the increased ratio of women in the workforce is very less in the year 2019-2020 compared to the previous years.

This ratio is meager and expressing more than 60 % of the women by the state, and 75% of the women by the nation is engaged in the non productive activities which mean women are appealing in the domestic work which is not calculated as income-generating activities for the economic development of the country.

Suggestions

Both men and women should be treated equally by societies. We should take a step to stop the women harassment, and violence like every mother should teach their son about how to respect women from childhood. Encourage equal payment for both men and women in every workplace due to inequality of income for equivalent work. Encourage women education much better at present. Raise the aspiration of girls and their parents. Encourage women in political participation. Women should be aware of the backlash of every stepping for their development.

REFERENCES:

1. Gupta BK & Gupta R., "Contribution of Women in Economic Development", Yojna, Vol 31, No. 18.
2. Govt. of India, Annual Report to the people on Employment, Ministry of Labor and Employment- 2019.
3. Kirti, "A Contribution of Women Empowerment Growth of India", International journal of recent trends in Engineering and Research, Vol 2. No.11.

Websites:

1. www.ncbi.nlm.nih.gov
2. www.weforum.org

Study on Self – Help Groups and its role in Women Empowerment

Sulochana Sureshbhai Patel,

Research Scholar,

Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Dr. Hemlata J. Patel,

Associate Professor,

Smt. A. S. Chaudhary Mahila Arts & Home Science College, Mehsana

ABSTRACT

Women constitute half of world population. Their role is indispensable in the society. But they are deprived of their basic rights. Domestic violence, economic and educational discrimination, reproductive health inequities and harmful traditional practices, remains the most pervasive and persistent form of inequality in the society. Therefore, a need is felt to empower them. Evolution of the concept called Self Help Group (SHG) is a ray of hope in the dark for the governments to empower women. It has the potential to address many of the problems that the women are facing due to disempowerment and really can bring a considerable change in their lives. In this article an attempt is made to know women empowerment, its dimensions, concept of Self-Help Groups, and their role in women empowerment followed by conclusion.

Keywords: Self – Help Groups, Role, Women Empowerment

INTRODUCTION

Women Empowerment can be simply defined as creating an environment where women are given the power to make decisions pertaining to their own lives. However, there is a widespread literature available on definition of Women Empowerment. The following are worth mentioning.

United Nations (2001) defines empowerment as the processes by which women take control and ownership of their lives through expansion of their choices. The World Bank's Empowerment and Poverty Reduction: A Source Book, defines empowerment in its broadest sense as the "expansion of freedom of choice and action"

(Narayan, 2002) Kabeer (1999) refers women empowerment as the processes by which those who have been denied the ability to make choices acquire such ability. Women empowerment takes place at a hierarchy of different levels – individual, household, community and societal. (Thelma Kay, 2002).

According to Kabeer (1999), empowerment cannot be reduced to a single aspect of process or outcome. Thus, women empowerment embraces all the spheres of life that has direct or indirect impact on Women. Moreover, empowerment perceived by outsiders might not necessarily be those most valued by women themselves. (Deepti Umashankar, 2006) Few women perceive empowerment as enjoying equal rights to that of their husbands whereas few perceive it as their value in the eyes of husbands. This is due to differences in cultures.

SELF HELP GROUP (SHG) – DEFINITION

A Self-Help Group (SHG) is a group of rural poor who have volunteered to organize themselves into a group for eradication of poverty of members. They agree to save regularly and convert their savings into a Common Fund known as the Group Corpus. (Mukesh Arora, 2012) A Self – Help Group (SHG) can also be viewed as a small voluntary association of poor people, preferably from the same socioeconomic background. They come together for the purpose of solving their common problems through self-help and mutual help. The SHG promotes small savings among its members. The savings are kept with a bank. This common fund is in the name of the SHG. Usually, the number of members in one SHG does not exceed twenty. (Ghadoliya, 2004)

Further, A Self-Help Group can be defined as a group consists of 10-20 members drawn from a relatively homogeneous economic class (i.e. poor), self-selected on the basis existing affinities and mutual trust; members meet regularly at a fixed time and place and pool their savings into a common fund from which they take need-based loans. The group develops its own rules and regulations and sanctions for violations; the meeting procedures and processes, leadership change norms, intensive training and handholding, are designed to enable SHGs to function in a participatory and democratic manner. According to Fernandez (1998), the objectives of the SHGs go beyond thrift and credit and include the overall development of members in the social, political, cultural and economic arena; thus, the SHGs are “credit plus” institutions (Deepti Umashankar, 2006)

CONCEPT OF SHG

The concept of SHG is based on the following principles: (Ghadoliya, 2004)

- Self-help supplemented with mutual help can be a powerful vehicle for the poor in their socioeconomic development;
- Participative financial services management is more responsive and efficient;
- Poor need not only credit support, but also savings and other services;

- Poor can save and are bankable and SHGs as clients, result in wider outreach, lower transaction cost and much lower risk costs for the banks;
- Creation of a common fund by contributing small savings on a regular basis;
- Flexible democratic system of working;
- Loaning is done mainly on trust with a bare documentation and without any security;
- Amounts loaned are small, frequent and for short duration;
- Defaults are rare mainly due to group pressure; and
- Periodic meetings non-traditional savings

ROLE OF SHGS IN WOMEN EMPOWERMENT

Participation of women in SHGs has remarkable impact on empowerment. It helps women to understand and realize their unique potential, develop courage to think and act independently, express what they desire, suffer, feel, speak out and express freely, and explore their distinct growth and development. Significantly, almost all the women have goals for the future, perhaps linked to their greater sense of self efficacy and belief in their ability to actualize them. (Deepti Umashankar, 2006). Though various authors have given different number and titles for women empowerment dimensions, all of these dimensions are grouped into five dimensions for simplicity. They are; Economical (material), Psychological (cognitive), Relational, Social and Political dimensions. Further Participation in SHGs primarily results in economic empowerment which results in psychological empowerment which again results in relational empowerment which further results in managerial empowerment and at the end political empowerment, the highest level of empowerment. The sub dimensions of each of the empowerment dimensions are given below

1. Economic (Material) Empowerment:

Scholars who have done extensive research on the role of SHGs in economic empowerment of women have observed the following changes in the women.

- Expansion of material resource base (Deepti Umashankar, 2006)
- Ability to make large and small purchases (Hashemi et al, 1996)
- Able to start micro and small enterprises (Sanjay Kranti Das, 2012)
- Income and consumption smoothing (Sanjay Kranti Das, 2012)
- Creation of assets (Sanjay Kranti Das, 2012)
- Economic security (Deepti Umashankar, 2006)

2. Psychological (Cognitive) Empowerment:

The research work of scholars on the role of SHGs in psychological empowerment of women, have shown following outcomes. Economic empowerment of women has resulted in psychological empowerment in the following dimensions;

- Improvement in courage (Ghadoliya, 2004)
- Growing Sense of self and vision of future (Deepti Umashankar, 2006)
- Self-worthiness (Ghadoliya, 2004)
- Self-esteem and confidence (Deepti Umashankar, 2006)
- Recognition of their own abilities and skills due to self-esteem and confidence (Deepti Umashankar, 2006).

3. Relational (Family and Society) Empowerment:

Economic and psychological empowerments of women have resulted in gaining the value in the family as well as society. Thus, there is a change in gender relations in the family as well as society. The relational empowerment of women has found in the following aspects.

- Contribution to health and productivity of whole family (Mukesh Arora, 2012)
- Change in the attitude of husband/ household/ society (Deepti Umashankar, 2006)
- Changes in gender relations within family and in broader society (Thelma Kay, 2002)
- Increased bargaining power vis-à-vis other family members (Deepti Umashankar, 2006)
- Involvement in major decision making such as purchasing of land or rickshaw or livestock for earning purposes (Hashemi et al, 1996)

4. Political Empowerment:

There is a saying in the politics, “In any civilization, the community that will not get the opportunity to rule, will perish soon”. Women are not exempted from it. Their basic rights will be at threat, if they are not empowered politically. The Scholars who have done extensive research on the role of SHGs in political empowerment of women have found, “Though women face handicaps to their involvement in politics, due to their belief that only the male are the political screen actors, perception that it requires huge funds to contest in elections and still the winning is not certain etc.

CONCLUSION

Discrimination against women and girls including gender- based violence, economic and educational discrimination, reproductive health inequities and harmful traditional

practices, remains the most pervasive and persistent form of inequality in the society. This has resulted in circumscribing their lives with stress, poor self-esteem, and dependency, no sense of self and vision of future, etc. They are not empowered even to make decisions with respect to the issues pertaining to their own lives. Participation of women in SHGs has the potential to change this scenario. It empowers the women along the dimensions such as economic, psychological, relational, managerial and political. Therefore, the role of SHGs in empowerment is admirable. Women in general and rural women in particular who want to empower themselves, must associate themselves with SHGs to get empowered. Governments must put efforts to further popularize this concept by strengthening SHGs in such a way that suits their women citizens' requirements.

References

- Deepti Umashankar, 2006: Women Empowerment: Effect of Participation in SHGs
- Jael van der Heijden, 2006: Sustainability and Empowerment Through SHG Federations – A Study in East Uttar Pradesh
- M K Ghadoliya, 2004: Empowering Women Through SHGs: Role of Distance Education, Paper presented at Third Pan-Commonwealth Forum on Open Learning, Dunedin, New Zealand, July, 2004.
- Mukesh Arora, 2012: An increasing role of SHGs in Women Empowerment, International Research Analysis and Evaluation journal, volume 3, issue 28, pages 98-99.
- Sanjay Kranti Das, 2012: Socio Economic Empowerment of Women Through SHGs and Bank linkage programme. A Boon for Development: International Journal of Management and Business Studies, Volume 2, Issue-1, Jan-March 2012.
- Thelma Kay, 2002: Empowering Women Through Self Help Micro Credit Programs; Economic and Social Commission for Asia and the Pacific's Bulletin on Asia-Pacific Perspectives 2002/03, with title Asia – Pacific Economies: Sustaining Growth Amidst Uncertainties, pages 69 -78.

Women Entrepreneurs in India

Dr. Alkaben C. Panchal

Assistant Professor,

S. V. College of Education, Kadi

Introduction

The role of Women entrepreneur in economic development is inevitable Now-a-days women enter not only in selected professions but also in professions like trade, industry and engineering. Women are also willing to take up business and contribute to the Nation's growth. Their role is also being recognized and steps are being taken to promote women entrepreneurship. Women's development has been considered the key to the overall development of the nation. The educated women do not want their lives to stay in the four walls of the house. They demand equal respect from their partners. Today in India with growing population we want to take necessary steps to nurture entrepreneurship particularly women empowerment through entrepreneurship. In this process women need to realize their strength, weaknesses, opportunities and threats to come out their potential in order to achieve their goals. Moreover, they want new opportunities for self-fulfillment. The opportunities provided to the women of digital era are growing rapidly that the job seekers are turning into creators. They are emerging as designers, interior decorators, publishers, manufacturers and still exploring new avenues of economic participation. This paper highlights the problems and opportunities of women entrepreneurs in India.

Women Entrepreneur:

Meaning-

Women Entrepreneurs means the women or a group of women who initiate, organize and operate a business enterprise.

A woman entrepreneur is therefore a confident, creative and innovative woman desiring economic independence individually and simultaneously creating employment opportunities for others in the advanced countries of the world, there is a phenomenal increase in the number of self-employed women after the World War II.

WOMEN ENTREPRENEUR- IN INDIAN PERSPECTIVES:

Indian women are changing and they are fast emerging as potential entrepreneurs. Role modeling of women in non-traditional business sectors to break through traditional views on men's and women's sectors. Women companies are fast-growing economies in almost all

countries. The latent entrepreneurial potential of women has changed little by little by the growing awareness of the role and status of economic society. Skills, knowledge and adaptability of the economy led to a major reason for women in business. Women are coming forth to the business arena with ideas to start small and medium enterprises. They are willing to be inspired by role models- the experience of other women in the business arena.

Fredrick Harrison has enumerated the following functions:

Five functions of a woman entrepreneur:

1. Exploration of the prospects of starting a new business enterprise.
2. Undertaking of risks and handling of economic uncertainties involved in business.
3. Introduction of innovations or imitation of innovations.
4. Co-ordination, administration and control.
5. Supervision and leadership.

It is important to note that different scholars have defined different sets of functions of entrepreneurs, whether male or female entrepreneurs.

However, all these functions can be classified broadly into three categories viz.:

- a) Risk-bearing
- b) Organization and
- c) Innovation

As an entrepreneur, a woman entrepreneur has to perform all the functions involved in establishing an enterprise. These functions include idea generation and screening, determination of objectives, project preparation, project analysis, determination of forms of business organization, completion of promotional formalities, raising funds, procuring men, machine and materials and operation of business.

According to Frederick Harrison, like a male entrepreneur, a woman entrepreneur has five functions – viz.:

1. Exploring the prospects of starting new enterprises,
2. Undertaking of risks and the handling of economic uncertainties involved in business,
3. Introduction of innovations or initiation of innovations.
4. Co-ordination, administration and control, and
5. Supervision and providing leadership in all business aspects.

The above functions can be summarized into three i.e., risk bearing, organization and innovation. These functions are not always of equal importance. Risk bearing and innovation

are of paramount importance for establishing or diversifying an enterprise. Organization is needed for improving the efficiency of operation of the undertaking.

Women entrepreneurs among Society Benefits:

- Women getting into areas like entrepreneurship and business governance have positive influence on the society.
- While wealth creation is an aspect common and shared amongst men, women have proven that they can also create and distribute wealth in society and provide employment like any other entrepreneur.
- Women entrepreneurs must participate in events, conferences, workshops and seminars and actively involve themselves with educational initiatives, to create the image change.
- Once a change in the image is achieved in the society, it becomes easy for women to have a greater influence on the younger generation.
- Women entrepreneurship can be a great tool to bring about social reforms. In fact, issues like female infanticide, dowry and disparity based on gender etc., can be curtailed if women start respecting their positions, holding on to their positions and become independent in business and economics.
- It is the very fact that women can be a positive contributor to a family income can change the image of women in rural parts of India.

CONCLUSION:

This can result in lot of rural families beginning to send their girl children to study further. This can also impact the way the next generation grows up. Being the central piece in a family, aspects like culture and family values are better promoted by women in society, at both personal and professional planes with the shift from industrial age to information age, it becomes all the more important to see how women rights and respect are embraced today in the industry. With technology invading most of the industries, the trend definitely seems positive and encouraging for more women to participate and take part in entrepreneurial activities. Though the overall trend is interesting, it is also important for both men and women to consider practicing the same seriously.

Reference:

1. New NEP Report. સંકલન April 2023
2. માધ્યમિક શિક્ષણનો વિકાસ –નીરવપ્રકાશન
3. જોશી, ટી.(૨૦૨૦).રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦, જીવનશિક્ષણ૬૩(૯ ૧૦) ૫૦-૫૨.
4. Carter V. Good (Ed.), Dictionary of Education, McGraw Hill Book Company, New York.
5. DHA_Shikha_MBA HA4_Paper403 (Entrepreneur)_unit3 Heading: Women Entrepreneurship.
6. ‘women entrepreneur in Indian Society’. Encyclopedia
7. ‘Fredrick Harrison has enumerated’ Google.com

Empowering E-Commerce: Breaking Barriers and Thriving – The Rise of Women Entrepreneurs

Dr. Rajiben S. Vagh

[Email- r.s.vagh14@gmail.com](mailto:r.s.vagh14@gmail.com)

Abstract

In India, because of culture & traditions, women are supposed to perform household activities & take care of family because of these reasons women entrepreneurship is very low. But due to the widespread of education and social awareness during last three decades now women are showing interest in starting their own venture. Hence there is a considerable growth of women entrepreneurs.

While E-commerce in India has witnessed significant growth over the past decade, and amidst this boom, women entrepreneurs have been making substantial contributions to the industry. The emergence of women-led start-ups and businesses in the e-commerce sector reflects the changing dynamics of entrepreneurship in India. This paper discusses Key components of E-Commerce, the reasons that motivate women to become E-Commerce entrepreneurs, some of the successful Indian women entrepreneurs in e-commerce, problems faced by women entrepreneurs in E-Commerce as well as to know the various government schemes that are offered to encourage women entrepreneurship in India.

Key words: Women entrepreneurs, E-Commerce, Technology, Digital, Internet.

Introduction

India has seen a notable rise in the number of women entrepreneurs venturing into the e-commerce space. These women are breaking traditional barriers, demonstrating leadership, and contributing to the growth of the digital economy. Women entrepreneurs in e-commerce are involved in diverse business verticals, ranging from fashion and beauty to technology and healthcare. They are actively participating in various niches, addressing the diverse needs and preferences of the Indian consumer market.

E-commerce provides a platform for women entrepreneurs to leverage technology and reach a wide audience. This empowerment through digital platforms enables them to overcome geographical constraints and traditional gender-based limitations.

Objectives of the Study

- To study Key components of E-Commerce
- To know the reasons that motivate women to become E-Commerce entrepreneurs

- To know some of the successful Indian women entrepreneurs in e-commerce
- To study about the problems faced by women entrepreneurs in E-Commerce
- To know the various government schemes that are offered to encourage women entrepreneurship in India.

Key components of e-commerce

E-commerce include online shopping websites, electronic payment systems, and secure online transactions. Customers can browse products or services, place orders, make payments, and receive goods or services, all from the comfort of their homes or any location with internet access.

E-commerce can take various forms, such as business-to-consumer (B2C), where businesses sell directly to end consumers, and business-to-business (B2B), involving transactions between businesses. Additionally, there is consumer-to-consumer (C2C) e-commerce, where individuals buy and sell directly to each other through online platforms.

Advantages of e-commerce include increased accessibility, convenience, and a global reach. Businesses can reach a broader audience, breaking down geographical barriers and opening up new markets. Consumers benefit from the convenience of 24/7 shopping, a vast array of product choices, and the ability to compare prices easily.

However, e-commerce also presents challenges, including the need for robust cybersecurity measures to protect sensitive data, addressing logistical issues such as shipping and returns, and ensuring a positive user experience to build trust with customers.

As technology continues to evolve, e-commerce is likely to experience further innovation, with trends such as mobile commerce (m-commerce), augmented reality shopping experiences, and artificial intelligence-driven personalized recommendations shaping the future of online retail. E-commerce has undeniably become a fundamental aspect of modern business, influencing how products and services are bought and sold in the digital age.

Reasons that inspire women to become E-Commerce entrepreneurs in India

There are several reasons that inspire women to become e-commerce entrepreneurs in India. Here are some key factors:

Empowerment and Independence:

E-commerce provides women with an opportunity to break traditional gender roles and achieve financial independence. It allows them to make decisions, control their business, and contribute to their family's income.

Flexibility and Work-Life Balance:

E-commerce businesses often offer flexible working hours, allowing women to balance their professional and personal lives effectively. This flexibility is particularly appealing for those managing household responsibilities or raising children.

Access to Global Markets:

E-commerce platforms enable entrepreneurs to reach a global audience without the need for a physical storefront. Women entrepreneurs can tap into a vast market, expanding their reach beyond geographical constraints.

Low Entry Barriers:

Starting an e-commerce business typically requires lower initial investments compared to traditional brick-and-mortar establishments. This makes entrepreneurship more accessible to women who may not have significant capital but possess unique skills or ideas.

Skill Utilization:

Many women possess diverse skills, including creativity, communication, and organizational abilities. E-commerce platforms provide a space for them to leverage these skills in areas such as product design, marketing, and customer service.

Supportive Ecosystem:

The growing support ecosystem for women entrepreneurs in India, including government initiatives, mentorship programs, and networking opportunities, encourages more women to explore and establish their ventures in the e-commerce sector.

Technology Adoption:

As technology becomes more prevalent, women are increasingly comfortable using digital tools and platforms. E-commerce leverages technology, making it accessible for women who are tech-savvy or willing to learn.

Inspiration from Successful Women Entrepreneurs:

Success stories of women entrepreneurs in the e-commerce sector serve as inspiration for others. Seeing women overcome challenges and achieve business success motivates aspiring entrepreneurs to pursue their own ventures.

Diverse Product Offerings:

E-commerce allows women to explore a wide range of product categories, from fashion and beauty to handmade crafts and niche markets. This diversity enables them to align their business with their passions and interests.

Community Building:

E-commerce platforms often foster communities and networks that provide a support system for women entrepreneurs. Connecting with like-minded individuals and sharing experiences can be motivating and valuable for personal and professional growth.

In summary, the combination of empowerment, flexibility, global reach, low entry barriers, supportive ecosystems, technology adoption, role models, diverse product opportunities, and community support contributes to the growing trend of women becoming e-commerce entrepreneurs in India.

Successful women entrepreneurs in India in E-Commerce:

Several successful women entrepreneurs in India have made significant contributions to the e-commerce sector. Keep in mind that the landscape may have evolved since then. Here are a few notable women entrepreneurs in Indian e-commerce:

- **Falguni Nayar (Nykaa):**

Founder and CEO of Nykaa, an online beauty and wellness platform. Nykaa has become a leading e-commerce platform for beauty and cosmetic products in India.

- **Vani Kola (Kalaari Capital):**

While not directly involved in running an e-commerce platform, Vani Kola is the Managing Director at Kalaari Capital, a venture capital firm that has invested in several successful e-commerce start-ups in India.

- **Suchi Mukherjee (Lime road):**

Founder and CEO of Lime road, an online marketplace that focuses on lifestyle and fashion products.

- **Richa Kar (Zivame):**

Founder and CEO of Zivame, an e-commerce platform specializing in lingerie and intimate wear for women.

- **Radhika Aggarwal (Shop Clues):**

Co-founder and Chief Business Officer of Shop Clues, an online marketplace that connects buyers and sellers.

- **Meena Ganesh (Portea Medical):**

Co-founder and CEO of Portea Medical, an online platform that provides in-home healthcare services.

- **Upasana Taku (Mobikwik):**

Co-founder of Mobikwik, a digital wallet platform that offers online payment solutions.

- **Shubhra Chadda (Chumbak):**

Co-founder of Chumbak, an e-commerce company that sells lifestyle and home decor products.

These women have played crucial roles in shaping the e-commerce landscape in India. However, the dynamic nature of the industry means that new entrepreneurs may have emerged.

Challenges faced by women entrepreneurs in E-Commerce:

Women entrepreneurs in e-commerce may face several challenges, reflecting broader gender-based disparities in the business world. Some of the common problems encountered by women in e-commerce include:

Access to Funding:

Women often encounter difficulties in accessing financial resources for their e-commerce ventures. This may be due to biases in the financial industry, lack of collateral, or limited access to venture capital. Overcoming these barriers is crucial for the growth and sustainability of women-owned e-commerce businesses.

Gender Stereotypes:

Stereotypes and gender biases can hinder women's progress in the e-commerce sector. Negative perceptions about women's capabilities may affect their ability to secure partnerships, gain the trust of investors, or receive fair treatment in the business ecosystem.

Limited Networking Opportunities:

Networking is crucial for business success, but women may face challenges in accessing the same networks and opportunities as their male counterparts. Breaking into existing networks can be challenging, and the lack of mentorship and support networks can impact women entrepreneurs in e-commerce.

Work-Life Balance:

Balancing professional and personal responsibilities is a common challenge for women entrepreneurs. E-commerce businesses often require substantial time and effort, and achieving a work-life balance can be particularly demanding, especially for those with family obligations.

Tech Skills Gap:

E-commerce relies heavily on technology, and women may face a tech skills gap. Limited access to tech education and training opportunities can put women at a disadvantage, hindering their ability to leverage digital tools effectively for their businesses.

Marketplace Discrimination:

Women entrepreneurs may encounter discrimination on e-commerce platforms. This can include biased algorithms, unequal treatment, or a lack of visibility for women-owned businesses. Overcoming these challenges requires addressing biases within the digital marketplace.

Limited Role Models:

The scarcity of visible and successful female entrepreneurs in e-commerce can limit aspiring women entrepreneurs' confidence and aspirations. Having role models can inspire and provide guidance for navigating challenges and achieving success in the industry.

Access to Information:

Limited access to information about market trends, industry insights, and available resources can hinder women entrepreneurs in making informed decisions for their e-commerce businesses. Bridging this information gap is essential for their competitiveness.

Legal and Regulatory Barriers:

Women entrepreneurs may face legal and regulatory challenges that disproportionately affect them. These barriers can include gender-specific regulations or discriminatory practices, making it essential to advocate for equitable policies and legal frameworks.

Cultural and Societal Expectations:

Societal expectations and cultural norms can impact women's decisions to enter and succeed in e-commerce. Overcoming these expectations may require changing societal perceptions and creating a supportive environment for women in business.

Addressing these challenges requires a multi-faceted approach involving policymakers, industry leaders, educational institutions, and the broader community to create an inclusive and supportive ecosystem for women entrepreneurs in e-commerce. Initiatives that focus on mentorship, financial inclusion, and dismantling gender biases can contribute to a more equitable landscape for women in the e-commerce sector.

Indian government schemes to promote women entrepreneurs

There are several Indian government schemes were in place to promote women entrepreneurs and empower them in various sectors. Here are some schemes:

Mudra Yojana for Women:

Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY) aims to provide financial support to micro-enterprises, including those owned by women. Under this scheme, women entrepreneurs can avail of loans up to a certain amount without collateral.

Stand-Up India:

This initiative focuses on providing financial support to women, SC/ST, and minority entrepreneurs. Under the Stand-Up India scheme, bank loans between ₹10 lakhs and ₹1 crore are made available for setting up Greenfield enterprises in manufacturing, services, or trading sectors.

Annapurna Scheme:

This scheme is specifically designed for women entrepreneurs engaged in the food catering business. It offers collateral-free loans to set up or expand their enterprises.

Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD):

TREAD aims to empower women through entrepreneurship development and providing financial assistance for various activities like skill development, market promotion, and technology upgradation.

National Mission for Empowerment of Women (NMEW):

NMEW focuses on coordinating and implementing programs that promote the economic and social empowerment of women. It supports initiatives that create opportunities for women entrepreneurs.

Beti Bachao, Beti Padhao (BBBP):

While not exclusively an entrepreneurship scheme, BBBP is a government initiative that aims to address the declining child sex ratio and promote the education and empowerment of girls. This indirectly contributes to creating a conducive environment for women's entrepreneurship.

Women Entrepreneurship Platform (WEP):

Launched by NITI Aayog, WEP is an online platform that provides women entrepreneurs with networking opportunities, mentorship, and access to resources.

Mahila e-Haat:

This initiative is an online marketing platform for women entrepreneurs to showcase and sell their products. It facilitates direct interaction between buyers and sellers.

Bharatiya Mahila Bank Business Loan:

This banking scheme for women entrepreneurs supports women and their businesses on a large scale, which is why it was created in the first place. Women have ventured into different fields of business and are constantly pinning for success. This bank has the vision to provide economic empowerment to women. The loan limit via this source is Rs.20 Crores. Government may introduce new programs in every budget or modify existing ones to better support women entrepreneurs. Additionally, state governments often implement their own schemes to promote women's entrepreneurship.

Overall, women entrepreneurs have made significant contributions to the Indian e-commerce sector by bringing innovation, empowering women, promoting inclusivity, creating jobs, enhancing customer experiences, leveraging digital platforms, and overcoming challenges. Their presence and achievements have had a transformative impact on the industry, driving its growth and evolution. While there has been progress, challenges such as gender stereotypes, limited access to resources, and societal expectations still persist. Continued efforts from the government, private sector, and civil society are essential to further support and promote the growth of women entrepreneurs in India.

Webliography:

1. <https://www.google.com/search?q=successful+women+social+entrepreneurs+of+india&oq=successful+women+social+entrepreneurs+of+india+&aqs=chrome..69i57j2107j4j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
2. <https://www.indifi.com/blog/9-government-schemes-for-women-entrepreneurs-in-india/>
3. https://udyogini.org/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQiA5fetBhC9ARIsAP1UMgE0weBYlnSSGeY0cvPx_2iomGSB-z8gDpS2z4RZA5pCIWW7mMpiPYaAlGQEALw_wcB
4. <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1191&context=irbe>
5. <https://business.outlookindia.com/news/women-entrepreneurs-driving-e-commerce-growth-and-transforming-indias-economy>
6. ChatGPT

Role of Indian Women Entrepreneur

Dr. Laxmiben N. Thakor

Assistant Professor, Department of Psychology

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Prof. Madhuben S. Thakor

Associate Professor, Department of Physical Education

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

ABSTRACT

Women entrepreneurs and their increasing presence in India have significantly influenced the social and economic demographics of the country. The participation of women in the labour force has helped millions of families to pull out of poverty and has led to job creation. Women are well known for their leadership skills and hence dominate in new-age industries such as electronic manufacturing, where more than 50% of the employees are women because of their high-precision work and better productivity levels. This attitude towards work and commendable business skills have also emphasized the importance of women in the modern workforce.

ROLE OF WOMEN IN INDIA'S ECONOMY

In India 20.37% of women are MSME owners which account for 23.3% of the labour force. They are considered to be the backbone of the economy. According to McKinsey Global, India can potentially add US\$ 700 billion to global GDP by increasing women's participation in the labour force. The percentage of women working in the manufacturing and agriculture sectors is higher than that of men. These sectors are usually credited with helping families come out of poverty and contributing to higher household income. Moreover, literacy rates among women grew at 8.8% in FY21, which further highlights the bright prospects of the country.

WOMEN-LED BUSINESS IMPACT

Women-led businesses provide a great impetus to the economy. India has 432 million working-age women and 13.5 –15.7 million women-owned businesses that provide direct employment to 22–27 million people. In addition, a number of businesses are being controlled by women. Indian women are independent and have a strong motivation to start their own business. According to Boston Consulting Group, start-ups founded or co-founded by women generate 10% more cumulative revenue over a five-year period. These start-ups have a more

inclusive work culture and employ 3x more women than men. Moreover, women-led businesses are estimated to grow 90% in the next five years.

FACTORS DRIVING WOMEN TO START BUSINESSES OR JOIN WORKFORCE

Women entrepreneurs are empowering 50% of India's start-up ecosystem, driven by:

- **Recognition:** Recognition in the form of admiration, regard, esteem and renown motivates women entrepreneurs. According to a survey by Bain & Company, more than 45% of Indian women in rural areas were driven to start a business for gaining recognition.
- **Results:** Women-led start-ups provide 35% higher ROI compared to those led by men. This ability to generate more returns encourages women to start their own businesses.
- **Fulfilling unmet needs:** The inherent need in women to provide for the family is a key factor. As they make 85% of purchase decisions, the need to provide a better lifestyle motivates women.
- **Education:** India ranks among the top worldwide for producing female graduates in the science, technology, engineering and mathematics (STEM) industry, with as many as 40% of women graduating from this field. Indian women are game changers in the fields of science and technology.

WOMEN-RUN BUSINESSES OPERATE EFFICIENTLY

Businesses that have women at the helm are considered to run very efficiently, and some of the compelling reasons to invest in a such a business are:

- **Higher return potential:** Businesses led by women require less investment but generate higher net revenue. For every dollar invested, women-led start-ups provide 78 cents return compared to 31 cents by men-led start-ups.
- **Multi-tasking:** Women are great multi-taskers as majority of them juggle multiple things at once. These women could prove highly valuable in generating various income streams and helping to nurture start-ups. As per a survey conducted by psychologists at the University of Hertfordshire, when women and men were given two tasks at the same time, women slowed by 61%, whereas men slowed by 77%.
- **High risk appetite:** Women entrepreneurs are known to take more risks, as per a survey taken by KPMG 43% of women are willing to take more risks. Moreover, women are found to be better than men at envisioning opportunities.
- **Adaptability and higher EQ:** Women have a dynamic ability to adapt. A survey conducted by Bain & Company, Google and AWE Foundation of 350 women solopreneurs and small company owners in urban India found that companies run by women founders

were resilient and fast to adapt. The results also showed that women also had a higher emotional quotient (EQ).

Government Initiatives to Encourage Women Participation

The Indian government has increased the budget for Women and Child Development by 14% in 2021. It has set aside over Rs. 30,000 crores (US\$ 3.97 billion) in FY21. This budgetary allocation also includes various development schemes as listed below.

- **Bharatiya Mahila Bank Business Loan**

This type of business loan was set up in 2017 to help women access cheap loans and dream big despite their lack of resources. The scheme provides loans of over Rs. 20 crores (US\$ 2.46 million) for women entrepreneurs. A collateral-free loan can also be availed of for loans worth less than Rs. 1 crore (US\$ 0.13 million).

- **Dena Shakti Scheme**

This scheme was launched for women entrepreneurs looking to start their business in certain sectors such as agriculture, retail and manufacturing. The scheme provides loans at an interest rate that is 0.25% below the base rate. The maximum loan application is Rs. 20 lakhs (US\$ 26,468).

- **Udyogini Scheme**

This scheme is for women with an annual income of Rs. 1.5 lakh (US\$ 1,985). It provides loans of up to Rs. 3 lakhs (US\$ 3,890) for women wanting to start a business but have no capital.

- **Women Entrepreneurship Platform**

This is a flagship platform started by NITI Aayog to promote women entrepreneurship. The platform hosts various workshops and educational events to motivate women to start their own business.

- **Pradhan Mantri Mudra Yojana**

Even though the scheme was started to help anyone looking to set up a micro/small enterprise get an institutional credit of up to Rs. 10 lakhs (US\$ 13,240), it was mostly availed of by women.

Woman Entrepreneur in India – Concept of a Woman Entrepreneur

The role of women at the work place has undergone a dramatic change in the last 50 years, just as the view of entrepreneurship over the centuries. Just five decades ago, there were only a few women who owned and operated their own businesses. The Second World War brought many more women into the workforce, but such accepted social values as the male

being the head of the house and women being dependent and staying indoors did not create an environment conducive for women to work unless there was a necessity.

Of late, women have tried to shed this traditional mould. Also, there have been significant social, political, and economic changes that have created opportunities for women as well as given them greater acceptance and recognition in the corporate world. A woman entrepreneur includes a woman or a group of women who initiate, organize, and operate a business enterprise.

Slowly they are making their mark as business women and giving their male counterparts a run for their money. Women entrepreneurs have been on the Indian business scene for quite some time now and have achieved remarkable success. However, their number in relation to the overall number of small scale enterprises is still very small. Worldwide too, the trend is not very much different.

THE INDIAN SCENARIO:

The situation is rather alarming in India. Statistics have revealed that almost all the non-working women (including the ones in the unorganized sector), who comprise the majority of womenfolk in the country, are in a state of complete dependence. With a view to improve the present situation, a number of steps were taken at the national level to address various issues pertaining to them.

DEVELOPMENT INITIATIVES:

As far back as 1954, recognizing the presence of women as a distinct group with special needs, the State—at the Union and State levels—introduced a number of Programmes that were basically social welfare and health schemes targeted at motherhood, family care, child welfare, etc.

The approach towards women was welfare-oriented where they were seen as the objects of state benevolence rather than participants in the development process. In the 1970s, there was a shift in the approach of the schemes from welfare to development. In 1974, the Committee on Status of Women in India recommended that only active participation of women would ensure their integration into mainstream economy.

As a result, a number of development Programmes aimed at improving the lot of women and girl's children as an important human resource were introduced. These included education and social development schemes for the girl child at primary level and adult education for women. The plan document then also envisaged giving joint titles to both the spouses in all legal activities such as – transfer of assets, distribution of land/house sites, etc.

The results of such schemes are bearing fruit now and we have seen a perceptible and meaningful improvement in the living standard of women even though a monumental task remains to be achieved in this field.

WOMAN ENTREPRENEURS IN INDIA - NEED

1. More and better access to finance/credit is mentioned very frequently. Give a woman 1000 rupees and she can start a business. Give her another 1000 rupees and she will be able to feed not only for her family, but for her employees as well.
2. Access to business support and information, including better integration of business services.

ADVERTISEMENTS:

1. Access and vigilance on the latest information science and technology to match the basic characteristics of entrepreneurs and the fundamental character of the Indian woman is necessary to show that a lot of potential among Indian women for their entrepreneurial skills. This potential can be considered as suspended and for use in manufacturing and services for the development of the nation.
2. The challenges and opportunities for women in the digital age are growing, as job seekers turn to job creation. They are growing as a designer, interior designers, exporters, publishing, clothing and always looking for new modes of economic participation. They have better access to local and foreign markets.
3. Day care centers and nurseries for children and also for the elderly;
4. Even as women are receiving education, they face the prospect of unemployment. In this background, self-employment is regarded as a cure to generate income. The Planning commission as well as the Indian government recognizes the need for women to be part of the mainstream of economic development. Women entrepreneurship is seen as an effective strategy to solve the problems of rural and urban poverty.
5. Positive image-building and change in mentality amongst women, whereby women see themselves as capable achievers and build up confidence.
6. Self-motivation is the keyword – For establishing successful businesses learn to take risk and change their attitude towards business society by taking up social responsibilities. Understand the government business policies and get monetary help from public and private institutions.

WOMAN ENTREPRENEURS IN INDIA - IMPORTANCE

In modern days, women entrepreneurs are playing a very important role in business, trade or industry. Their entry into business is of recent origin. Women have already shown their vital role in other spheres like politics, administration, medical and engineering, technical and technological, social and educational services. This is true in advanced countries and now in recent years, they have been entering into these fields in our country. Their entry into business is a recent phenomenon in India.

REFERENCES

- Bhattacharya, Ananya (26 March 2019). "US employers, Indian employees—everybody wants a piece of Canada". Quartz India. Retrieved 2019-07-23.
- "GEM Global Entrepreneurship Monitor". GEM Global Entrepreneurship Monitor. Retrieved 2016-08-12.
- Schumpeter (27 August 2011). "The daughter also rises women are storming emerging-world boardrooms". The Economist.
- OECD (2015). Entrepreneurship at a Glance 2015. Paris: OECD Publishing. p. 96. doi:10.1787/entrepreneur_aag-2015-en. ISBN 9789264232204.
- OECD (2015). Entrepreneurship at a Glance 2015. Paris: OECD Publishing. p. 92. doi:10.1787/entrepreneur_aag-2015-en. ISBN 9789264232204.
- Lemmon, G. (2012). Women entrepreneurs, example not exception [Video].
- "Jacobs, S (2012). Can we please change the conversation?". Archived from the original on 2014-04-29. Retrieved 2012-09-29.
- Gayathridevi, C.L., 'Barriers of Women Entrepreneurs: A Study in Bangalore Urban District', International Journal of Trends in Economics Management & Technology (IJTEMT), ISSN 2321-5518, Vol. 3 Issue 2, April 2014, pp:24–30.
- Brush, Candida G. "Diana Report Women Entrepreneurs 2014: Bridging the Gender Gap in Venture Capital" (PDF).
- Brush, Candida; Greene, Patricia; Balachandra, Lakshmi; Davis, Amy (2018-04-03). "The gender gap in venture capital- progress, problems, and perspectives". Venture Capital. 20 (2): 115–136.

Great Entrepreneurship Women in India

Ashvinee R. Barbate

Visiting Faculty, Department of English

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Sanobar Shekh

Visiting Faculty, Department of English

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Abstract

Entrepreneurs play a key role in any economy. These are the people who have the skills and necessary initiatives to take some new ideas to market or provide a service and make the right decisions to make their ideas profitable. The educated Indian women have to go a long way to achieve equal rights and position because traditions are deeply rooted in Indian society where the sociological and psychological factors set up have been a male dominated one. Despite all the social hurdles, Indian women have been standing tall from the rest of the crowd and are applauded for their achievements in their respective fields. The transformation of the social fabric of the Indian society, in terms of the increased educational status of women and varied aspirations for better living, has necessitated a change in the lifestyle of every Indian woman. She has competed with man and successfully stood up with him in every walk of life and business is no exception for this. These women leaders are assertive, persuasive and willing to take risks. They have managed to survive and have succeeded in this cut throat competition with their hard work, diligence and perseverance. The present study has been an attempt to generate awareness and to understand the meaning of what women entrepreneurship is and how important it is or the development of the world rationally, economically and in all spheres. An extensive literature review is done on women entrepreneurs. At the end some major problems faced by Indian women entrepreneurs, success stories of Indian women entrepreneurs, factors influencing women entrepreneurship and the perspective of different sections of the society about women entrepreneurship have been noted. Index terms-women entrepreneurship, success stories, problems faced by women

Keywords: Women entrepreneurship, Concept, Meaning, Methodology, India

Introduction

Women entrepreneurship has been recognized as an important source of economic growth. Women entrepreneurs create new jobs for themselves and others and also provide society with different solutions to management, organization and business problems. However, they still represent a minority of all entrepreneurs. Women entrepreneurs often face gender-based barriers to starting and growing their businesses, like discriminatory property, matrimonial and inheritance laws and/or cultural practices; lack of access to formal finance mechanisms; limited mobility and access to information and networks, etc. Women's entrepreneurship can make a particularly strong contribution to the economic well-being of the family and communities, poverty reduction and women's empowerment, thus contributing to the Millennium Development Goals.

Social and economic development of women is necessary for overall economic development of any society or a country. Entrepreneurship is the state of mind which every woman has in her but has not been capitalized in India in way in which it should be. Due to change in environment, now people are more comfortable to accept leading role of women in our society, though there are some exceptions. Women entrepreneurs represent a group of women who have broken away from the beaten track and are exploring new avenues of economic participation. The reasons for women to run organized enterprises are their skill and knowledge, their talents, abilities and creativity in business and a compelling desire of wanting to do something positive. It is high time that countries should rise to the challenge and create more support systems for encouraging more entrepreneurship amongst women. The development of women entrepreneurship is low in India, especially in rural areas. Women entrepreneurs face lot of problems right from the beginning till the enterprise functions.

Concept of Entrepreneurship

Entrepreneurship is the ability and readiness to develop, organize and run a business enterprise, along with any of its uncertainties in order to make a profit. The most prominent example of entrepreneurship is the starting of new businesses. With the emergence of women in the field of entrepreneurship, researchers have resorted to arrive at a comprehensive definition of women entrepreneur. Women who take onus to organize and manage the resources of their enterprises and bear all the risks in expectations of deriving profit can be termed as women entrepreneur. This definition portrays women entrepreneurs as conscious decision makers and managers. Women who chose to pursue the challenging role of an entrepreneur driven by their desire to fulfil their need of independence and achievement. This

definition is only applicable to women entrepreneurs who are opportunity driven, i.e. women who resort to entrepreneurship driven by their free will. This definition excludes necessity driven entrepreneurs who are forced to pursue entrepreneurship out of some bare need. When a women or group of women embark on initiating, organizing and managing their enterprise, they are termed as women entrepreneur. Creative activity of initiating and operating a business venture leading to economic empowerment and social betterment of women in the society can be termed as women entrepreneurship. This definition elaborates the positive, social and economic contribution of women entrepreneurship in the society. According to the Government of India, woman entrepreneur is the one who assumes dominant financial control (minimum financial interest of 51 per cent of the capital) in an enterprise. Thus, it is evident that the definition of entrepreneur can be generalized to women entrepreneur too. Some researchers have defined women entrepreneur possessing unique personality traits, while others have focused on the roles they play as an entrepreneur while the Government of India has regarded financial control as a parameter in defining women entrepreneur. Based on the synthesis of available literature, women entrepreneurs in Indian context can be defined as women having dominant financial control over their enterprise, who either choose or are driven out of some necessity to take up the challenging role of an entrepreneur and embark towards starting, organizing and managing resources at their disposal in expectation of earning profits. Women entrepreneurs take conscious decisions in order to manage their enterprise. Women entrepreneurship also leads to social and economic empowerment of women.

What Is Entrepreneurship

In economics, entrepreneurship connected with land, labor, natural resources and capital can generate a profit. The entrepreneurial vision is defined by discovery and risk-taking and is an indispensable part of a nation's capacity to succeed in an ever-changing and more competitive global marketplace.

Meaning of Entrepreneur

The entrepreneur is defined as someone who has the ability and desire to establish, administer and succeed in a startup venture along with risk entitled to it, to make profits. The best example of entrepreneurship is the starting of a new business venture. The entrepreneurs are often known as a source of new ideas or innovators, and bring new ideas in the market by replacing old with a new invention. It can be classified into small or home business to multinational companies. In economics, the profits that an entrepreneur makes is with a combination of land, natural resources, labor and capital. In a nutshell, anyone who has the will

and determination to start a new company and deals with all the risks that go with it can become an Entrepreneur.

Importance of Women Entrepreneurship

Women in the present day have been recognized as an indivisible part of the global struggle for a stable economy. Reasons that motivate women's entry in commerce vary but despite all of their variations in socioeconomic backgrounds, they have proved their worth time and again. They have taken risks in businesses and managed to make them pay off. Over and over, Indian women have competed with men and proven to be equal in every race, including entrepreneurship.

Role of Women Entrepreneurs

Indian Government defines woman owned business as an entity where a woman or a group of women owns at least "51% of the capital" and give 51% of generated employment to women. Women are 48% of Indian population but their participation is still below par as only 34% of Indian women are engaged in financial and economic activities, many of which are unpaid or underpaid workers. With gender-bias problems in some regions of India, women have also become victims of unemployment. This bias has proven to be advantageous to certain extent as women have taken up entrepreneurship to fill the void and prove their critics wrong.

Methodology

The study is exploratory in nature and attempts to decipher the phenomena of women entrepreneurship in Indian context. The objectives of the study are: To review and explore the engendered definition and concept of women entrepreneurs in Indian context. To review the existing research and explore the profile, features and challenges encountered by Indian women entrepreneurs. To trace the emergence and prevalence of Indian women entrepreneurs through secondary government databases. The criteria for selecting the existing research on the topic included highly cited research studies on Women entrepreneurship specifically in the Indian context. Most recent research studies available on Google Scholar. Sex disaggregated databases on women entrepreneurship published by Government of India are analyzed for tracing the emergence of women entrepreneurs in India. Annual Report of Sixth Economic census published by Government of India and Census reports pertaining to Micro small and medium enterprises in India are utilized as quantitative sources of literature.

Challenges encountered by Indian Women Entrepreneurs

Indian women entrepreneurs are confronted with plethora of challenges. Access to easy and affordable finance and marketing is identified as prominent challenge by majority of

women entrepreneurs. Hefty prices of raw materials, cumbersome procedures of licensing and registration and exclusion from banking and financial services create obstacles for women entrepreneurs. Women entrepreneurs are often plagued with very weak financial status owing to which they are constrained. Lack of social and family cooperation, illiteracy and unawareness about various government schemes and programs hinder development of women entrepreneurship. Women entrepreneurs often report challenges associated with financial, labor and marketing problems. Lack of cash flow and working capital, lack of manufacturing experience and burden of household responsibilities pose a serious challenge to women entrepreneurs of India. Social conditioning renders women to be shy, introvert and more concerned with family obligations. Shyness in business interactions, low achievement motivation, risk averse attitude, lower level of education, burden of family obligations, gender bias at the level of family and society, lack of managerial skills and experience, lack of business-related information, non-availability of finance are some of the challenges. Challenge of easy and affordable working capital and equity finance, poor marketing support, and infrastructural obstacles pose prominent challenge to women entrepreneurship. A range of social, personal, marketing, mobility, government support, financial, production and labor related problems, stress of work life balance and poor technical expertise are reported as main challenges faced by women entrepreneurs. Striking work life balance, poor self-confidence, lack of business-related knowledge, shyness and reluctance in business dealings, lack of formal finance due to insufficient collateral, marketing problems, and scarcity of business premise are common challenges.

Conclusion:

The position of women in the Indian society is clearly in the process of transformation and have important impact of future social development. Women's entrepreneurship is both about women's position in society and about the role of entrepreneurship in the same society. Indian women play an important role in initiating socio-economic progress of the country. The hand that rocks the cradle rules the world. Women should be empowered so that they can lead India to glory. Women in urban and rural areas should be given access to good opportunities so that they can bring about positive social change.

References

1. Volume-3, Issue-11, Nov Special Issue -2014 ISSN No 2277 – 8160, Entrepreneurial Role of Women in the Development of Indian Economy A. Rajalakshmi Research Scholar, Part-time Ph.D.-Category-B, Bharathiar University & Assistant Professor, Commerce Department, Bhaktavatsalam Memorial College for Women, Chennai – 80.
2. https://www.researchgate.net/publication/342094983_A_study_on_Women_Entrepreneurship_india
3. Neha Tiwari I.I.S.E Group of Institutions, Lucknow, India Amity Journal of Entrepreneurship 2 (1), (47-60) ©2017 ADMAA

Women Empowerment and Democracy in India

Prof. Dharmendrabhai K. Chaudhari

Associate Professor, Department of Psychology,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Ms. Mansi Patel

Visiting Lecturer, Department of Gujarati,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Introduction

The bold move taken by the Female Lawyers Association of the Gambia (FLAG) by inviting political parties in the country to increase the participation of women's political representation ahead of the forthcoming presidential, parliamentary and local government elections should indeed be commended as a step in the right direction. Politicians have to remember that gone are the days when women are only given the role of clapping for their usually male political leaders, instead of empowering them to take leadership roles in their political parties, including encouraging them to fully contest elections. The participation of women in the political arena is very important in any democracy. So it is still not late for political parties to start working on how best to bring on board more women this time round to contest in the scheduled elections. Women's empowerment is critical to the development of national politics, and their participation must not be limited to giving them top position in the party hierarchy, but should now be given the chance to participate fully in the political process. This is the only way that women will feel that they are part of the process. The time has come for our political party leaders to know that without the full involvement of women it would be very difficult for them to win elections. So, therefore, since women are key in any democratic process, let it not be only mere lip service. What we want to see is action now, by all the national political parties, to put forward several female candidates in all future elections. We call on the respective party leaders to make a difference this time, so that other countries in Africa will learn from the Gambia's example. People are watching to see the outcome of the next party selections for the elections. Let us all work together for the empowerment of our women, and the betterment of women in the country as a whole.

Definitions

The term covers a vast landscape of meanings, interpretations, definitions and disciplines ranging from psychology and philosophy to the highly commercialized self-help

industry and motivational sciences. Sociological empowerment often addresses members of groups that social discrimination processes have excluded from decision-making processes through - for example - discrimination based on disability, race, ethnicity, religion, or gender. Empowerment as a methodology is often associated with feminism "Marginalized" refers to the overt or covert trends within societies whereby those perceived as lacking desirable traits or deviating from the group norms tend to be excluded by wider society and ostracized as undesirables.

Sometimes groups are marginalized by society at large, but governments are often unwitting or enthusiastic participants. This Act made it illegal to restrict access to schools and public places based on race. Equal opportunity laws which actively oppose such marginalization, allow increased empowerment to occur. They are also a symptom of minorities' and women's empowerment through lobbying.

Marginalized people who lack self-sufficiency become, at a minimum, dependent on charity, or welfare. They lose their self-confidence because they cannot be fully self-supporting. The opportunities denied them also deprive them of the pride of accomplishment which others, who have those opportunities, can develop for themselves. This in turn can lead to psychological, social and even mental health problems.

Empowerment is then the process of obtaining these basic opportunities for marginalized people, either directly by those people, or through the help of non-marginalized others who share their own access to these opportunities. It also includes actively thwarting attempts to deny those opportunities. Empowerment also includes encouraging, and developing the skills for, self-sufficiency, with a focus on eliminating the future need for charity or welfare in the individuals of the group. This process can be difficult to start and to implement effectively.

One empowerment strategy is to assist marginalized people to create their own nonprofit organization, using the rationale that only the marginalized people, themselves, can know what their own people need most, and that control of the organization by outsiders can actually help to further entrench marginalization. Charitable organizations lead from outside of the community, for example, can disempower the community by entrenching a dependence charity or welfare. A nonprofit organization can target strategies that cause structural changes, reducing the need for ongoing dependence. Red Cross, for example, can focus on improving the health of indigenous people, but does not have authority in its charter to install water-delivery and purification systems, even though the lack of such a system profoundly, directly and negatively impacts health. A nonprofit composed of the indigenous people, however, could

ensure their own organization does have such authority and could set their own agendas, make their own plans, seek the needed resources, do as much of the work as they can, and take responsibility - and credit - for the success of their projects (or the consequences, should they fail).

Policy of Women Empowerment

The principle of gender equality is enshrined in the Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles. The Constitution not only grants equality to women, but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favor of women. Within the framework of a democratic polity, our laws, development policies, Plans and Programmes have aimed at women's advancement in different spheres. From the Fifth Five Year Plan (1974-78) onwards has been a marked shift in the approach to women's issues from welfare to development. In recent years, the empowerment of women has been recognized as the central issue in determining the status of women. The National Commission for Women was set up by an Act of Parliament in 1990 to safeguard the rights and legal entitlements of women. The 73rd and 74th Amendments (1993) to the Constitution of India have provided for reservation of seats in the local bodies of Panchayats and Municipalities for women, laying a strong foundation for their participation in decision making at the local levels.

India has also ratified various international conventions and human rights instruments committing to secure equal rights of women. Key among them is the ratification of the Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) in 1993.

The Mexico Plan of Action (1975), the Nairobi Forward Looking Strategies (1985), the Beijing Declaration as well as the Platform for Action (1995) and the Outcome Document adopted by the UNGA Session on Gender Equality and Development & Peace for the 21st century, titled "Further actions and initiatives to implement the Beijing Declaration and the Platform for Action" have been unreservedly endorsed by India for appropriate follow up.

The Policy also takes note of the commitments of the Ninth Five Year Plan and the other Sectoral Policies relating to empowerment of Women.

The women's movement and a wide-spread network of non-Government Organizations which have strong grass-roots presence and deep insight into women's concerns have contributed in inspiring initiatives for the empowerment of women.

However, there still exists a wide gap between the goals enunciated in the Constitution, legislation, policies, plans, Programmes, and related mechanisms on the one hand and the situational reality of the status of women in India, on the other. This has been analyzed extensively in the Report of the Committee on the Status of Women in India, "Towards Equality", 1974 and highlighted in the National Perspective Plan for Women, 1988-2000, the Shramshakti Report, 1988 and the Platform for Action, Five Years After- An assessment"

Gender disparity manifests itself in various forms, the most obvious being the trend of continuously declining female ratio in the population in the last few decades. Social stereotyping and violence at the domestic and societal levels are some of the other manifestations. Discrimination against girl children, adolescent girls and women persists in parts of the country.

The underlying causes of gender inequality are related to social and economic structure, which is based on informal and formal norms, and practices.

Consequently, the access of women particularly those belonging to weaker sections including Scheduled Castes/Scheduled Tribes/ Other backward Classes and minorities, majority of whom are in the rural areas and in the informal, unorganized sector – to education, health and productive resources, among others, is inadequate. Therefore, they remain largely marginalized, poor and socially excluded.

Goal and Objectives

The goal of this Policy is to bring about the advancement, development and empowerment of women. The Policy will be widely disseminated so as to encourage active participation of all stakeholders for achieving its goals. Specifically, the objectives of this Policy include

- i. Creating an environment through positive economic and social policies for full development of women to enable them to realize their full potential
- ii. The de-jure and de-facto enjoyment of all human rights and fundamental freedom by women on equal basis with men in all spheres – political, economic, social, cultural and civil
- iii. Equal access to participation and decision making of women in social, political and economic life of the nation
- iv. Equal access to women to health care, quality education at all levels, career and vocational guidance, employment, equal remuneration, occupational health and safety, social security and public office etc.

- v. Strengthening legal systems aimed at elimination of all forms of discrimination against women
- vi. Changing societal attitudes and community practices by active participation and involvement of both men and women.
- vii. Mainstreaming a gender perspective in the development process.
- viii. Elimination of discrimination and all forms of violence against women and the girl child; and
- ix. Building and strengthening partnerships with civil society, particularly women's organizations.

Policy Prescriptions

Judicial Legal Systems

Legal-judicial system will be made more responsive and gender sensitive to women's needs, especially in cases of domestic violence and personal assault. New laws will be enacted and existing laws reviewed to ensure that justice is quick and the punishment meted out to the culprits is commensurate with the severity of the offence.

At the initiative of and with the full participation of all stakeholders including community and religious leaders, the Policy would aim to encourage changes in personal laws such as those related to marriage, divorce, maintenance and guardianship so as to eliminate discrimination against women.

The evolution of property rights in a patriarchal system has contributed to the subordinate status of women. The Policy would aim to encourage changes in laws relating to ownership of property and inheritance by evolving consensus in order to make them gender just.

Decision Making

Women's equality in power sharing and active participation in decision making, including decision making in political process at all levels will be ensured for the achievement of the goals of empowerment. All measures will be taken to guarantee women equal access to and full participation in decision making bodies at every level, including the legislative, executive, judicial, corporate, statutory bodies, as also the advisory Commissions, Committees, Boards, Trusts etc. Affirmative action such as reservations/quotas, including in higher legislative bodies, will be considered whenever necessary on a time bound basis. Women-friendly personnel policies will also be drawn up to encourage women to participate effectively in the developmental process.

Mainstreaming a Gender Perspective in the Development Process

Policies, Programmes and systems will be established to ensure mainstreaming of women's perspectives in all developmental processes, as catalysts, participants and recipients. Wherever there are gaps in policies and Programmes, women specific interventions would be undertaken to bridge these. Coordinating and monitoring mechanisms will also be devised to assess from time to time the progress of such mainstreaming mechanisms. Women's issues and concerns as a result will specially be addressed and reflected in all concerned laws, sectoral policies, plans and Programmes of action.

Social Empowerment of Women

Education

Equal access to education for women and girls will be ensured. Special measures will be taken to eliminate discrimination, universalize education, eradicate illiteracy, create a gender-sensitive educational system, increase enrolment and retention rates of girls and improve the quality of education to facilitate life-long learning as well as development of occupation/vocation/technical skills by women. Reducing the gender gap in secondary and higher education would be a focus area. Sectoral time targets in existing policies will be achieved, with a special focus on girls and women, particularly those belonging to weaker sections including the Scheduled Castes/Scheduled Tribes/Other Backward Classes/Minorities. Gender sensitive curricula would be developed at all levels of educational system in order to address sex stereotyping as one of the causes of gender discrimination.

Health

A holistic approach to women's health which includes both nutrition and health services will be adopted and special attention will be given to the needs of women and the girl at all stages of the life cycle. The reduction of infant mortality and maternal mortality, which are sensitive indicators of human development, is a priority concern. This policy reiterates the national demographic goals for Infant Mortality Rate (IMR), Maternal Mortality Rate (MMR) set out in the National Population Policy 2000. Women should have access to comprehensive, affordable and quality health care. Measures will be adopted that take into account the reproductive rights of women to enable them to exercise informed choices, their vulnerability to sexual and health problems together with endemic, infectious and communicable diseases such as malaria, TB, and water borne diseases as well as hypertension and cardio-pulmonary diseases. The social, developmental and health consequences of HIV/AIDS and other sexually transmitted diseases will be tackled from a gender perspective.

To effectively meet problems of infant and maternal mortality, and early marriage the availability of good and accurate data at micro level on deaths, birth and marriages is required. Strict implementation of registration of births and deaths would be ensured and registration of marriages would be made compulsory.

In accordance with the commitment of the National Population Policy (2000) to population stabilization, this Policy recognizes the critical need of men and women to have access to safe, effective and affordable methods of family planning of their choice and the need to suitably address the issues of early marriages and spacing of children. Interventions such as spread of education, compulsory registration of marriage and special Programmes like BSY should impact on delaying the age of marriage so that by 2010 child marriages are eliminated.

Women's traditional knowledge about health care and nutrition will be recognized through proper documentation and its use will be encouraged. The use of Indian and alternative systems of medicine will be enhanced within the framework of overall health infrastructure available for women.

The current world food price crisis is having a severe impact on women. Around the world, millions of people eat two or three times a day, but a significant percentage of women eat only once. And, now, many women are denying themselves even that one meal to ensure that their children are fed. These women are already suffering the effects of even more severe malnutrition, which inevitably will be their children's fate as well. The impact of this crisis will be with us for many years. Studies show that **when women are supported and empowered, all of society benefits**. Their families are healthier, more children go to school, agricultural productivity improves and incomes increase. In short, communities become more resilient. The Hunger Project firmly believes that empowering women to be key change agents is an essential element to achieving the end of hunger and poverty. Wherever we work, our programs aim to support women and build their capacity.

The results of these programs include:

- By providing women food farmers easy access to credit, adequate training and instilling in them the importance of saving, THP's Microfinance Program enables women to engage in income-generating activities to increase their incomes and invest in their families and communities.
- More than **1.1 million people** have taken the HIV/AIDS and Gender Inequality Workshop, in which they not only learn the facts of AIDS, but also confront and transform the gender-based behaviors that fuel the pandemic.

- In India, our Women's Leadership Workshop has empowered **80,000 women** elected to local councils to be effective change agents in their villages. They are forming district- and state-wide federations to ensure that their voices are heard at top levels of government.
- In Bangladesh, we catalyzed the formation of a **300-organization** alliance that organizes more than **800 events** across the country each September in honor of National Girl Child Day, a day to focus on eradicating all forms of discrimination against girl children.

Conclusion

Women from different segments of Indian society define democracy and how they experience democracy in their daily life. Through meetings and interviews I wanted to learn what these women consider democracy in India to be, how they recognize democracy and rights associated with democracy in their daily lives, and how they reflect upon gender equality in relation to democracy. The situation in India is complex, as it is elsewhere. There are women in top political positions and women running grassroots organizations. But there are also women who have no or little knowledge about their legal rights. No one can say that all women should be discontented with their situation of living and are obliged to involve themselves in political organizations or self-help groups. But it seems evident that they ought to be aware of their democratic rights and to be able to speak their mind without fear of consequences. There were substantial differences in how the women interviewed recognized democracy in their daily lives. By dividing the women into three different groups their statements can be analyzed as representative for these three groups.

In India, a womanize position in life, her education, her ability to make independent choices and whom she is to marry are connected through her living situation, tradition and culture. Ideally, a woman is living situation, class or caste should not have an impact on whether she is equally treated to men in the society, or not. But, during different stages in life, a woman has to fight to obtain a level of independence, as Anita said. Anita and Tejas are agitated over the subordinated position of women and especially with those women who do not fight for themselves. Tejas sees equality as something to be claimed, as a matter of not accepting the situation.

Expectations on women are deeply rooted: getting married, responsibility for the home and possibly a career. Political policies ensuring equal rights for sons and daughters and other measures have been taken by the Indian government.

References:

1. Bayly Susan, (2001), Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age, Cambridge University Press; Cambridge
2. Bull Martin J. & Newell James L., (2003), Corruption in Contemporary Politics, Palgrave McMillan; New York, e-library: <http://site.ebrary.com/lib/linkoping/Doc?id=10057391>
3. Brass Paul R., (1994), The Politics of India since Independence, Cambridge University Press; Cambridge, second edition
4. Butler Judith, (2006), Gender Trouble, Routledge, New York
5. Forbes Geraldine, (2004), The New Cambridge History of India IV.2: Women in Modern India, Cambridge University Press; Cambridge
6. Holme Idar Magne & Solvang Bernt Krohn, (1997), Forskningsmetodik. Om kvalitativa och kvantitativa metoder, Studentlitteratur; Lund, andra upplagan Hylland-Eriksen Thomas, (2004), Små plaster ñ stora frågor, En introduktion till social antropologi, Nya Doxa; Falun
7. Websites on Democracy and women empowerment

Women Entrepreneurship in India: An Overview about Growth and Various Problems

Dr. Sejal B. Patel

Adhyapak Sahayak in Economics

Anand Commerce College, Anand, Gujarat-388001

Abstract

The family, which gives rise to civilization and nations, is made up of women. In the past, Indian societies were enclosed by four walls. They emerge from behind four walls and engage in all activities, including business, in today's society. Currently, women's empowerment is essential to altering the global economic landscape. The inclusion of women is particularly noteworthy in light of the nation's economic growth and improvement. In India, the advancement of women through entrepreneurship has become a crucial component of development initiatives for three main reasons: social stability, economic expansion, and women's development. This study is mainly focused on growth and problems of women entrepreneurs in India. The study shows the various factors affecting growth of women entrepreneurship in India. In this study, it is also attempted to assess the variables that motivate women to start their own businesses as well as the challenges they encounter. Women possess the ability and will to establish, maintain and manage their own businesses in a very methodical way. To help these women reach new heights in their entrepreneurial endeavours, society at large and family members in particular must provide the proper support and encouragement. With the correct support from their families, communities, and the government, these women entrepreneurs may integrate into the national economy and further India's economic growth.

Introduction

In any developing country, the most successful entrepreneur is not the one who invests large sums of money; rather, it is the one who has the ability to plan ahead for personnel hiring and training. The person who concentrates on this is contributing considerably more to his nation than the one who utilizes a lot of money. An entrepreneur is an expert who integrates all the factors involved in production and determines the value of the products to be the re-foundation of the capital that he or she uses, along with the value of the rent, interest and wages that they pay, as well as the advantages of being in business for themselves. In addition to having money, he or she also needs to be knowledgeable, diligent, and have sound business judgment.

Indian women are becoming more successful entrepreneurs today, boosting both the local economy and the global economy. The business environment is greatly impacted by the presence of women entrepreneurs. Business leadership positions are varied. However, the majority of women entrepreneurs have surmounted numerous obstacles in establishing their own companies. One of the most notable developments of the past ten years has been the expansion of women-owned enterprises, and all signs point to this trend continuing in the years to come. Reportedly, the growth rate of women-owned firms has outpaced that of all other business types. These developments will lead to an increase in women-owned enterprises in all sectors of the economy.

Women-led business ventures are seen as a crucial component of any nation's economic development. In addition to becoming self-sufficient, women entrepreneurs expand job prospects for others. In order to promote women's entrepreneurship in Indian society, social, family, and economic reforms must be implemented. With the goal of encouraging the sustainable growth of women entrepreneurs for the nation's balanced development, Startup India is dedicated to bolstering women entrepreneurship in India by facilitating programs, networks, and communities as well as forming alliances between various startup ecosystem stakeholders. Women-led enterprises that meet the requirements outlined in the notice for startup funding and incentives and have women founders or co-founders with at least 50% equity in the business are eligible for monthly allowances from the state.

Importance of Women Entrepreneurship in India

More and more women are stepping forward to take part in different economic pursuits these days. Without a doubt, women's entrepreneurship is crucial to starting the process of economic development in every nation. There isn't a single profession where women can't work. Women make up roughly half of the population, and they play a critical role in the development of the nation. With the current wave of globalization, digitalization, and start-up booms, India offers promising opportunities for women to pursue entrepreneurship. Not only do women entrepreneurs hail from diverse backgrounds, but they are dispersed throughout the nation. The position of women has evolved over the past few decades and is heading in the direction of much-needed development. In the current industry 4.0, women can make wise decisions and offer creative answers to problems. By coming up with creative solutions, women entrepreneurs have not only helped themselves but also many others by creating new jobs.

Women entrepreneurs are exceeding market expectations and succeeding exceptionally well in some of the enterprises. In addition to being highly successful in commerce and

industry, women are also highly successful in the fields of medicine, aviation, law, science, space exploration, the military, and law enforcement. Certain traits that women entrepreneurs have enable them to apply innovative and creative ideas to their daily business operations. When pursuing entrepreneurship, women place a high value on effective communication, networking, and organizational abilities. They are also adept at keeping a healthy work-life balance. At least ten additional women can find employment thanks to an excellent women entrepreneur. Indian women have become more and more financially independent over the past few decades.

Responsible Factors the Growth of Women Entrepreneurs in India

The Various factors affecting the growth of women Entrepreneurship can be outlined as follows:

1. Internet Retailing

Another significant element that has contributed to the growth of women entrepreneurs in India is online retailing. A lady can now simply sell goods from her house and mail them anywhere in the nation or even the world. All they need to do to begin exhibiting and selling things is to set up an e-commerce website. Women now find it simpler to run their own home businesses thanks to online sales.

2. Social Networks / Social Media

One of the biggest challenges that all entrepreneurs had to confront was marketing their company. However, social media platforms like Facebook, Instagram, LinkedIn, and others make it simple to advertise and disseminate information about your goods these days. Social media networking has the potential to grow business. For this reason, social media platforms are among the most beneficial tools for Indian women entrepreneurs.

3. Online Loans

One of the largest obstacles that women encounter when starting a business is a lack of funding. Conventional financing practices were strict when it came to providing women with company funding. They imposed multiple conditions and required a guarantor. But it's now simpler for women to get business loans thanks to the growth of online lending companies. A woman does not have to wait for her family or banks to provide financial help these days. She may quickly and easily get funding from a digital lender to launch her business.

4. Challenges Faced by Women Entrepreneurs in India

The fact that women in India are not regarded as capable company owners is one of the largest obstacles that they must overcome. In addition to this, women entrepreneurs confront a plethora of additional difficulties:

5. Not Seen as Leaders

Typically, women-owned companies are underrepresented in leadership roles. It has been noted that in privately held or family-owned businesses, the majority of women entrepreneurs occupy strategic leadership roles. They won't have better leadership possibilities in international corporations or publicly traded organizations since they are not seen as leaders.

6. Absence of Assistance

Obtaining the necessary assistance to advance their businesses to new heights of development presents another difficulty for a large number of Indian women entrepreneurs. The majority of women entrepreneurs who are just starting out do not receive the support they need to put their business ideas into action, including funding, sales force management, marketing, branding, and promotion.

7. Influence of Family

Women entrepreneurs are always influenced by their families. Challenges with governmental attitude, personal conflicts, loyalty, and family ties affect women-led family-owned enterprises. Moreover, family-run firms run by women are compelled to rely more on their own internal funding sources than on outside funding. Family in company also affects decision-making skills and causes a woman to rely only on her family for financial support and assistance during the startup phase. Therefore, if you're considering taking the plunge into entrepreneurship, don't let a little obstacle deter you. Proceed with your idea for a business, launch it, and see it through to completion.

Growth of Women Entrepreneurship in India

Not only are Indian women making significant contributions in the fields of politics, education, and art, but they are also successfully making their mark in the industrial world. For a long time, women in India have been associated with being the guardians of human capital, the keepers of families, and the enforcers of social restrictions such as the purdah system. In India today, the number of women entrepreneurs and their business is growing steadily, and they are effectively carrying out their responsibilities at executive and higher managerial levels in both public and private organizations, as well as in innovative and demanding business sectors.

Women entrepreneurship is constantly growing in our nation today because of the constructive improvements that have been made to the Indian social structure toward women entrepreneurs and because of government policies that support them through specific initiatives. Today's Indian women seem determined to consistently set new records for success in a variety of fields, including retail trade, restaurants, hotels, beauty salons, fashion design, automobiles, tours and travel, food processing, computer software, handicrafts, agriculture, and cottage industries. This is a result of the government and society working together.

According to the latest survey conducted by MasterCard Index of Women Entrepreneurs, out of 5.85 crore entrepreneurs in India today, 80.5 lakh women entrepreneurs are making a commendable contribution to the industrial development and expansion of the country. In addition, 1.35 crore or so workers are engaged in industrial establishments managed by women. Indian women are increasingly becoming entrepreneurs in both traditional and cutting-edge start-up sectors these days. A growing number of women are stepping down from prominent positions to attempt and take the helm of sectors that provide lots of room for innovation and future growth.

At the Global Entrepreneurship Summit 2017 (GES), which was recently held in Hyderabad by Niti Aayog and the US government in collaboration, there was a thorough discussion on the growth and advancement of women's businesses. As the US representative at this conference, which was held on November 28–30, 2017, with the subject "Women First, Prosperity for All," President Donald Trump's daughter Lavonka Trump performed a noteworthy role. Furthermore, emphasized was the involvement of numerous international women entrepreneurs as delegates. With the intention of fulfilling Mission 2020's objectives, Niti Aayog also announced the creation of an additional fund of Rs 10,000 crore and the operation of a micro-money loan scheme to encourage women entrepreneurship in the country. It is hoped that with the help of policies and programs implemented by the government, the number of women entrepreneurs in the country will reach one crore by 2020.

In general, a woman entrepreneur is defined as a member of the population who engages in innovative and daring industrial activities. However, from the perspective of the government, a woman entrepreneur is defined as a woman who is the promoter, director, and controller of an enterprise in which her financial interest is vested in at least 51% of the capital and which employs women in 51% of all positions generated by the enterprise. However, a shift in the definition of an entrepreneur is being mirrored in our country as well as in industrialized nations due to the ever-changing nature of the time cycle. Today, that businessman is called an entrepreneur who, apart from traditional industries and business activities, is engaged in

industries and business activities based on innovations and new technologies and in which there are vast possibilities of development. Nowadays, all businessmen associated with start-ups are also included in the category of modern entrepreneurs.

Steps Taken by the Government

The Indian government has been working to encourage women to start their own businesses since the country's founding, but throughout the past three decades, these initiatives have gained increasing traction. In addition to the Central Government's current initiatives, government banks are now offering cash to women entrepreneurs at favourable interest rates and simple, alluring loan terms. Among these specific schemes, the following are the main schemes:

1. Annapurna Yojana - Related to Food Catering Industry

Banks lend up to Rs. 50,000 to women entrepreneurs as part of this program. Women working in this profession provide packaged meals, snacks, and other items. Bank loans are available to them as working capital, which they can use to buy utensils and other kitchen supplies and equipment.

2. Stri Shakti Package Scheme

Under this State Bank of India program, women who own 50% of a company or business and take part in Entrepreneurship Development Programmes (EDPs) organized by state governments can receive financial support. This plan offers a 0.50% interest rate discount to women who take out loans totalling more than Rs. 2 lakhs.

3. Bhartiya Mahila Bank Business Loan

For women entrepreneurs who wish to enter the market for micro and SME loans, loans against assets, retail business loans, and other creative and daring manufacturing operations, this scheme offering loans up to Rs. 20 crores have been introduced. For loans up to Rs. 1 crore under this arrangement, collateral security is not needed.

4. Udyogini Yojana

This Punjab and Sindh Bank plan offers loans up to Rs. 1 lakh to women between the ages of 18 and 45 with the goal of promoting small women-owned businesses in the nation and connecting aspiring women entrepreneurs to the agriculture sector.

5. Dena Shakti Yojana

Through this initiative, launched by Dena Bank, women entrepreneurs can get financing support for operating small businesses in manufacturing, retail, agriculture, microcredit, and other fields. A maximum loan of Rs. 50,000 is available under this scheme for microcredit

businesses, while Rs. 20 lakhs are available for businesses engaged in retail trade, education, etc.

6. Cent Kalyani Yojana

Under this Central Bank of India scheme, women entrepreneurs can apply for loans up to Rs. 1 crore to start new small and cottage industries, engage in retail trade, self-employment, or pursue government-protected programs and schemes in rural areas. They can also use the loan to grow and expand current businesses in the aforementioned sectors. When obtaining a loan under this arrangement, women entrepreneurs are not obliged to provide collateral security.

7. Oriental Mahila Vikas Yojana

Loan assistance is given to women who individually or jointly possess 51 percent of the share capital of any business under this Oriental Bank of Commerce initiative. It's also important to remember that business owners who wish to launch a small business must offer loans up to Rs. 1 crore. Loans between Rs. 10 lakhs and Rs. 25 lakhs are available with a 7-year payback duration, a 2% interest rate reduction, and no requirement for any type of collateral security.

8. Mahila Udyam Nidhi Yojana

Under this program, which is managed by Punjab National Bank, women entrepreneurs operating small businesses can apply for soft loans with ten-year repayment terms. Under this programme, women entrepreneurs can apply for loans of up to Rs. 10 lakhs to buy vehicles, auto rickshaws, two-wheelers, and other small-scale businesses. They can also use the funds to build a beauty salon, day care center, or other small-scale businesses.

9. Mudra Yojana

With the help of this Government of India initiative, women entrepreneurs can establish new small-scale businesses on their own or together, such as tailoring shops, beauty salons, tutoring centers, and other businesses. Additionally, no collateral security is needed to obtain a loan under this arrangement.

Table: Some of the most popular Indian women entrepreneurs:

Women	Position/Profession and Major Achievements
Indira Nooyi	Chief Financial Officer and President of global company PepsiCo since 2001. Born in Chennai and holds a Masters degree in Finance and Marketing from IIM- Kolkata. Awarded Padma Bhushan by the Government of India
Indu Jain	Chairperson of India's largest media group Bennet Coleman & Co. Ltd. (publisher of Times of India newspaper). Formerly first President of FICCI Women's Wing
Kiran Mazumdar	Founder Chairperson of Biocon Limited, a company related to diabetes and oncology, awarded Padma Shri and Padma Bhushan for bringing the company to fame for biomedicine research
Vandana Luthra	Started career in 1989, born in Kolkata, owner of BLCC, known as an expert in the fields of fitness, skin care, food and nutrition, beauty etc.
Sulajja Motwani	Joint Managing Director at Coyne Motors
Shahnaz Husain	India's most successful women entrepreneurs and the creator of Ayurvedic beauty care
Suchi Mukherjee	Founder of LimeRoad in 2012, an online marketplace for women's clothing and accessories
Neelam Dhawan	Well known name in the IT sector of the country, currently Managing Director at Hewlett Packard India (H.P. India), formerly Managing Director at Microsoft Company
Mallika Srinivasan	Director at TAFE (Tractor and Farm Equipment).
Jyoti Nayak	President of Lijjat Papad, a women's home industry based on co-operation,
Falguni Nayar	Founder and CEO of Nykaa, a beauty and wellness e-commerce platform and currently the most popular businesswoman in India,
Naina Lal Kidwai	First Indian woman to do MBA from Harvard Business School. Former Vice Chairperson of J.M. Morgan. Former President of FICCI. Currently National President of HSBC Bank. First woman to hold the top position of a foreign bank in India.

Chanda Kochhar	Managing Director and Chief Financial Officer of the country's largest private bank ICICI Bank. Bank has won national awards many times due to successful leadership.
Ekta Kapoor	Creative head of Balaji serials and tele film production company, famous for changing the face of characters in Indian television
Richa Kar	Founder of the country's first online Zivame store providing women's education, engineering from BITS-Pilani. A prominent lingerie brand in India, has achieved remarkable success as an entrepreneur.
Aditi Gupta	Founder of the country's most popular website in the women's world, Menstrupedia.com. Famous name for solving women's problems. Born in a small village Garhwa in Jharkhand.
Priya Paul	Chairperson of Apeljay Park Hotels. Awarded Padma Shri in 2012.
Ritu Kumar	Fashion designer, big name in the Indian fashion industry. Awarded Padma Shri in 2013.
Simone Tata	Naval Hometata's wife is formerly the chairperson of Lakme Company and currently the chairperson of Trent Ltd.

Three Types of Loans Are Provided under the Mudra Scheme as follows:

1. **Shishu Units:** This loan related to the initial stage of a new small enterprise can be taken up to a maximum limit of Rs. 50,000.
2. **Kishore Units:** The extension limit of this loan is from Rs. 50,000 to Rs. 5 lakhs and this loan is not given to new enterprises but to those enterprises which are already well established and running.
3. **Tarun Units:** This loan is given to those women entrepreneurs whose enterprises are already well established and running and at the same time they are trying to develop and expand their business in the future. The maximum limit of this loan is Rs. 10 lakhs.

Major Problems of Entrepreneurship Development in India

The problems of entrepreneurship development in India can be described as follows:

1. Varna and Genealogical Statute

Only the Vaishya caste has the right to do commerce among the four Varnas, according to antiquated and traditional social structures. Furthermore, only a select few have had the chance to lead businesses and industries because of the predominance of inherited business traditions. This has fuelled a culture of authoritarianism, traditionalism, and narrow-mindedness, all of which hinder entrepreneurship.

2. Small and Non-Profitable Organisation

Our nation's small and medium-sized business organizations have been beset by a number of fundamental issues, including rising costs of production and distribution, fierce competition, a dearth of new skills and knowledge, etc. Their reputation as a non-profit organization suffers as a result of these factors.

3. Problem of Capital

The absence or insufficiency of capital resources is the primary issue in the process of developing entrepreneurship. In addition, poor working capital management practices in commercial organizations also encourage capital-related issues.

4. Unproductive Expenditure

Many entrepreneurs encounter numerous wasteful charges in the sequence of capital-related challenges as a result of an unprepared management system and uneven investment. This propensity constitutes a barrier to entrepreneurial endeavours and shows a lack of concern for the appropriate use of borrowed resources.

5. Lack of Entrepreneurial Tendencies

Owing to the traditional attitudes and conservatism that are common in our nation, people lack entrepreneurial inclinations and innovative impulses and have limited perspectives and opinions. They don't offer an environment that encourages entrepreneurial inclinations.

6. Less Attention Towards Research and Invention

In order to properly expand business and industry, businessmen and entrepreneurs tend to give less attention to research and technological advancements. They believe that the costs associated with this item are superfluous and do not advance technical advancement.

Suggestions to Increase Women's Participation

1. Women's fields can grow if government policies encourage them and they receive adequate funding for innovation.
2. The 'Women Entrepreneurship in India' research states that if women are encouraged to start their own businesses, 15 to 17 crore new jobs might be produced in the nation. This calls for altering the social and economic landscape.
3. The conservative way of thinking in society will need to change. It will be necessary to support the creative ideas and efforts of women.
4. Discrimination based on gender must end.
5. Women's education has to be supported.
6. It will be necessary to provide skill development facilities for women.

7. In the Indian workforce today, women make up 90% of the indirect workforce and 40% of the direct workforce. India need a development strategy that motivates an increasing number of women to pursue entrepreneurship in line with their skills.

Suggestions to Accelerate the Development of Entrepreneurship in India

The following suggestions can be given for the development of entrepreneurship in our country:

1. The education system of the country and the curriculum of educational institutions should be made employment and adventure oriented.
2. Various technical organizations and counselling centers can make the activities related to organizing, counselling and implementation of entrepreneurship development effective according to local needs and environment.
3. Entrepreneurial tendencies should be encouraged among the youth in the environment of family and society. Self-reliance, industriousness, firm determination, hard work and disciplined activities should be encouraged in the process of socialization.
4. The establishment of industrial settlements between rural and urban areas should be encouraged and raw materials, power sources, transportation, communication and other facilities should be made available there.
5. Facilities of refinement and research should be promoted for entrepreneurship development. For this, efforts can be made to keep scientists and experts ready for best work results. They should be provided suitable work environment.
6. The number of technical, vocational and industrial education centres should be increased and the facilities provided in them should also be expanded.
7. Social, cultural and economic standards and concepts should be made inspiring and favourable.

Conclusion

Empowering women is crucial because of the way that their values and thoughts shape the ideal family, community, and eventually the country. It might be argued that the current state of affairs is better, with a notable increase in the number of women participating in the entrepreneurial sector. The Indian economy's micro, small, and medium-sized enterprises (MSMEs) are regarded as its pillars of growth and development. At this point, women need to be given programs for skill development, orientation, and entrepreneurial knowledge. Effective steps are required. Young women's untapped abilities can be found, developed, and used to a variety of industries to boost the industrial sector's production.

Numerous issues faced by women entrepreneurs during the startup and operational phases included limited mobility, difficulty obtaining funding, and the need to fulfil two roles—one at home and one at work. The issue of women entrepreneurs has diminished as a result of technological improvement and the explosion of information technology. In addition to the technological revolution, a mental revolution in society is required to alter societal attitudes and give women access to platforms for democracy and entrepreneurship. Furthermore, there may be a notable increase in the expansion of women's entrepreneurial processes as a result of increased support from the government, non-government organizations, and other financial institutions for different types of women entrepreneurs within the economy. Continued attempts are being made by various entities operating within the global economy to cooperate with women's entrepreneurial operations and provide them with the best possible financial, morale, and psychological assistance. As a result, women possess the ability and the will to establish, maintain, and oversee their own businesses in a very methodical way. To help these women reach new heights in their entrepreneurial endeavours, society at large and family members in particular must provide the proper support and encouragement. With the correct support from their families, communities, and the government, these women entrepreneurs may integrate into the national economy and further India's economic growth.

“When women move forward the family moves the village moves and the nation moves”.

References: -

1. Dhameja S.K., (2002), "Women Entrepreneurs: Opportunities, Performance, Problems", Deep Publications (p) Ltd, New Delhi, p 11.
2. Nega Tiwari, (2017), "Women Entrepreneurship in India: A Literature Review", Amity Journal of Entrepreneurship, Vol.2, Issue.1, pp. 47- 60.
3. Raghuvanshi J., Agrawal R. and Ghosh P.K., (2017), "Analysis of Barriers to Women Entrepreneurship: The DEMATEL Approach", The Journal of Entrepreneurship, Vol.26, No.2, pp. 220-238.
4. Rajendran N., (2003), "Problems and Prospects of Women Entrepreneurs", SEDME, Vol.30, No.4, Dec.
5. Rao Padala Shanmukha, (2007), "Entrepreneurship Development among Women: A Case Study of Self Help Groups in Srikakulam District, Andhra Pradesh", The ICFAI Journal of Entrepreneurship Development, Vol.1V, No.1.
6. Ritwik Saraswat and Remya Lathabahvan, (2020), "A study on Women Entrepreneurship in India", Mukta Shabd Journal, Vol.IX, Issue.VI, pp. 3422-3432.
7. Suba B. and M. Sneha, (2016), "Women Entrepreneurship in India", Shanlax International Journal of Commerce, Vol.4, Issue.3, pp. 21-36.
8. Suman Gulia, (2022), "A Study on Women Entrepreneurship in India", Journal of Positive School Psychology, Vol.6, No.3, pp. 7845-7848.

Websites: -

<https://hyderabadangels.in>

<https://www.startupindia.gov.in>

<https://afeias.com>

<https://www.shiprocket.in>

<https://casi.sas.upenn.edu>

<https://e-gyan-vigyan.com>

<https://www.met.edu>

પશુપાલન વ્યવસાયમાં મહિલાઓનો ફાળો

પ્રા. ડૉ. દશરથભાઈ બી પ્રજાપતિ

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

ઇડર આંજણા પાટીદાર આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, ઇડર

Abstract:

પંડિત જવાલાલ નેહરુએ પણ આ શબ્દોને સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું છે કે “યદી આપકો વિકાસ કરના હૈ તો મહિલાઓ કા ઉત્થાન કરના હોગા મહિલા કા વિકાસ હોને પર સમાજકા વિકાસ સ્વયમ હો જાયેગા” વર્તમાન મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા તેમની શક્તિઓ અને કૌશલ્યનો વિકાસ કરવા માટે વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો કરાયા છે. “ઉદ્યોગ સાહસિકતા” શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રી જે.બી.સે દ્વારા ઈ.સ.૧૮૦૦ ના અરસામાં કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ આ શબ્દનો ઉપયોગ ખૂબ જ વ્યાપક બન્યો હતો. સામાન્ય અર્થમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ નવા નફાકારક ધંધાની સ્થાપના કરવાની અને તેનો વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયા છે. આંત્રપ્રિનીયોરશીપ ડેવલપમેન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટના વડા ડૉ.વી.જી.પટેલને જે ગુણો આપેલ છે.તે વર્તમાનમાં પશુપાલન કરતી મહિલાઓમાં જોવા મળે છે. આ ગુણો જેવા કે આત્મવિશ્વાસ, હિંમત, સહકારની વૃત્તિ, સમર્પણ ભાવના ,વ્યવહારુ વલણ અને પ્રામાણિકતા જોવા મળે છે જે પશુપાલન કરતી મહિલામાં ગુણો જોવા મળે છે. પશુપાલનને કારણે પુરુષોની આવકની જવાબદારી મહિલાઓ ઉપાડી લે છે. અને આજે ભારત અને ગુજરાતના ગામડાઓમાં આજે પુરુષ આવક મેળવવા માટે નાના-મોટા ધંધા રોજગાર કે ઉદ્યોગોમાં જાય છે અથવા તો કોઈ સરકારી કે અર્ધ -સરકારી જગ્યાએ નોકરી કરે છે. તો તેની સાથે સાથે આવકના વૃદ્ધિ થાય તે માટે મહિલા પશુપાલનનો વ્યવસાય કરે છે. પશુપાલન વ્યવસાય કરી પોતાના કુટુંબની આવકના પ્રમાણમાં વધારો કરે છે, અને કુટુંબ તેની જરૂરિયાતો સારામાં સારી સંતોષી શકાય.તે મુજબ વિદેશોમાં પણ સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા મહિલાઓ ઉદ્યોગ સાહસિકતા ધરાવે છે.

(આંત્રપ્રિનીયોરશીપ- ઉદ્યોગ સાહસિકતા, સમર્પણ ભાવના-સહકાર, મદદ)

પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસમાં સ્ત્રીઓનું યોગદાન મહત્વપૂર્ણ હોય છે. સ્ત્રીઓ સમાજનું અભિન્ન અંગ છે એટલે કે સ્ત્રીઓનો વિકાસ કરવાથી સાર્વભૌમિક વિકાસને કલ્પના પણ કરી શકાય છે. પંડિત જવાલાલ નેહરુએ પણ આ શબ્દોને સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું છે કે “યદી આપકો વિકાસ કરના હૈ તો મહિલાઓ કા ઉત્થાન કરના હોગા મહિલા કા વિકાસ હોને પર સમાજકા વિકાસ સ્વયમ હો જાયેગા” વર્તમાન મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા તેમની શક્તિઓ અને કૌશલ્યનો વિકાસ કરવા માટે વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો કરાયા છે. આજે જીવના દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓની પ્રભાવી ભાગીદારી રહી છે તેમ છતાં હકીકત એ છે કે સંવર્ધન અને સંરક્ષણ હેતુ અનેક , કાયદા નીતિઓ તેમજ સવૈધાનીક વ્યવસ્થાઓથી સર્વાધિક લાભ

મેળવતી શહેરી મહિલાઓ છે. તથા મોટાભાગની ગ્રામ્ય મહિલાઓ નિરક્ષર અને જાગૃતતા અભાવને કારણે કેટલીક યોજનાઓનો લાભ મેળવી શકી નથી. ત્યારે મહિલા દૂધ ઉત્પાદક મંડળી દ્વારા મહિલાને આવક પ્રાપ્ત થઈ છે.

ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ:

“ઉદ્યોગ સાહસિકતા” શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રી જે.બી.સે દ્વારા ઈ.સ.૧૮૦૦ ના અરસામાં કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ આ શબ્દનો ઉપયોગ ખૂબ જ વ્યાપક બન્યો હતો. ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ સંગઠનના સર્જન દ્વારા કિંમતનું સર્જન છે.ઉદ્યોગસાહસિક નવી વસ્તુ, સેવા, વ્યવહાર સાધન, ટેકનોલોજી અને બજારોને શોધે છે, આવિષ્કાર કરે છે. અથવા સર્જન કરે છે કે જે અમુક સમાજ માટે કીમતી હોય અથવા ત્યાં તેનું બજાર હોય છે. સામાન્ય અર્થમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ નવા નફાકારક ધંધાની સ્થાપના કરવાની અને તેનો વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયા છે.

- કનસાઈઝ ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી માં જણાવ્યા :

ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે સાહસ માટેની તત્પરતા, પહેલવૃત્તિ અને હિંમત

- એ એચ કોલના મતે:

ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના જૂથની હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે. જેઓ વસ્તુઓ અને સેવાના ઉત્પાદન કે વિતરણ દ્વારા પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરે છે. જાળવી રાખે છે અને નફામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

- જે બી સે. એના મતે:

ઉપલબ્ધ આર્થિક સાધનોનો ન્યૂનતમ ઉત્પાદકતા અને ઉપજના ક્ષેત્રમાંથી મહત્તમ ઉત્પાદકતા અને ઉપજના નવા ખેતરો તરફ પ્રેરણા એટલે ઉદ્યોગ સાહસિકતા.

આમ, ઉદ્યોગસાહસિકતા એ પશુપાલન ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવતો વ્યવસાય જે આર્થિક અને સામાજિક ધ્યેય સાથે સંકળાયેલ છે.

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ગુણો અને મહિલા પશુપાલન વ્યવસાય:

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ગુણોવ્યક્તિમાં જન્મ જાત હોય છે ને ક્યારેય પુરતી તાલીમ દ્વારા આવા ગુણો વિકસાવી પણ શકાય છે. આંત્રપ્રિનીયોરશીપ ડેવલપમેન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટના વડા ડૉ.વી.જી.પટેલને જે ગુણો આપેલ છે.તે વર્તમાનમાં પશુપાલન કરતી મહિલાઓમાં જોવા મળે છે. આ ગુણો જેવા કે આત્મવિશ્વાસ, હિંમત, સહકારની વૃત્તિ, સમર્પણ ભાવના ,વ્યહવારુ વલણ,ઘૈર્ય અને ધીરજ, આશાવાદી પણ,જોખમ ઉઠાવવાની શક્તિ,જવાબદારી, હોશિયારી, ઉત્સાહ અને પ્રામાણિકતા જોવા મળે છે જે પશુપાલન કરતી મહિલામાં ગુણો જોવા મળે છે.

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા અને પશુપાલન :

ઉદ્યોગસાહસિક એ એવી વ્યક્તિ છે કે જે આયોજિત વળતર પ્રાપ્તિ માટે પોતાનું સ્વતંત્ર ઔદ્યોગ સાહસ સ્થાપવાનો વિચાર કરે છે અને અમલમાં મૂકે છે તે જ કાર્ય વર્તમાન પશુપાલન ક્ષેત્રે મહિલાઓ દ્વારા કરાઈ રહ્યું છે. આજની મહિલાઓ જેવી રીતે એક વ્યક્તિ ઉદ્યોગ શરૂ કરવા માટે મહેનત કરે છે. તેવી જ રીતે પશુપાલન માટે જોખમો ખેડીને પણ એ પશુપાલન કરવા માટે તૈયાર થાય છે. માટે એને ઔદ્યોગિક સાહસ પણ કહી શકાય. ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે કે પશુપાલક ક્ષેત્રમાં નિશ્ચિત વળતર ચૂકવવાની બાંધધરી આપીને ઉત્પાદનના સાધનો એકત્રિત કરે છે. તે સિદ્ધિ માટે યોજનાઓનો અમલ કરે છે. ઉદ્યોગ સાહસિક માટે વિવિધ લેખકો વિવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે તેમાં સર્વ સ્વીકૃત વ્યાખ્યા નથી. ઉદ્યોગસાહસિકતા મૂળ કાર્યમાં જોખમ ઉઠાવવાના નવીનતા, સાધનના આર્થિક લાભો મેળવવાના છે. અને તેને આધારે જ ઉદ્યોગસાહસિક ગણી શકાય જે પશુપાલન ક્ષેત્રમાં પણ જોવા મળે છે.

પશુપાલન વ્યવસાયમાં મહિલાનો ફાળો:

ભારત એક કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. આ દેશની મોટાભાગની વસ્તી હજુ પણ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે અને કૃષિ તથા પશુપાલન વ્યવસાય પર મુખ્યત્વે આધારિત છે. દેશમાં સતત ઉંચા દરે થઈ રહેલી વસ્તી વધારાને કારણે જમીન પરનું વસ્તીનું ભારણ વધતું જાય છે. વળી ભારતમાં કૃષિએ પરંપરાગત વ્યવસાય હોવાને કારણે અને વારસાની વહેંચણી તથા જમીનના નાના નાના ટુકડાઓ થવા લાગ્યા છે. આથી કુટુંબી માથાદીઠ ખેડાણ વિસ્તાર ઘટવા લાગ્યો છે. આ ઉપરાંત કુદરતી પરિસ્થિતિની અનિયમિતતા ને કારણે પણ કુટુંબની આવક નીચી રહી છે. ત્યારે આવા ગ્રામ કુટુંબોની સમસ્યાઓને હલ કરવા માટેના આર્થિક વિકાસ કરવા માટે પૂરક આવક ઉભી કરવી જરૂરી છે. માટે પશુપાલન એક મહત્વનો યોગ્ય ઉપાય ગણી શકાય. ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી જ લોકો પશુપાલન વ્યવસાય કરતા થયા છે. આપણા દેશ-વાસીઓ પાસે આ વ્યવસાય અંગેની કોઠા સમજણ છે. આજે જે મર્યાદિત રોકાણ વડે શરૂ કરશે તેમાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો તથા વૃદ્ધો સૌ કોઈ સામેલ થઈ શકે છે. જેમાં આજે દૂધ ઉત્પાદન મહિલા કરે તો મહિલા દૂધ ઉત્પાદન સહકારી ડેરીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

ભારતમાં દૂધ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે ગુજરાત ચોથા નંબરે આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦ માં દૂધ ઉત્પાદનમાં ૭.૭% ફાળો ગુજરાતનો છે. ભારત ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે. અને આશરે 70% લોકો ગામડામાં વસે છે. જેઓ ફક્ત અને ફક્ત ખેતી તથા પશુપાલન કરી તેમનું જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. ભારત દેશ દુનિયામાં ઝડપથી વિકસતા દેશોમાં એક છે. જેનો ઝડપી વિકાસ અન્ય દેશો સરખામણીમાં ઘણો વધારે છે. આપણા દેશમાં આપણું ગુજરાત રાજ્ય સૌથી વધુ ઝડપથી વિકાસ પામતું રાજ્ય છે. ગુજરાતની ખેતી પુરા દેશમાં આગળ છે. આ ખેતી સાથે સંકળાયેલ પશુપાલન પણ ખૂબ જ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. ઘણું જ મહત્વનો ફાળો આપે છે. પૂરતા વરસાદના સમયમાં પશુપાલનની આવક ઘણી જ મદદરૂપ થાય છે. ઘણા ગામડામાં પશુપાલનની આવક ખેતીની આવક કરતા ઘણી વધારે છે નર્મદા યોજનાના પાણી આવવાથી

ખેતી અને પશુપાલનનું મહત્વ પ્રદાન થયેલ છે. અને પશુપાલનના કાર્યોમાં વેગમાન બન્યું છે. ઘરકામની સાથે પશુપાલનનું કાર્ય કરતી મહિલાઓ ઘરની આવકમાં વધારો કરે કુટુંબની સુખાકારી આપે છે. આખા દેશમાં શ્વેતક્રાંતિ પછી જૈવ પ્રોધોગિક ક્રાંતિના ફોલ વાગી રહ્યા છે. ખેડૂતો કે અન્ય જગ્યાએથી રોજગારી મેળવતા લોકો જીવનથી હતાશ થઈ જીવન ટૂંક આવે છે. ગુજરાતના ખેડૂતોના પ્રશ્નો સામનો નહીં કરવો પડે કારણ કે આપણી ગ્રામીણ પ્રજા પાસે એનો મુકાબલો કરવાની ઢાલ - પશુપાલન જેના લીધે ખેડૂતોને રોજિંદા ખર્ચ નીકળી જાય છે. એક ગાય કે ભેસ દૂધ આપતી હોય તો જીવન નિર્વાહ થઈ જાય છે. ઉપરાંત બાળકોને ભણતરનો ખર્ચ નીકળે છે. પશુપાલન ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસથી ગામડા સમૃદ્ધ થયા છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોની જીવન ધોરણ ઊંચું આવ્યું છે. આજ કારણે ભારત સરકારે પશુપાલનને ગ્રામ્ય રોજગારી ગ્રામ્ય વિકાસ માટે મુખ્ય વ્યવસાય ગણાવ્યો છે.

પશુપાલન ક્ષેત્રે મહિલાઓ ની કામગીરી ગુજરાતમાં અન્ય ક્ષેત્રની રોજગારીની દ્રષ્ટીએ વધુ ફાળો આપે છે. પશુપાલનને કારણે પુરુષોની આવકની જવાબદારી મહિલાઓ ઉપાડી લે છે. અને આજે ભારત અને ગુજરાતના ગામડાઓમાં આજે પુરુષ આવક મેળવવા માટે નાના-મોટા ધંધા રોજગાર કે ઉદ્યોગોમાં જાય છે અથવા તો કોઈ સરકારી કે અર્ધ -સરકારી જગ્યાએ નોકરી કરે છે. તો તેની સાથે સાથે આવકના વૃદ્ધિ થાય તે માટે મહિલા પશુપાલનનો વ્યવસાય કરે છે. પશુપાલન વ્યવસાય કરી પોતાના કુટુંબની આવકના પ્રમાણમાં વધારો કરે છે, અને કુટુંબ તેની જરૂરિયાતો સારામાં સારી સંતોષી શકાય, સારામાં સારું આરોગ્ય મળી શકે, બાળકોને સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય અને ઘરની સુખ સગવડમાં વધારો થાય તે માટે એક ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે કામગીરી આજની મહિલા પશુપાલન ક્ષેત્રે કરી રહી છે. અવારનાવાર જોવામાં આવી રહ્યું છે કે મોટાભાગે કોઈ કુટુંબમાં અંદર પુરુષ હયાત ન હોય તે જગ્યાએ મોટાભાગે પશુપાલન કરી મહિલાઓ કુટુંબની આજીવિકા મેળવે છે અને કુટુંબના સભ્યોનું જીવન ધોરણની સારું બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આજે સરકાર દ્વારા પશુપાલન માટે ઘણી યોજના કાર્યરત છે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને મહિલા પશુપાલન માટે ઘણી યોજના કાર્યરત કરેલી છે વર્તમાનમાં જોવા જઈએ તો ઘણી ડેરીઓ દ્વારા “મહિલા સંચાલિત ગ્રામીણ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી” પણ શરૂ કરાવી છે. જે મહિલા સંચાલિત હોય છે, જેવી રીતે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે, બેકિંગ ક્ષેત્ર, સેવા ક્ષેત્રના અંદર મહિલાઓને મહત્વ અપાય રહ્યું છે તેવી રીતે આજે પશુપાલન ક્ષેત્રમાં પણ મહિલાઓને મહત્વપાઈ રહ્યું છે. અને ઘણા એવા દાખલાઓ પણ છે કે જે મહિલાઓ દૂધ ઉત્પાદનના અંદર એક મહિનાની આવક એમની સરેરાશ એક લાખ કરતા પણ વધુ છે. અને તેમના પશુઓની સમગ્ર જવાબદારી ડેરી દ્વારા લેવામાં આવતી હોય છે પછી એ પશુપાલન માટેની ખાણ કે પશુઆહારની સગવડ હોય કે આરોગ્યની સગવડ હોય જે નીજીવી કિંમતે એમને પૂરી પાડવામાં આવે છે. જેના કારણે મહિલાઓ આજે પુરુષો સાથે પગભર થઈને આવક મેળવતી થઈ ગઈ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે મહિલાની આત્રપ્રિનીઓર તરીકેની ભૂમિકા :

૧. પશ્ચિમ આફ્રિકાના “સેનેગાર” દેશના કેસામેન્સ પરગાણામાં “ડાયેલા” મહિલાઓએ શાકભાજી ઉગાડનારી બહેનોની સહકારી મંડળી દ્વારા સ્ત્રીઓની બેકારી, કાળી મજૂરી અને આર્થિક ભારણ જેવી સમસ્યાઓ હલ કરી, બાળ ઉછેર કેન્દ્ર તેમજ પ્રસુતિગૃહ અને સારવાર કેન્દ્ર જેવી અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી છે. તેઓ ખેતી તેમજ ઘરનું કામકાજ અને અર્થકારણ સંભાળે છે. તેમને સહકારી ધોરણે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ માટે ધિરાણ મંડળીઓ પણ રચી છે. અને ગ્રામશાળાઓના મકાન, આંગણવાડીઓ, પ્રસુતિગૃહો તેમજ તબીબી સેવા કેન્દ્રો ઊભા કરી સામાજિક કલ્યાણમાં ફાળો આપ્યો છે.

૨. સ્વીઝરલેન્ડનો “માઈક્રોસ ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર” એક નમૂના સ્ટોર છે. જેની ૪૫૦ થી વધુ શાખાઓ છે. તેના સ્ટોરમાં એક બટાકુ માગીએ તો તેનું પણ પેકેટ મળે, ૫૦ ગ્રામ દૂધ, ઘી ૨૫ ગ્રામ, વટાણા ૫૦ ગ્રામ, પાલકભાજી અને ગાજર કે એક રીંગણ પણ પેકેટમાં મળે છે. માઈક્રો કોસના સ્ટોરમાં તમાકુ કે દારૂ વેચાતો નથી, તેમ જ આરોગ્યની હાનિકારક ચીજો પણ વેચાતી નથી. બી.પી., ડાયાબિટીસ જેવી બીમાર થાય તેવી ચીજો પણ વેચાતી નથી. ગ્રાહક કલ્યાણના લક્ષવાળા આવા સ્ટોર મહિલા દ્વારા ચલાવાય તો ગ્રાહક કલ્યાણનું ધ્યેય સિદ્ધ થાય છે જે મહિલાઓની સુઝની માઈક્રોસ ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર દ્વારા સાબિત કરી બતાવ્યું છે.

૩. અમેરિકામાં “ડિસ્પ્લે હોમ મેકર્સ” તૂટેલાને સાંધતી મહિલા સંસ્થા આઘેડવયની વ્યક્તિઓએ ઉભી કરી છે. જે તક્તાઓને સ્વાશ્રયી તથા સ્વામાની બનાવે છે. તેણે એક ક્લિનિંગ કોન્ટ્રાક્ટ ની પેઢી ઊભી કરી છે. સિંગાપર અને મલેશિયામાં આવી ક્લિનિંગ કંપની ચીની સ્ત્રીઓ ચલાવે છે. ઘર, દુકાન, ઓફિસ કે ગમે તેવા બહુમાળી મકાનોની સાફ-સફાઈને કોન્ટ્રાક્ટ રાખી અમેરિકાની “ડિસ્પ્લેસડ હોમ મેકર” સંસ્થા સ્ત્રીઓને સહકારી સંગઠનમાં જોડી તેમને નવજીવન બક્ષી, સમાજ નવરચનાનું ધેય પાર પાડવાના પડકારો ઝીલી શકાય છે. જે આમાંથી ફલિત થાય છે.

આમ, આજની મહિલા પુરુષની માફક કુટુંબની જવાબદારી પૂર્ણ કરવા પશુપાલન વ્યવસાય અને ખેતી બંનેમાં પુરુષને મદદ છે. તો કેટલીક મહિલાઓ દૂધ અને તેની બનાવટો વહેંચી આવક પ્રાપ્ત કરે છે. જેમાં સહકારી ક્ષેત્ર સૌથી મહત્વનું કામ કરે છે. આજના ભારતમાં પશુપાલન ક્ષેત્રે જે કામગીરી થઈ રહી છે તેમાં ડેરીઓ દ્વારા મહિલા સંચાલિત દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જે મહિલા દ્વારા દૂધ એકત્રીકરણનું કામ થાય છે. અને કુટુંબની જરૂરીયાતો પૂર્ણ કરે છે. વિદેશમાં પણ સહકારી ધોરણે કેટલીક મંડળીઓ કામ કરી મહિલાઓને આત્મનિર્ભય અને ઉદ્યોગ સાહસિક બનાવે છે.

સંદર્ભ :

1. કૃષિ માહિતી, કૃષિ વિભાગ , ગુજરાત રાજ્ય.
2. પશુપાલન વિકાસમાં મહિલાઓનો ફાળો , કૃષિ મહોત્સવ-૨૦૦૯
3. પશુપાલન ખાતાનો વાર્ષિક અહેવાલ-૨૦૨૩
4. Socio-Economic Review, 2021-22
5. ડો.ભાવના પરમાર ,મહિલા સંચાલિત દુ.ઉ.સ.મ. નો અભ્યાસ , વસુધારા ડેરીના સંદર્ભે, ગજરાત વિદ્યાપીઠ ,અમદાવાદ
6. ડૉ. દશરથ પ્રજાપતિ, સુક્ષ્મ ધિરાણની અસરો અને સમસ્યાઓનો અભ્યાસ , હે.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સ્થિતિ

Rakesh Rajubhai Karmur

(M.A., G-SET) Research Scholar

Saurashtra University Rajkot

સારાંશ :-

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતાને એવી મહિલાઓ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે જેઓ બિઝનેસ એન્ટરપ્રાઇઝ શરૂ કરે છે, તેનું સંચાલન કરે છે, તેનું આયોજન કરે છે અને તેને આગળ ધપાવે છે. પહેલા આપણા સમાજમાં મહિલા સાહસિકતાને બહુ મહત્વ આપવામાં આવતું ન હતું. સમયની સાથે ઘણી મહિલાઓ ચાર દિવાલોમાંથી બહાર આવી અને ઉદ્યોગસાહસિકતામાં ભાગ લીધો હજુ પણ એવી મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની નોંધપાત્ર ટકાવારી છે કે જેઓ પોતાને ઉદ્યોગસાહસિક તરીકે સ્થાપિત કરવા માંગે છે પરંતુ તેમના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અવરોધોને દૂર કરવા માટે સંઘર્ષ કરી રહી છે. સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (MSME) કોઈપણ દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને સફળતાપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા છે. ભારતમાં MSME ની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે આ અભ્યાસમાં પણ આપણે ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રમાં તેમની સ્થિતિ, સરકાર તરફથી મળતી યોજનાઓના લાભો, ઉપરાંત મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને નળતરરૂપ સમસ્યાઓ, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટેના વિવિધ ઉપાયોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

મહત્વના શબ્દો:- ઉદ્યોગસાહસિકતા, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો, ભારત, MSMEs.

પ્રસ્તાવના

વિશ્વની દરેક સંસ્કૃતિ અને ધર્મમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને આર્થિક-સામાજિક પ્રગતિના સૂત્રધાર તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ભારતીય ઇતિહાસમાં સ્ત્રીશક્તિના ઉત્તમ, વિકસિત અને વિદ્રતાપૂર્ણ સ્વરૂપો આલેખવામાં આવ્યા છે. સમાજના કુલ આર્થિક વિકાસમાં જે તે સમયે સ્ત્રીઓએ તેઓનાં કૌશલ્યથી રાષ્ટ્રને આર્થિક સમૃદ્ધિ અપાવી હતી. પરંતુ વૈદિકકાળમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્વરૂપ હતું તે મધ્યયુગમાં રહ્યું નહિ. તે સમયે સામાજિક કુરિવાજોએ સ્ત્રીઓનું સ્થાન સમાજમાં ઉતરતું બનાવ્યું અને સ્ત્રીશક્તિની ગરીમાને ઝાંખપ લગાડી. પરંતુ સમય હંમેશાં જ પરિવર્તનશીલ છે. આથી 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો. આજે સમગ્ર વિશ્વમાં સ્ત્રીઓ વિવિધ ક્ષેત્રે પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે તે સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની MSMEs ક્ષેત્રે વર્તમાન સ્થિતિનો ચિતાર મેળવીશું.

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકનો અર્થ :-

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકનો અર્થ એ છે કે મહિલાઓ અથવા મહિલાઓનું જૂથ કે જેઓ બિઝનેસની શરૂઆત કરે છે, તેનું આયોજન કરે છે અને તેનું સંચાલન કરે છે. તેથી એક મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક

આત્મવિશ્વાસુ, સર્જનાત્મક અને નવીન મહિલા છે જે વ્યક્તિગત રીતે આર્થિક સ્વતંત્રતા ઈચ્છે છે અને સાથે સાથે અન્ય લોકો માટે રોજગારીની તકો ઊભી કરે છે.

સંબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષા :-

1) ઇલાહી એસ. (2018)

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ 'ભારતીય MSME સેક્ટરમાં મહિલા સાહસિકોની ઝાંખી' વિષય પર કરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસમાં ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સ્થિતિ, એમની સમસ્યાઓ અને સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટેના વિવિધ ઉપાયો તેમજ અભ્યાસમાં NSSOના તારણોમાંથી મહિલા સાહસિકોની સ્થિતિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે લોકોના વલણ અને માનસિકતામાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી છે અન્યથા સરકાર દ્વારા જે પણ નીતિ અથવા યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે, તે સફળ થશે નહીં.

2) લાલ એમ. અને યાદવ એસ. (2019)

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં "ગ્રામીણ ભારતમાં MSMEs માં મહિલા સાહસિકોનું સશક્તિકરણ- એક સંશોધનાત્મક સંશોધન વિષય પર હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. MSMEsમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના વિકાસ માટેની વિવિધ તકો અને પડકારોની તપાસ કરી અને તેઓએ વ્યવસાય શરૂ કરવા પાછળના હેતુઓને સમજવા માટે તેમના દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા મુખ્ય સક્ષમ અને નિષ્ણિય પરિબલોને ઓળખવા અને તેમની વચ્ચે વિવિધ સરકારી પહેલો વિશે જાગૃતિ લાવવા માટે પ્રયત્નો વગેરે જેવી બાબતોની રજૂઆત કરી હતી.

3) પુનમ રાની (2022)

પ્રસ્તુત અભ્યાસ MSMEs ક્ષેત્રે મહિલા સાહસિકોની ભૂમિકા વિષય પર હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોનો અર્થ, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને અસર કરતા પરિબલો, ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સ્થિતિ વગેરે બાબતોની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવેલી હતી.

અભ્યાસના હેતુઓ :-

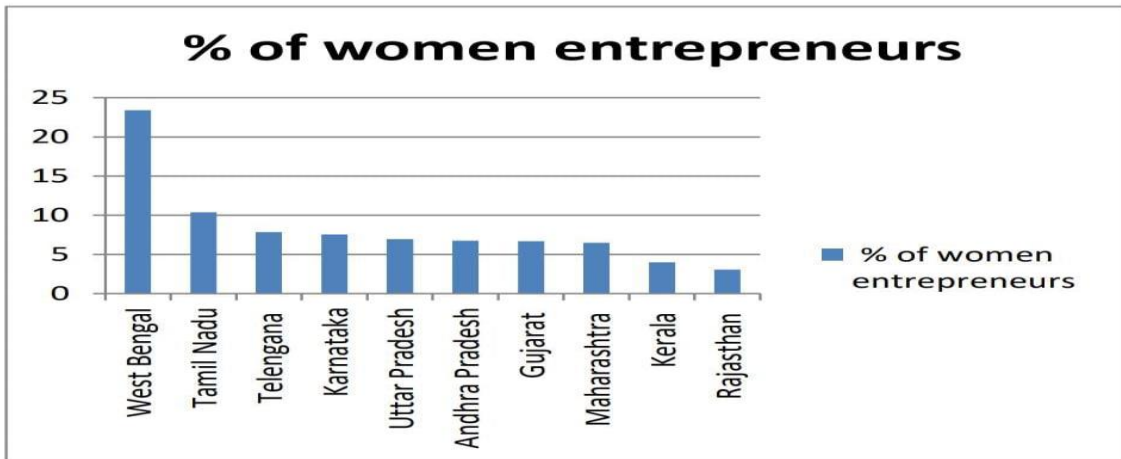
- 1) ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની વર્તમાન સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
- 2) મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને મળતી વિવિધ સરકારી યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- 3) મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને નડતરરૂપ સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- 4) મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટેના વિવિધ ઉપાયોનો અભ્યાસ કરવો.

➤ ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સ્થિતિ

State wise distribution of female proprietary MSMEs in India

Sl. No.	Name of the state	Number of women Entrepreneurs	% of women Entrepreneurs
1	West Bengal	29,01,324	23.42
2	Tamil nadu	12,85,263	10.37
3	Telangana	9,72,424	7.85
4	Karnataka	9,36,905	7.56
5	Uttar Pradesh	8,62,796	6.96
6	Andhra Pradesh	8,38,033	6.76
7	Gujarat	8,26,640	6.67
8	Maharashtra	8,01,197	6.47
9	Kerala	4,95,962	4
10	Rajasthan	3,80,007	3.07

SOURCE: - MSME Annual Report (2022-23)

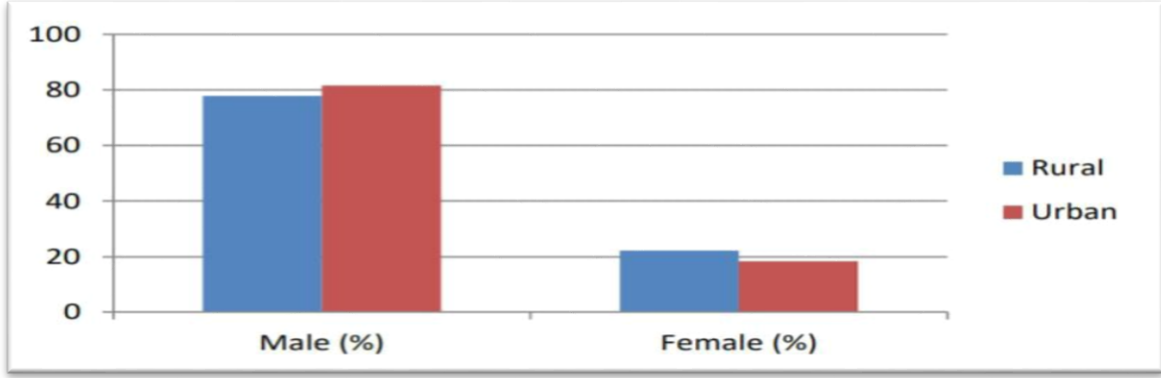

ઉપરોક્ત ગ્રાફ પરથી જોઈ શકાય છે કે મહિલા માલિકોની દ્રષ્ટિએ પશ્ચિમ બંગાળમાં કુલ MSMEs ના 23.42% સાથે ટોચનું સ્થાન ધરાવે છે. મહિલાઓની માલિકીની MSMEsનું બીજું સૌથી ઉંચું રાજ્ય તમિલનાડુ છે અને તે કુલ 10.37% યોગદાન આપે છે, ત્યારબાદ તેલંગાણા, કર્ણાટક, ઉત્તર પ્રદેશ વગેરેનો ક્રમ આવે છે. જ્યારે ગુજરાતની સ્થિતિ સાતમા નંબર ઉપર છે. સૌથી ઓછી મહિલાઓની માલિકીની MSMEનું પ્રમાણ રાજસ્થાનમાં જોવા મળે છે.

Percentage Distribution of Enterprises in Rural and Urban areas

Sector	Male (%)	Female(%)	Total (%)
Rural	77.76	22.24	100
Urban	81.58	18.42	100
All	79.63	20.37	100

SOURCE: - MSME Annual Report (2023)

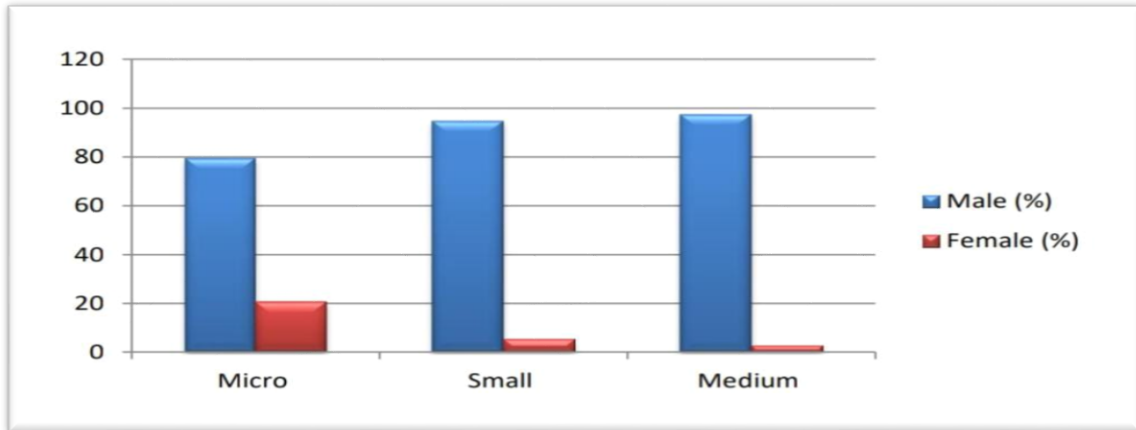

ઉપરોક્ત ડેટા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે MSME સેક્ટર એ પુરુષ પ્રભુત્વ ધરાવતું ક્ષેત્ર છે કારણ કે કુલ સાહસોમાંથી 79.63% પુરુષ સાહસિકોની માલિકી ધરાવે છે જ્યારે માત્ર 20.37% સાહસોની માલિકી મહિલા સાહસિકોની છે. આ ડેટા અંગે અન્ય એક અવલોકન એ છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓની સંખ્યા શહેરી વિસ્તારોની સરખામણીમાં વધુ છે

Percentage Distribution of Enterprises by Male/ Female Owners

Category	Male (%)	Female (%)	Total (%)
Micro	79.56	20.44	100
Small	94.74	5.26	100
Medium	97.33	2.67	100
All	79.63	20.37	100

SOURCE: - MSME Annual Report (2023)

ઉપરોક્ત આંકડાકીય માહિતી પ્રમાણે સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગોમાં સ્ત્રીઓ કરતા પુરુષ ઉદ્યોગ સાહસિકોની માલિકીના ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે.

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને મળતી વિવિધ સરકારી યોજનાઓનાં નામ

- 1) મહિલાઓ માટે મુદ્રા લોન
- 2) અન્નપૂર્ણા યોજના
- 3) સ્ત્રી શક્તિ યોજના
- 4) દેના શક્તિ યોજના

- 5) ભારતીય મહિલા બેંક બિઝનેસ લોન
- 6) મહિલા ઉદ્યોગ નિધિ યોજના
- 7) ઓરિએન્ટ મહિલા વિકાસ યોજના
- 8) સેન્ટ કલ્યાણી યોજના
- 9) ઉદ્યોગિની યોજના
- 10) પ્રધાનમંત્રી રોજગાર યોજના
- 11) સિંડ મહિલા શક્તિ યોજના

Women beneficiaries under PMEGP (2008-09 to 2019-20)

Year	Number of Women beneficiaries
2008-2009	4930
2009-2010	10845
2010-2011	12134
2011-2012	14299
2012-2013	13612
2013-2014	13448
2014-2015	13394
2015-2016	11356
2016-2017	14768
2017-2018	15669
2018-2019	25434
2019-2020	24720
2020-2021	27285
2021-2022	39192
2022-2023	18288
Total	259374

SOURCE: - MSME Annual Report (2023)

અર્થઘટન:-

2008-09 માં તેના મૂળથી શરૂ કરીને, PMEGP એ ઘણી સ્ત્રીઓને સફળતાપૂર્વક સમર્થન આપ્યું છે. MSME માં ઉદ્યોગસાહસિકો 2008-09 થી 2011-12 સુધી લાભાર્થીઓની સંખ્યામાં સતત વધારો થયો છે. કેટલાક કારણોસર 2012-13 થી 2016-17 ના સમયગાળા દરમિયાન લાભાર્થીઓની સંખ્યામાં સતત ઘટાડો થયો હતો. તે પછી વર્ષ 2016-17 થી ફરીથી મહિલા લાભાર્થીઓની સંખ્યાના સંદર્ભમાં સતત વૃદ્ધિ થઈ રહી છે, ઉપરોક્ત માહિતી પ્રમાણે વર્ષ 2022-2023 માં લાભાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે.

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને નડતરરૂપ સમસ્યાઓ

ભારત પુરુષપ્રધાન સમાજ રચના ધરાવે છે તેથી તમામ ક્ષેત્રોની માફક ઉદ્યોગ સાહસિકતા ક્ષેત્રે પણ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને અનેક તકલીફો, સમસ્યાઓ અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રે મુખ્યત્વે નીચેની જટિલ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે.

1. પુરુષ ઉદ્યોગ સાહસિકોની તીવ્ર હરીફાઈ
2. જરૂરી કાચા માલના ઊંચા ભાવ
3. નાણાકીય સાધનોની મર્યાદા
4. વહીવટી મર્યાદા
5. ટેકનિકલ મુશ્કેલીઓ
6. આર્થિક, સામાજિક, ટેકનિકલ અને પર્યાવરણીય જોખમોને સહન કરવાની ઓછી ક્ષમતા
7. ઉદ્યોગ સાહસિક વિકાસ તાલીમમાં પસંદગીમાં ભેદભાવ
8. કૌટુંબિક સહકાર, શિક્ષણ, રોજગાર અને ઔદ્યોગિક સાહસના પાયાનાં ક્ષેત્રમાં કૌટુંબિક પૃષ્ઠભૂમિની સાનુકૂળતાનું નીચું પ્રમાણ.
9. નિમ્ન અને મધ્યમ સમાજની મહિલાઓમાં રહેલી લઘુતાગ્રંથિ.
10. પારિવારિક જવાબદારી અને પતિ તેમજ બાળકોની સંભાળ.
11. દેશમાં બિનસંગઠિત અને છૂટાછવાયા મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો
12. ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી વિસ્તારમાં આંતરમાળખાકીય સવલતોની ઉણપ.
13. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના મિજાજને અનુકૂળ આવે તેવા ઉદ્યોગ સાહસિક તાલીમી કાર્યક્રમોનો અભાવ.
14. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો માટે ખાસ સવલતો જેવી કે વિવિધ રાહતો, ધિરાણો, પ્રોત્સાહનો અને સબસીડી જેવી બાબતો મંજૂર કરવામાં રાજ્ય સરકારો અને જે તે સંસ્થાનું ઉપેક્ષિત અને વિલંબિત વલણ.

જો કે ઉપરોક્ત સમસ્યાઓમાંથી કેટલીક સમસ્યાઓ પુરુષ ઉદ્યોગસાહસિકોને પણ નડે છે, પરંતુ પુરુષ ઉદ્યોગ સાહસિકોની તુલનાએ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોએ નિઃસંદેહ" વધુ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. શહેરી વિસ્તારની તુલનાએ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં "પરિસ્થિતિ વિશેષ ગંભીર છે. આમ છતાં જે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો પાસે સારી શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક પાર્શ્વભૂમિની સાથોસાથ ઔદ્યોગિક સાહસ માટે પારિવારિક "પીઠબળ છે કે સ્વતંત્ર અથવા ભાગીદારી પેઢી સ્વરૂપે ઔદ્યોગિક સાહસોમાં તેમનાં પતિ, પુત્રો કે અન્ય સગાઓનાં સક્રિય પીઠબળથી તેઓએ ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું છે.

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સમસ્યાઓને દૂર કરવા માટેના વિવિધ ઉપાયો

1. તમામ વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો માટે મહિલાઓને ચોક્કસ લક્ષ્ય જૂથ તરીકે ધ્યાનમાં લો.
2. વધુ સારી શૈક્ષણિક સુવિધાઓ અને યોજનાઓ મહિલાઓ સુધી પહોંચાડવી જોઈએ.
3. મહિલા સમુદાયને વ્યવસ્થાપન કૌશલ્યો પર પૂરતા તાલીમ કાર્યક્રમો પ્રદાન કરવા જોઈએ.
4. નિર્ણય લેવામાં મહિલાઓની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરવી.
5. સરકાર તરફથી માર્કેટિંગ અને વેચાણ સહાયની જોગવાઈ કરવી.
6. વધુ નિષ્ક્રિય મહિલા સાહસિકોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે મહિલા તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.
7. સમગ્ર રાજ્યમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની વિવિધ સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે મહિલા ઉદ્યમી માર્ગદર્શિકા સેલની વધુ સ્થાપના કરવી જોઈએ.
8. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને નાના પાયે અને મોટા પાયાના વ્યવસાય સાહસોમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા વધુ સરકારી યોજનાઓથી પ્રોત્સાહિત કરવા.
9. રાજ્ય ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશનો અને ફાઇનાન્સિંગ સંસ્થાઓએ કાયદા દ્વારા મહિલા સાહસિકોને સંપૂર્ણ રીતે વેપાર સંબંધિત ફાઇનાન્સનો વિસ્તાર કરવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ.
10. તાલીમ કાર્યક્રમોનું સતત નિરીક્ષણ અને સુધારણા.

➤ અભ્યાસના તારણો :-

- 1) ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રે મહિલા માલિકોની સંખ્યા સૌથી વધુ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાં છે.
- 2) ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રે પુરુષ ઉદ્યોગસાહસિકોની સરખામણીએ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સંખ્યા ઓછી જોવા મળે છે.
- 3) ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રે કામ કરતી મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સંખ્યા શહેરી વિસ્તારોની સરખામણીએ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વધુ છે.
- 4) મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને મળતી વિવિધ સરકારી યોજનાઓમાં મહિલા લાભાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો નોંધાયો છે.

સમાપન :-

અભ્યાસમાં આપણે ભારતમાં MSMEs ક્ષેત્રે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની વર્તમાન સ્થિતિ તેમને મળતી વિવિધ સરકારી યોજનાઓ, તેમને આ ક્ષેત્રમાં નળતરરૂપ સમસ્યાઓ અને આ સમસ્યાઓને નિવારવા માટેના વિવિધ પગલાંઓની વિગતવાર ચર્ચા કરી. જેમાં અભ્યાસથી જાણવા મળ્યું કે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને વધુમાં વધુ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે તો તેમનો પૂરતો વિકાસ થઈ શકશે.

संदर्भ सूचि :-

- 1) Lall M. and Yadav S. (2019). Empowering Women Entrepreneurs in MSMEs in Rural India”.
- 2) Ilahi S. (2018) ‘An overview of female entrepreneurs in Indian MSME sector’.
- 3) Poonam Rani. (2022). POSITION OF WOMEN IN THE ENTREPRENEURSHIP.
- 4) www.msme.gov.in
- 5) www.bajajfinsermarkets.in
- 6) Msme Annual Report 2021-22
- 7) Msme Annual Report 2022-23

મહિલાઓની ભાગીદારી પર મનરેગાની અસર
માર્ગદર્શકશ્રી: ડો.ધનશ્યામ વી. જોગરાણા
શેઠ પી. ટી. આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગોધરા
સંશોધક: હેતલબેન એન. ચાવડા
પીએચ.ડી. સ્કોલર (અર્થશાસ્ત્ર)
શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

સાર

ભારત સરકારની મુખ્ય ગ્રામીણ રોજગાર યોજના મનરેગા (મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ બાંહેધરી અધિનિયમ) વર્ષ 2006 માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. મનરેગા એ સૌથી મોટો અને મહત્વાકાંક્ષી જાહેર કાર્યનો કાર્યક્રમ છે. આ પેપર નો ઉદ્દેશ મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારીની તપાસ કરવાનું છે અને તેના કાર્યક્ષમ કાર્ય માટે થોડાક સૂચનો પૂરા પાડ્યા છે.

મનરેગા યોજના ના અમલથી લઈ આજ દિન સુધી આ યોજના તેના મૂળ સિદ્ધાંતો અને ઉચ્ચ સંભાવનાઓ સારી રીતે સ્થાપિત કરી શકી છે. એક હકીકત એ છે કે દેશના તમામ ગ્રામીણ ઘરોમાંથી એક ચોથા ભાગ (૨૫%) દર વર્ષે આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લે છે. એ તેની પ્રચંડ લોકપ્રિયતા ની સાક્ષી છે. 47% ની રાષ્ટ્રીય ભાગીદારી સાથે, પુરાવા સૂચવે છે કે મહિલાઓ અન્ય કામો કરતા આ યોજના માં વધુ સક્રિય રીતે ભાગ લે છે. સંશોધનો એ પણ સૂચવ્યું છે કે મનરેગા એ સ્ત્રીઓ માટે મહત્વપૂર્ણ કાર્યતંત્ર છે. તેમજ વિવિધ અભ્યાસના તારણોમાં એમ પણ જોવા મળ્યું છે કે મનરેગામાં જોડાયા પછી મહિલાઓ તેમના વેતન પર નિયંત્રણ રાખી તેઓના નાના દેવાની ચુકવણી, તેમના બાળકોના ભણતર માટે ચુકવણી અને તબીબી ખર્ચ પર ખર્ચ કરી રહ્યા છે. સમુદાય આધારિત સંસ્થાઓ દ્વારા મહિલાની ગતિશીલતામાં સુધારો થયો છે અને જાગૃતતા આવી છે. આ યોજના સ્ત્રીઓની આજીવિકા ની સુરક્ષા ને મજબૂત બનાવતી હોય તેવું જોવા મળે છે. આ વર્તમાન પેપર બતાવે છે કે સામાજિક અવરોધ અને મોટાભાગે ગુજરાત રાજ્યમાં ખૂબ વધારે મહિલાઓ માટે ઉપલબ્ધ વૈકલ્પિક નોકરીઓના કારણે મનરેગામાં મહિલાની ભાગીદારી ખૂબ ઓછી છે જ્યારે રાજસ્થાન રાજ્ય મનરેગાની મહિલાની ભાગીદારી સારા એવા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. મુખ્ય શબ્દો : ગ્રામીણ રોજગાર, મહિલા સશક્તિકરણ, મનરેગા, મહિલાઓની ભાગીદારી, જાતિ સમાનતા પરિચય

મહિલાઓને ગરીબી અને જીવનની નબળાઈથી ઉત્થાન માટે સરકારે વિવિધ યોજનાઓ ઘડી છે આ પ્રકારની એક મહિલા મૈત્રી પૂર્ણ કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (નરેગા) છે. જેનો અમલ 2005 માં કરવામાં આવ્યો હતો. આ યોજના વેતન આધારિત રોજગારીની બાંહેધરી પ્રાપ્ત કરાવતી હોય, 2009માં આ યોજનાને નવું નામકરણ કરી મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામ્ય રોજગારી એક્ટ

એટલે કે "મનરેગા"તરીકે નવું નામ આપવામાં આવ્યું. મનરેગા યોજના હેઠળ મહિલાઓને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે જેમ કે ઓછામાં ઓછી એક તૃતીયાંસ લાભાર્થીઓ એવી મહિલાઓ હશે કે જેમને યોજના હેઠળ નોંધની કરાવી અને કામ માટે વિનંતી કરી હોય ,ગામડાઓમાં વ્યાજબી વેતન પર મહિલાઓ માટે રોજગાર ઉત્પન્ન કરીને મનરેગા મહિલાઓને આર્થિક સશક્તિકરણ કરવા અને મોટી સ્વતંત્રતા અને આત્મસન્માનનો આધાર આપવા માટે નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

અભ્યાસના ઉદ્દેશો

વર્તમાન પેપર ત્રણ ઉદ્દેશો પર આધારિત છે તે નીચે મુજબ છે.

- ૧) મનરેગા યોજના દ્વારા મહિલાઓની રોજગારીની સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે તે તપાસવું.
- ૨) મનરેગા દ્વારા ગુજરાત અને રાજસ્થાન મહિલાઓની ભાગીદારી નો અભ્યાસ કરવો.
- ૩) 2018 થી 2023 દરમિયાન મહિલાઓની ભાગીદારી ના ટકાવારી ફેરફારનો અભ્યાસ કરવો.

પદ્ધતિ

હાલના અધ્યયનમાં, ગૌણ ડેટા નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય (જીઓઆઇ) ની વેબસાઈટ, નરેગા અમલીકરણની સ્થિતિમાંથી માધ્યમિક ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારી ટકાવારીના સંદર્ભમાં બંને રાજ્યોની તુલનાત્મક ચિત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.

મનરેગા અને મહિલાઓની કેટલી કાયદાકીય જોગવાઈ

રોજગાર પૂરો પાડતી વખતે મહિલાઓને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે અને ઓછામાં ઓછા ત્રીજા ભાગ એવા મહિલાઓ હશે કે જેમને યોજના હેઠળ કામ માટે નોંધણી કરાવી અને વિનંતી કરી હશે (નરેગા ૨૦૦, અનુસૂચિ ||) તેમજ આ યોજના હેઠળ લિંગના આધારે પણ કોઈ ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં અને સમાન મહેતાનું અધિનિયમ, 1976 (1976 ની 25) જોગવાઈઓ (એનઆરઈજીએ 2005, શેડ્યુલ ||,34) સાથે કંપાઈલ કરવામાં આવશે. આ ઉપરાંત જો કોઈપણ સાઈટ પર કામ કરતી મહિલાઓની સાથે છ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકોની સંખ્યા પાંચ કે તેથી વધુ હોય તો બાળકોને દેખરેખ માટે કામ માંના એકને પ્રતિનિધિત્વ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારી

ગ્રામીણ વેતન રોજગાર કાર્યક્રમ તરીકે, મનરેગા તેમની રચનામાં લિંગ ઈક્વિટી અને સશક્તિકરણને સામેલ કરવાની માન્યતા આપી છે. નાણાકીય વર્ષ 2006-07 થી 2011-12 સુધીમાં લગભગ 53 હજાર કરોડ જેટલી રકમ મહિલાઓ માટેના વેતન પર ખર્ચવામાં આવી છે અને કુલ વ્યક્તિના દિવસોમાં લગભગ 47% મહિલાઓ ભાગીદારી જોવા મળે છે. એકંદર , મનરેગા મહિલાઓ માટે સકારાત્મક અને મહત્વપૂર્ણ યોજનારી છે.

એકંદર સહભાગીતા: રાષ્ટ્રીય સ્તરે, યોજનામાં મહિલાઓની ભાગીદારી નાણાકીય વર્ષ 2006-07 માં 40%, 2010-11 માં 48% જોવા મળી હતી અને ત્યારબાદ નાણાકીય વર્ષ 2013-14 માં મહિલા રોજગારના દિવસો 50% ને નજીક હતા. નાણાકીય વર્ષ 2018 -19 થી 2023-24 સુધી માં ભારતમાં કુલ વ્યક્તિગત દિવસોમાં સ્ત્રી વ્યક્તિ દિવસોની ટકાવારી નીચે આપેલા કોષ્ટકમાં આપવામાં આવી છે.

ભારતમાં કુલ વ્યક્તિગત દિવસોમાં સ્ત્રી વ્યક્તિ દિવસોની ટકાવારી(%)વારી						
વર્ષ	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2021-22	2023-24
કુલ %	54.59	54.78	53.19	54.82	57.47	59.14

કોષ્ટક માંથી અવલોકન: આ એવી પૂર્વધારણા ને સમર્થન આપી શકે છે કે મનરેગા સ્ત્રીઓ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ કામની સ્થિતિ બનાવે છે .દાખલા તરીકે, મનરેગા એ ગામના 5 કિલોમીટરની અંતર્ગત કામ કરવાની નિયત જ્યાં નોકરી માટે અરજદાર રહે છે ત્યાં મહિલાઓ માટે યોજનાકીય ભાગીદારી શક્ય બનાવે છે જેઓને રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ હોઈ શકે છે. ઉપર મુજબના કોષ્ટકમાં જોવા મળે છે કે 2021-22 માં 58% અને 23 24 માં 60% ની નજીક રહી છે.

નીચે આપેલ બીજા કોષ્ટકમાં ગુજરાત રાજ્યમાં ઉપલબ્ધ વૈકલ્પિક નોકરીના કારણે મનરેગામાં મહિલાની ભાગીદારી ખુબ ઓછી છે. 2019-20 માં 45.13% હતું અને 2023-24માં 47% જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે રાજસ્થાનમાં મહિલાની ભાગીદારી ખુબ જ વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળી હતી. 2023-24માં 70% ની નજીક રહી છે.

ગુજરાત અને રાજસ્થાન રાજ્યમાં મનરેગામાં સ્ત્રી ભાગીદારી

વર્ષ	ગુજરાત રાજ્ય મહિલા ભાગીદારી %	રાજસ્થાન રાજ્ય મહિલા ભાગીદારી %
2019-20	45.13	67.33
2020-21	46.51	65.68
2021-22	46.62	66.68
2022-23	47.81	68.24
2023-24	46.98	69.61

સોર્સ: www.manrega.nic.in

મહિલાઓની ભાગીદારી પર મનરેગા ની અસર

મહિલાઓની ભાગીદારીની વ્યવહારિક તેમજ વ્યુહાત્મક આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવા મનરેગા નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે મહિલાઓની ભાગીદારી પણ મનરેગા અસર નીચેના પરિણામો દ્વારા ચકાસી શકાય છે.

૧) આવક વપરાશ અસરો દ્વારા મહિલા કામદારોની આવકમાં વધારો થયો છે આવક વપરાશ નક્કી કરવાનું માટેનું મુખ્ય પરિબળ છે અથવા ઘરના વડા ને તેની આવક સમર્પિત કરે છે તો સશક્તિકરણ તત્વ આવતું નથી. મનરેગા મહિલાઓને સ્વતંત્ર કમાણીનો અવકાશ આપીને સશક્ત બનાવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો માટે થોડી રકમ ખર્ચ કરે છે.

૨) મહિલાઓ તેમના પરિવાર માટે આર્થિક સંશોધનો વધારવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે મનરેગા એ કેટલાક અવેતન કામોને પગદાર કામમાં પરિવર્તિત કરવામાં નોંધપાત્ર અસર કરી છે જેથી ઘરની બાબતમાં મહિલાઓની નિર્ણય લેવાની ભૂમિકા ને પણ વધારે છે.

૩) સ્થાનિક અને જિલ્લા કક્ષના શાસન પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી ઓછી છે જોકે ઘણા વિસ્તારોમાં મનરેગા લાગુ થયા પછી મહિલાઓની ભાગીદારીમાં વધારો થયો છે મનરેગાના સંદર્ભે યોજાયેલી ગ્રામ સભામાં મોટી સંખ્યામાં મહિલા કાર્યકરો ઉપસ્થિત રહ્યા છે મહિલાઓનું સમુદાય સશક્તિકરણ એ એક મહાન સિદ્ધિ કહેવાય.

૪) મનરેગા એ મહિલાઓને સ્વતંત્ર આવકની તક આપીને પસંદ કરેલા સેટને વિસ્તૃત કર્યા છે. જો કોઈ સ્ત્રી ઘરના માથા પર આધારિત હોય તો તેની પસંદગી ઘરગથ્થુ દિશા નો વિષય બને છે. મનરેગા એ કમાણીની ના ઉપયોગ માટે મહિલાઓની પસંદગીમાં વધારો કર્યો છે. તેથી આ યોજના મહિલાઓની આજીવિકા સુરક્ષાને મજબૂત બનાવે છે

સદભેંસૂચિ

૧) મનરેગા સમિતિ ૨૦૦૬-૧૨, ભારત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય.

૨) રત્ના એમ સુદર્શન, નરેગા મહિલાઓની ભાગીદારી: વેતન કામ અને સાંભળ વચ્ચેનો ઇન્ટર પ્લે(2010)

૩) દર્શન, આર એમ,'ભારતનો રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ: હિમાચલ પ્રદેશ, કેરળ અને રાજસ્થાનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી અને અસરો વિકાસ અધ્યયન સંસ્થા (આઈડીએસ) 2011.

૪) www.mgnrega.nic.in

૫) ગ્રામવિકાસ એક નજર કાર્યક્રમ., ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય

૬) મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર યોજના (એમ.જી.એન.આર.ઈ.જી.એસ.) માર્ગદર્શિકા

૭) <https://nrega.nic.in/netnrega/home.aspx>

૮) ફાલ્ગુની એ .પંડ્યા,જાતિ અને સામાજિક સશક્તિકરણ પર મનરેગા ની અસર(2019)

૯) ફાલ્ગુની એ. પંડ્યા , લાભાર્થીઓના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં મનરેગા નો ફાળો. (2020)

સ્વ-સહાય જૂથોમાં કાર્યરત મહિલાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું મહત્વ

પટેલ રીના બી.

પીએચ.ડી સ્કોલર (અર્થશાસ્ત્ર)

હે.ઉ.ગુ.યુનિ.,પાટણ

પ્રસ્તાવના :-

ભારતે છેલ્લી અડધી સદીમાં તકોની અંદર ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં કોઈપણ જાતની વૃદ્ધિને અનુકૂળ બનાવ્યા વિના વસ્તીમાં ત્રણ ઘણો વધારો નોંધાયો છે મહિલાઓ કુલ વસ્તીનો 50 ટકા ભાગ ધરાવે છે અને તેઓ પરિવારની કરોડરજ્જુ સમાન છે તાજેતરના વર્ષોમાં મહિલાઓની પારંપરિક ભૂમિકા ની અંદર કેટલાક પરિવર્તનો આવ્યા છે અને સમાજના વિકાસ અને સજાગ્રતા વૃદ્ધિની અંદર મહિલાઓનું યોગદાન દ્રષ્ટિગોચર બનાવવા તેમજ મુખ્ય ધારામાં લાવવા માટેના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. સ્વ-સહાય જૂથોએ લગભગ તમામ વિકાસશીલ દેશોની અંદર ગરીબ મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેની મહત્વનું સાધન બની રહ્યું છે. જેમાં ઉદ્યોગો શીલતા વિકાસના માધ્યમથી ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવી અથવા કોઈ ચાલુ ધંધામાં નવી તકોનો લાભ લઈ શકાય તે રીતે નવીનીકરણ કરવું ઔદ્યોગિક સાહસ શરૂ કરનાર વ્યક્તિને ઉદ્યોગ સાહસિક કહેવાય. યુગોથી ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં પુરુષોનું વર્ચસ્વ વધુ રહ્યું છે મોટાભાગની સંસ્કૃતિમાં એવી માન્યતા રહે છે કે ઘરની સાર સંભાળ રસોઈ અને બાળ ઉછેર એ જ સ્ત્રીના કામો છે પરંતુ હવે સમય બદલાયો છે આજના યુગની ભારતીય નારી આ ક્ષેત્રે પણ પુરુષની બરાબર રહેવા પામી છે. વધી રહેલા ઔદ્યોગિક વિકાસ અને વૈશ્વિકરણની લહેરની સાથે 21 મી સદીમાં સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ સુધરી છે દેશના આર્થિક વિકાસ માટે આવી સ્ત્રીઓની ભૂમિકા સહેજ પણ ઓછી આંકી ન શકાય.

ભારત સરકારે જાતિ સમાનતા અને જાતિ સશક્તિકરણ પ્રાપ્ત કરવા કેટલાક નીતિગત પગલાં લીધા છે આ પ્રકારનું એક પગલું છે સ્વ સહાય જૂથો અને તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરવામાં સામાન્ય રીતે એક સમાન સામાજિક આર્થિક વિકાસ બની રહે તે અંગેના કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા છે. સ્વ સહાય અને સામુદાયિક કામગીરી દ્વારા મહિલાઓની સમસ્યાઓને મુશ્કેલીઓનું સમાધાન કરવામાં એક ખૂબ જ અસરકારક સાબિત થયું છે. સ્વ સહાય જૂથો દ્વારા મહિલાઓનો આર્થિક સામાજિક વિકાસનો સંકલ્પ શક્ય બને છે.

SHGs સંચાલિત મહિલા સશક્તિકરણ અભિયાન

ભારતમાં વર્ષ ૧૯૮૪માં પહેલી વાર SHGs દ્વારા સામાજિક સશક્તિકરણ અને વ્યવસ્થા એક વિકાસની વિભાવના પ્રસ્તુત થઈ હતી. આ માટે પ્રોફેસર યુનુસના ગ્રામીણ બેંકના મોડલ માંથી પ્રેરણા લેવામાં આવી હતી રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક અને પેનલમાં સામેલ કરવામાં આવેલી સેવા

વાવી સંસ્થાઓ એનજીઓ અને એસએજીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઇકો સિસ્ટમ વિકસાવી હતી. જેમાં એસએજીએસના બેંક સાથે જોડાણો કાર્યક્રમ સામેલ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રોફેસર એસ.આર.હાસિમ દ્વારા ૧૯૯૭માં એ સમિતિએ ભારત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયમાં ગરીબી નાબૂતી અને રોજગારીનું સર્જન કરવાના વિવિધ કાર્યક્રમોની રચના કરી હતી. ત્યારબાદ સમિતિએ વ્યક્તિગત લાભાર્થીને અભિગમથી જૂથ આધારિત વ્યવસાયિક વિકાસના અભિગમ તરફ વળવાની ભલામણ કરી હતી. એટલે કે સંકલિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ IRDP અને એની સાથે સંલગ્ન યોજનાઓ વિલિન થઈ હતી, તથા સુવર્ણ જ્યંતિ ગ્રામ સ્વરાજ યોજના એસ.એજી.વાય નામની નવી યોજના શરૂઆત થઈ હતી.

DAY-NRLM અને મહિલા સશક્તિકરણ

DAY-NRLM નો અમલ વર્ષ ૨૦૧૧ થી ચુકના ધોરણે અમલ થઈ ગયો હતો. આ યોજનાના મુખ્ય બે ઉદ્દેશ છે (૧) SHGsમાં ગ્રામીણ મહિલાઓને સંગઠિત કરવી અને (૨) ગ્રામીણ મહિલાઓને આર્થિક પ્રવૃત્તિ અંતર્ગત હાથ ધરવા સતત પ્રોત્સાહન આપવું અને મદદ કરવી. ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયની DAY-NRLM યોજના ભારતમાં વિવિધ રાજ્યમાં SHGs ને સંસ્થાકીય સ્વરૂપ આપવામાં અને તેની કામગીરી વધારવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. એનો લક્ષ્યાંક ગ્રામીણ પરિવારને સક્ષમ બનાવીને ગરીબી દૂર કરવા લાભદાયક રોજગારી પ્રદાન કરવાનો અને કુશળતા આધારિત રોજગારીની તકો પૂરી પાડવાનો છે. SHGsમાં વધુ પાંચ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે જેમાં આરોગ્ય, પોષણ, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ સક્રિય ભાગીદારી, અધિકારો અને યોજનાઓના લાભ સુલભગત કરવા તથા સતત આજીવિકા માટેની તકો પેદા કરવાનો છે. DAY-NRLM અંતર્ગત આને સંયુક્ત પણે 'દસ સૂત્રો' પણ કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સ્થિતિ

એક સર્વેક્ષણ દ્વારા એવું દર્શાવ્યું છે કે સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં ભારત અન્ય દેશોની સરખામણી બહુ પાછળ છે. ૧૭ દેશોના સર્વેક્ષણમાં ભારતનું સ્થાન ૧૬ રહ્યું છે. યુગાન્ડાની પરિસ્થિતિ પણ ખૂબ પછાત છે. જે હાલમાં પણ વિશાળ પાયાના ઉદ્યોગ અને ટેકનોલોજી આધારિત ઉદ્યોગોનો મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની ભૂમિકામાં નહિવત છે. જ્યારે ભારતમાં નાના કદના ઉદ્યોગોમાં પણ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. નાના કદના ઉદ્યોગો અને રાષ્ટ્રકક્ષાના સર્વેક્ષણમાં એવું જોવા મળ્યું છે કે માત્ર ૧૦.૧૧% ઉદ્યોગોમાં સ્ત્રીઓની માલિકીનું પ્રમાણ છે, અને તેમના માત્ર ૯.૪૬% ઉદ્યોગોનું સંચાલન ખરેખર મહિલાઓ દ્વારા થાય છે.

ગુજરાતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સ્થિતિ

ભારતની કુલ વસ્તીનો ૫૦% હિસ્સો સ્ત્રીઓનો છે તેમ છતાં ખાનગી ધંધામાં માત્ર ૧૦% મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો જોવા મળે છે. સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો દર દરેક રાજ્યમાં અલગ અલગ હોય છે. તેનો

આધાર મહિલાઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ, વ્યવસાય, કૌશલ્યનો વિકાસ, સાહસિક મનોવૃત્તિ, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માળખું જેવા પરિબલો પર રહેલો છે. ભારતના બીજા રાજ્યોની સરખામણીએ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું પ્રમાણ સરાહનીય રહ્યું છે.

એવું કહેવાય છે કે ધંધો દરેક ગુજરાતીના લોહીમાં વણેલો છે એટલે જ ધંધાના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી અમેરિકા, કેનેડા સહિતના અનેક દેશોમાં પોતાનો ડંકો વગાડ્યો છે. ગુજરાતમાં ૧૯૭૦માં (સેન્ટર ફોર એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ ડેવલપમેન્ટ) ની સ્થાપના થઈ હતી. આ સંસ્થા ની સ્થાપના વેપારીઓની ધંધાકીય નિપુણતા વધે અને ધંધો વધુ સરળ બને તે માટે મદદરૂપ થાય તે હેતુથી કરવામાં આવી હતી.

આ ઉપરાંત ભારતની સ્વતંત્ર પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારથી જ ગુજરાત સરકારે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની કારકિર્દીનું ઘડતર થાય તે માટેના પ્રયત્નો હાથ ધર્યા છે. માનનીય વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ ગુજરાતમાં તેમના એક પ્રવચન દરમિયાન કહ્યું હતું કે ઉદ્યોગસાહસિકતા ગુજરાતીના માનસિક બાધા સાથે વણાયેલી છે. અને મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપે છે. તેમના કહેવા મુજબ ડેરી ઉદ્યોગ જેવા ઉદ્યોગમાં પુરુષો કરતાં પણ મહિલાઓ ઉદ્યોગને વધુ સફળ બનાવી રહ્યા છે તે ઉપરાંત તેમણે અનેક ગુજરાતીની સફળ ઉદ્યોગ સાહસિકના મહિલાઓના ઉદાહરણ આપ્યા હતા જેવી કે જશુબેન પીઝા, લિજ્જત પાપડ, ઇન્દુબેન ખાખરાવાળા વગેરે.

ગુજરાતનો એવો અનુભવ રહ્યો છે કે જ્યારે પણ કોઈ મહિલાએ ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પોતાની કાર્યકર્તા બનાવી છે ત્યારે તેનો ફાયદો તે મહિલાને સાથે-સાથે સમગ્ર સમાજને મળ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો માત્ર સાત સ્ત્રીઓના પ્રયત્નોથી શરૂ થયેલી લિજ્જત પાપડ જે આજે ભારત કક્ષાએ ભરપૂર નામના ધરાવે છે. જે ઓક્ટોબર ૧૯૮૪માં લિજ્જત પાપડના ભદ્રાબેન ભટ્ટે યુનેસ્કો દ્વારા આયોજિત એક

આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં હિસ્સો લઈ વિશ્વ કક્ષાએ ગુજરાતની સ્ત્રીઓની સુગંધ પ્રસરાવી હતી.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં ભારતની સરકારની પહેલો :-

મહિલા ઉદ્યોગકારોના મહત્વ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ તથા સમૃદ્ધિને સફળ બનાવવા માટે તેમની આર્થિક ભાગીદારીના મહત્વને સમજીને ભારત સરકારે એ બાબતની ખાતરી કરી છે કે તમામ નીતિગત પહેલો મહિલાઓ માટે સમાન તકે પૂરી પાડવી જોઈએ.

દેશમાં સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોનો વિકાસ સંસ્થાન અને વિવિધ સ્ટેટ સ્મોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન, રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો અને એનજીઓમાં પણ વિવિધ કાર્યક્રમો આયોજન કરી રહ્યા છે. એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામ (EDP) નો સમાવેશ થાય છે. તેનો ઉદ્દેશ ક્ષમતા ધરાવતી મહિલા ઉદ્યોગકારો કે જેમની પાસે બની શકે કે જરૂરી શૈક્ષણિક પાર્શ્વભૂમિકા અને કૌશલ્ય ના હોય તેમની જરૂરિયાતને પૂરી કરવાનો છે. (એમ.એસ.એમ. ઈ.-ડી) ઓ દ્વારા ટીવી રીપેરીંગ, પ્રિન્ટેડ સર્કિટ બોર્ડ, ચામડાની વસ્તુઓ, સ્કીન પ્રિન્ટિંગ વગેરે જેવા ક્ષેત્રની અંદર પ્રક્રિયા કેન્દ્રિત ઇ.ડી.પી નો પ્રારંભ કર્યો છે. મહિલાઓ દ્વારા મેળવવામાં આવેલી સિદ્ધિની સરાહના કરવા માટે અને મહિલા ઉદ્યોગકારોએ પ્રોત્સાહન આપવા માટે વર્ષ

દરમિયાન 'અદ્ભુત મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક' ને એક ખાસ ઈનામ આપવામાં આવે છે. તેમજ અમુક ચોક્કસ સમસ્યાઓ અનુભવથી મહિલા ઉદ્યોગકારોને સહાયતા અને સંકલન પૂરું પાડવા માટે ડીસી ની કચેરીમાં એક મહિલા સેલ ખોલવામાં આવ્યું છે.

ભારત સરકારના ઉદ્યોગશીલતા અને નવીનીકરણને પ્રોત્સાહન આપતા પગલાઓ

૧. સ્ટાર્ટ અપ ઈન્ડિયા

સ્ટાર્ટ અપ ઈન્ડિયા પહેલના માધ્યમથી ભારત સરકાર દ્વારા સ્ટાર્ટ અપને તેમના સંપૂર્ણ કાર્યકાળ દરમિયાન તેમની દેખરેખ રાખીને સંવર્ધન કરીને અને તેમને જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડીને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. જાન્યુઆરી ૨૦૧૬માં તેના પ્રારંભથી લઈને આ પેઢલે ઘણા મહત્વાકાંક્ષી ઉદ્યોગ વિકાસની શરૂઆત કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડી છે. સ્ટાર્ટ અપને સફળ બનાવવા માટેના ૩૬૦ ડિગ્રીની પંહોચ સાથે આ પહેલ ચાર અઠવાડિયાનો એક વ્યાપક મફત ઓનલાઈન કાર્યક્રમ પૂરો પાડે છે. તેમજ શિક્ષણવિદો અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના એક મજબૂત માળખાનું નિર્માણ કરીને સમગ્ર દેશમાં એક સંશોધન પાર્ક, ઇન્ક્યુબેટર્સ અને સ્ટાર્ટ અપ કેન્દ્રોની પણ સ્થાપના કરી છે.

DAY-NRLM અને મહિલા સશક્તિકરણ પ્રક્રિયા

DAY-NRLMનું કેન્દ્ર સ્વ-મૂલ્યની લાગણી અને સ્વ-સહાયની મહત્વપૂર્ણ ખાસિયતની માનવીય પ્રકૃતિના મૂળભૂત માનસિક સિદ્ધાંતની આસપાસ છે. આ યોજનાની ઉચિત ઓળખાણ થાય છે. અને નાણાંકીય રીતે વંચિત અને ઔપચારિક નાણાંકીય સંસ્થાઓ વચ્ચે સતત જોડાણ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, સામાજિક રીતે આંદોલન પણ સાનુકૂળ રીતે અનોપચારિક SHGs દ્વારા પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડવામાં આવે છે. આ યોજનાના ચાર આધારસ્તંભો સંલગ્ન જૂથોની મહિલા સભ્યોની સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાઓ સાથે જોડાયેલા છે. એમાં પ્રથમ આધાર સ્તંભ છે ગરીબોની સામાજિક ગતિશીલતા, રચના અને સાતત્યપૂર્ણ રીતે સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન અત્યારસુધી ૫.૬ કરોડ ગ્રામીણ મહિલાઓને ૬૮ લાખ SHGsમાં ૨.૯૩ લાખ પ્રાથમિક અને ૨૫,૪૬૭ ગૌણ સ્તરના સંગઠનોમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. જેને NRLM અંતર્ગત પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે. બીજો આધાર સ્તંભ છે – નાણાંકીય સર્વ સમાવેશકતાનો તેમાં માંગ અને પુરવઠા એમ બંને બાજુ એ હસ્તક્ષેપ કરવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. SHGsને મૂડીગત ટેકાની જોગવાઈ કરવી, લોનની સમયસર પુનઃ ચુકવણીની કાર્યસંસ્કૃતિ વિકસાવવી મહિલા સશક્તિકરણનો ત્રીજો પાયો છે – 'આજીવિકા' જેમાં ગરીબો કુટુંબોને જોખમોનો સામનો કરવા સક્ષમ બનાવવામાં આવે છે. આ જોખમોમાં ઋણનું બંધન, ભોજનની સુરક્ષા, સ્વાસ્થ્યલક્ષી સમસ્યાઓ તેમજ અત્યારના આવકના સ્ત્રોત મજબૂત કરવા, નવા સ્ત્રોત ઉભા કરવા અને વિકસતા બજારમાં તેઓને નવી તકોને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

લઘુ ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં સ્વરોજગારીની તકો ઉભી કરવી વગેરે પ્રવૃત્તિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. સ્ટાર્ટ અપ ગ્રામીણ ઉદ્યોગ સાહસિક કાર્યક્રમ (SEVP) કૃષિ સિવાયના ક્ષેત્રોમાં ગ્રામીણ સ્ટાર્ટ અપને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ પહેલ અંતર્ગત વર્ષ ૨૦૧૫ થી અત્યાર સુધી ૧૨૫ તાલુકામાં ૧૦૮૨ લાખ ઉદ્યોગ સાહસિકોને મદદ કરવામાં આવી છે. આ અંતર્ગત ૩૦,૩૫૨ ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સ્થાપના થઈ છે. વિકાસનો ચોથો પાયો છે - સામાજિક સર્વસમાવેશકતા અને સમન્વય SHGs દ્વારા સ્થાપિત પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમના શ્રેષ્ઠ અમલ માટે થાય છે. સ્થાનિક સભા મંડળો સરકારી રોકાણનો અસર ઉપયોગ કરે છે અને ટકાઉ ફળદાયક અને કાયમી અશક્તિમતો ઉભી કરી શકે છે. તથા પંચાયતો સંસ્થાઓ જિલ્લા સ્તરના વિભાગો સાથે ઉપલબ્ધ અન્ય કાર્યક્રમમાં યોજનાઓના સંસાધનો અને પ્રવૃત્તિઓ સાથે DAY-NRLMની સ્વરોજગારીની પ્રવૃત્તિનો સમન્વય કરીને ગ્રામીણ કુટુંબોને કાયમી આજીવિકા પ્રદાન કરે છે.

સંદર્ભ :-

૧. ડૉ. કે. કે. ત્રિપાઠી અને ડૉ. એસ. કે. વાડકર સ્વસહાય જૂથો યોજના, સપ્ટેમ્બર-૨૦૨૧, પેજ-૨૭,૨૮
૨. કબીર એન (૨૦૦૧), રિફ્લેક્શન ઓન ધી મેઝરમેન્ટ ઓફ વુમેન્સ એમ્પાવરમેન્ટ, ડિસ્કસિંગ વુમેન્સ એમ્પાવરમેન્ટ – થીયરી એન્ડ પ્રેક્ટિસ, સીદા સ્ટડીઝ, સ્ટોકહોમ.
૩. અંજલી શર્મા, વિકાસ રોય અને દીપા ચક્રવર્તી (૨૦૧૭) પોટેન્શિયલ ઓફ સેલ્ફ હેલ્થ ગ્રુપ એન એન્ટરપ્રિન્યોર: એ કેસ સ્ટડી ઓફ ઉત્તર દીનાજપૂર ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ
૪. એન.વી. માધુરી ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસના માધ્યમથી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ, યોજના અંક, ઓક્ટોબર-૨૦૧૮, પેજ નંબર – ૨૩,૨૪
૫. ડૉ.ઋચા શાહ, મહિલાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા, યોજના અંક, સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬, પેજ નંબર ૪૧, ૪૨
૬. સાબિશ ફઝલભોય, “વુમેન એન્ટરપ્રિન્યોરશિપ ઇસ ધ વે ફોર ઇકો”-૨૦૧૪

The Role of Indian Women Entrepreneurs in Economic Development

આર્થિક વિકાસમાં ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ભૂમિકા

Patel Urvisha Jagdishbhai

Ph.D. Scholar, Department of Economics

Veer Narmad South Gujarat University, Surat

અમૂર્ત:

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં આર્થિક વિકાસમાં ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને એક મહિલા અથવા મહિલાઓના જૂથ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે જેઓ વ્યવસાયિક ચિતા શરૂ કરે છે અને ચલાવે છે. સંશોધનમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના વિવિધ પ્રકાર, આર્થિક વિકાસમાં ઉદ્યોગસાહસિકની ભૂમિકા, ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગનું પ્રમાણ, વિવિધ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે માલિકીની એન્ટરપ્રાઇઝનું પ્રમાણ, ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો પાસેથી જાહેર ખરીદીનું પ્રમાણ, ક્ષેત્રીય વિસ્તરણ, ઉદ્યોગસાહસિકના પડકારો, નીતિઓ, ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકની સફળતા, ભલામણો વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: મહિલા સાહસિકતા, આર્થિક વિકાસ, નોકરીની રચના

પ્રસ્તાવના:

સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક પરિવર્તનોમાં કેટલાક ફેરફારોને કારણે મહિલાઓ માટે વિવિધ તકો વિકસિત થઈ છે અને તેઓએ કોર્પોરેટ જગતમાં ઝડપથી સ્વીકાર્ય હતું તેમજ ઝડપથી માન્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સ્થિરતાથી તેઓએ સફળ બિઝનેસવુમન તરીકે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરવાનું શરૂ કર્યું અને તેઓ એક નાનકડા ગાળામાં જ ધંધાકીય જગતમાં નોંધપાત્ર સફળતા હાંસલ કરી લે છે.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ કહ્યું છે કે, “જ્યારે મહિલાઓ આગળ વધે છે, ત્યારે પરિવાર આગળ વધે છે, ગામ આગળ વધે છે અને રાષ્ટ્ર આગળ વધે છે.”

જ્યારે એકલ મહિલા કે મહિલાઓનું જૂથ કોઈ ધંધો શરૂ કરે અને તે ધંધાના તમામ ધંધાકીય કાર્યો તેમના દ્વારા સંચાલિત તેમજ સંચાલિત કરવામાં આવે ત્યારે તેને વુમન આંત્રપ્રિન્યોર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એકંદરે, એક મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક એ વ્યવસાયની કામગીરીને લગતી એકમાત્ર વસ્તુ છે, ઉત્પાદન સાથે સંબંધિત તમામ પરિબલોને વ્યવસ્થિત કરે છે અને મુખ્ય ધ્યાન તેમના નફાને મહત્તમ બનાવવા પર કેન્દ્રિત છે.

સંશોધનનું મહત્વ :

જે મહિલાઓ કોઈ વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિમાં નવીનતા લાવે છે. શરૂ કરે છે અથવા અપનાવે છે તેને “વુમન એન્ટરપ્રિન્યોર્સ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- ઇનોવેટિવ એન્ટરપ્રિન્યોર્સની સ્કમપીટેરિયન વિભાગ

રાજસ્થાનની એક મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક કમલ સિંહે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકને “એક આત્મવિશ્વાસુ નવીન અને સર્જનાત્મક મહિલા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી છે, જે વ્યક્તિગત રીતે અથવા સહયોગથી સ્વ-આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ છે, તેના વ્યક્તિગત પારિવારિક અને સામાજિક જીવન સાથે તાલ મિલાવીને એન્ટરપ્રાઇઝની શરૂઆત સ્થાપના અને સંચાલન દ્વારા અન્ય લોકો માટે રોજગારની તકો ઉભી કરે છે.”

ભારત સરકારના - “એક મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકને એક એવા સાહસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જે મૂડીના ઓછામાં ઓછા ૫૧ ટકા નાણાકીય હિત ધરાવતી અને એન્ટરપ્રાઇઝમાં પેદા થતી રોજગારીનો ઓછામાં ઓછો ૫૧ ટકા હિસ્સો મહિલાઓને આપે છે.”

પ્રથમ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક:

કલ્પના સરોજ

ભારતમાં સાહસિક મહિલા ઉદ્યમીઓનો ઇતિહાસ કલ્પના સરોજથી ખૂબ જ વહેલો શરૂ થયો હતો. ભારતની પ્રથમ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક અને મૂળ “સ્લમડોગ મિલિયોનેર” તરીકે ઓળખાય છે. કલ્પનાએ કામાની ટયુબ્સ કંપનીની વ્યથિત સંપત્તિ ખરીદી અને ૨૦૦૧ માં કંપનીને ફરીથી નફાકારકતામાં ફેરવી દીધી.

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક - વ્યાખ્યા :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને એક મહિલા અથવા મહિલાઓના જૂથ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે તેઓ વ્યવસાયિક ચિંતા શરૂ કરે છે, આયોજન કરે છે અને ચલાવે છે.

“મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો એવી મહિલાઓ છે જે નવીનતા લાવે છે, કોઈ વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે છે અથવા અપનાવે છે.”

- સ્કમપીટર

“કોઈ પણ મહિલા અથવા મહિલાઓનું જૂથ જે નવીનતા લાવે છે, શરૂ કરે છે અથવા આર્થિક પ્રવૃત્તિ અપનાવે છે તેને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા કહી શકાય.

- ફેડરિક હાર્બિસન

“જે મહિલાઓ નવીનતા લાવે છે, વ્યવસાય શરૂ કરે છે અથવા સક્રિયપણે અપનાવે છે તેમને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક કહેવામાં આવે છે.”

- શુમ્પીટર

“એક મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકને એક એવા સાહસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે જે મૂડી ના ઓછામાં ઓછા ૫૧% નાણાંકીય હિત ધરાવતી અને એન્ટર પ્રાઇઝમાં પેદા થતી રોજગારીનો ઓછામાં ઓછો ૫૧% હિસ્સો મહિલાઓને આપે છે.”

- ભારત સરકાર

ભારત તેના આર્થિક લેન્ડસ્કેપમાં પરિવર્તનશીલ પરિવર્તનનો અનુભવ કરી રહ્યું છે, જેમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો દ્વારા વધુને વધુ નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવવામાં આવી રહી છે. પરંપરાગત રીતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી મહિલાઓ હવે દેશના આર્થિક વિકાસમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર તરીકે ઉભરી રહી છે. આ પેપર ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના વધતા મહત્વને અન્વેષણ અને વિશ્લેષણ કરવા માંગે છે, તેમના યોગદાન, પડકારો અને રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ માટેના વ્યાપક પરિણામો પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

સંશોધન પ્રશ્ન :

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો આર્થિક વિકાસમાં કેટલી હદ સુધી ફાળો આપે છે અને તેમના ઉદ્યોગસાહસિક પ્રયાસમાં કયા મુખ્ય પડકારો અવરોધે છે?

સંશોધનના હેતુઓ :

૧. ભારતમાં મહિલા સાહસિકતાની ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિની અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિવિધ પ્રકારો.
૨. મહિલાઓની આગેવાની હેઠળના વ્યવસાયોની આર્થિક અસરનું મૂલ્યાંકન કરો, જેમાં નોકરીનું સર્જન, GDP યોગદાન અને ક્ષેત્રવાર વિતરણનો સમાવેશ થાય છે.
૩. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારોને ઓળખો અને તેનું વિશ્લેષણ કરો, જેમ કે નાણાંની મર્યાદિત પહોંચ, સામાજિક પ્રથાઓ અને કાર્ય- જીવન સંતુલન મુદ્દાઓ.
૪. મહિલા સાહસિકોને સમર્થન અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સરકારી પહેલ અને નીતિઓની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરો.
૫. સફળ ભારતીય મહિલા સાહસિકોના વાસ્તવિક- વિશ્વના કેસ સ્ટડીઝ પ્રદર્શિત કરો જેથી તેઓની વ્યૂહરચના, પ્રવાસ અને યોગદાનમાં આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરી શકાય.
૬. વિવિધ ઉદ્યોગોમાં નવીનતા અને ટેકનોલોજી અપનાવવામાં મહિલા સાહસિકોની આર્થિક વિકાસમાં ભૂમિકાનું અન્વેષણ કરો.
૭. ભવિષ્યની સંભાવનાઓ અને ઉન્નતિ માટેના સંભવિત ક્ષેત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને ભારતમાં મહિલાઓ માટે ઉદ્યોગસાહસિક ઇકોસિસ્ટમમાં સુધારો કરવા માટેની ભલામણો પ્રસ્તાપિત કરો.

સંશોધન પદ્ધતિ અને માહિતીનું એકત્રીકરણ :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની વૃદ્ધિ અને વિકાસ આ માટે પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગૌણ માહિતી મેળવવા માટે વિવિધ સંશોધન અભ્યાસો, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય જર્નલો, પ્રકાશિત અહેવાલો, વિવિધ વેબસાઇટ્સ, પુસ્તકો, સમાચારપત્ર વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકના પ્રકારો :

ભારતમાં મહિલા સાહસિકો વિવિધ છે અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રોકાયેલા છે. કેટલાક સામાન્ય પ્રકારોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે.

૧. ટેક એન્ટરપ્રેન્યોર્સ :

ટેકનોલોજી ઉદ્યોગમાં સ્ટાર્ટઅપ્સમાં અગ્રણી મહિલાઓ, નવીન ઉકેલો બનાવે છે.

૨. સામાજિક સાહસિકો :

સામાજિક મુદ્દાઓને સંબોધતા અને સમુદાયોમાં સકારાત્મક અસરો પેદા કરતા સાહસોમાં રોકાયેલા.

૩. ઈ-કોમર્સ ઉદ્યોગસાહસિકો :

ઓનલાઇન વ્યવસાયોની સ્થાપના અને સંચાલન, ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓનું વેચાણ કરતી મહિલાઓ.

૪. ફેશન સાહસિકો:

ડિઝાઇનિંગથી રિટેક સુધી ફેશન-સંબંધિત વ્યવસાયોમાં અગ્રણી.

૫. આરોગ્ય અને સુખાકારી સાહસિકો :

આરોગ્ય અને સુખાકારી ક્ષેત્રે મહિલા સાહસિકો, તંદુરસ્તી, પોષણ અને એકંદર સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૬. શિક્ષણ સાહસિકો :

એડ- ટેક સ્ટાર્ટઅપ્સથી લઈને પરંપરાગત શાળાઓ સુધીની શૈક્ષણિક પહેલોમાં સામેલ.

૭. કૃષિ -પ્રિન્યોર્સ :

કૃષિમાં મહિલા સાહસિકો, ટકાઉ ખેતી પદ્ધતિઓ અને કૃષિ વ્યવસાયમાં યોગદાન આપે છે.

૮. કલા અને હસ્તકલા સાહસિકો :

પરંપરાગત હસ્તકલાથી લઈને આધુનિક કલા સુધીના સર્જનાત્મક વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા.

૯. ફાઇનાન્સ અને ઇન્વેસ્ટમેન્ટ આંત્રપ્રિન્યોર :

મહિલાઓ નાણાકીય ક્ષેત્રમાં અગ્રણી, ભંડોળનું સંચાલન કરતી અથવા રોકાણ કંપનીઓ ચલાવતી.

૧૦. આતિથ્ય સાહસિકો :

હોસ્પિટાલિટી ઉદ્યોગમાં સામેલ, હોટેલ્સ, રેસ્ટોરન્ટ્સ અથવા કેટરિંગ સેવાઓની માલિકી અને સંચાલન.

આર્થિક વિકાસમાં ઉદ્યોગસાહસિકની ભૂમિકા :

ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ આર્થિક વિકાસ અને વિકાસનો મુખ્ય ચાલક છે. નવા વ્યવસાયો અને નોકરીઓનું સર્જન કરીને, ઉદ્યોગસાહસિકતા કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો તરફ દોરી જાય છે. આ વિકાસશીલ દેશો માટે મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યાં ગરીબી અને બેરોજગારી મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. ભારતીય મહિલા સાહસિકો દેશના આર્થિક વિકાસમાં વિવિધ રીતે નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે.

૧. નોકરીનું સર્જન :

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો રોજગાર સર્જનમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે, ખાસ કરીને શિક્ષણ, આરોગ્યસંભાળ અને ટેકનોલોજી જેવા ક્ષેત્રોમાં. વ્યવસાયોની સ્થાપના અને વિસ્તરણ કરીને શિક્ષણ, આરોગ્યસંભાળ અને ટેકનોલોજી જેવા ક્ષેત્રોમાં. વ્યવસાયોની સ્થાપના અને વિસ્તરણ કરીને, તેઓ બેરોજગારી દર ઘટાડવામાં અને આર્થિક સ્થિરતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ફાળો આપે છે.

૨. આવક જનરેશન :

તેમના ઉદ્યોગસાહસિક સાહસો દ્વારા, મહિલાઓ પોતાના અને અન્ય લોકો માટે આવક નિર્માણમાં ફાળો આપે છે. આ આવક વિતરણ ઘરની અર્થવ્યવસ્થા પર સકારાત્મક અસર કરે છે અને જીવનધોરણમાં સુધારો તરફ દોરી જાય છે, ખાસ કરીને એવા પ્રદેશોમાં જ્યાં મહિલાઓની આગેવાની હેઠળના વ્યવસાયો ખીલે છે.

૩. ઉદ્યોગોનું વૈવિધ્યકરણ :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો ઉદ્યોગોને વૈવિધ્યીકરણ કરવામાં, પરંપરાગત ક્ષેત્રોની બહાર તકો શોધવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહી છે. ઈ – કોમર્સ, ટકાઉ કૃષિ અને ટેકનોલોજી જેવા ક્ષેત્રોમાં તેમની સામેલગીરી અર્થતંત્રમાં નવીનતા અને સ્થિતિસ્થાપકતા લાગવાની તેમની ક્ષમતા દર્શાવે છે.

૪. સૂક્ષ્મ અને નાના ઉદ્યોગો :

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોનો નોંધપાત્ર હિસ્સો સૂક્ષ્મ અને લઘુ ઉદ્યોગોમાં સામેલ છે. આ સાહસો, ઘણીવાર વિશિષ્ટ બજારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, ઉત્પાદનો અને સેવાઓની વિવિધ શ્રેણી બનાવીને આર્થિક લેન્ડસ્કેપમાં સામૂહિક રીતે ફાળો આપે છે.

૫. સમાવેશી આર્થિક વૃદ્ધિ :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ભાગીદારી વધુ સમાવેશી આર્થિક વૃદ્ધિની ખાતરી આપે છે, લિંગ અવરોધોને તોડીને અને વ્યવસાયમાં વિવિધતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ સમાવેશતા ટકાઉ વિકાસ માટે જરૂરી છે અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં લિંગ સમાનતા હાંસલ કરવાની દિશામાં એક પગલું રજૂ કરે છે.

૬. ગ્રામીણ સાહસિકતા :

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલા ઉદ્યમીઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં મહત્વપૂર્ણ રહી છે. કૃષિ વ્યવસાય, હસ્તકલા અને અન્ય ગ્રામીણ સાહસોમાં તેમની સંલગ્નતા માત્ર આવક જ પેદા કરતી નથી પરંતુ ગ્રામીણ સમુદાયોના સર્વાંગી વિકાસમાં પણ યોગદાન આપે છે.

૭. નવીનતા માટે ઉત્પ્રેરક :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો ઘણીવાર વ્યવસાયિક પડકારો માટે નવો પરિપ્રેક્ષ્ય અને નવીન ઉકેલ લાવે છે. આનાથી નવા ઉત્પાદનો, સેવાઓ અને બિઝનેસ મોડલના વિકાસમાં પરિણમી શકે છે, જે વધતી સ્પર્ધાત્મકતા દ્વારા આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે.

૮. વૈશ્વિક બજારોમાં પ્રવેશ :

કેટલીક મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોએ સફળતાપૂર્વક આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં તેમનો વ્યવસાય વિસ્તાર્યો છે. આ માત્ર ભારતની નિકાસ આવકમાં ફાળો આપે છે એટલું જ નહીં પરંતુ મહિલા સંચાલિત સાહસોની વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતા પણ દર્શાવે છે.

ભારતીય મહિલા સાહસિકોની આર્થિક અસરને સમજવી અને સ્વીકારવી એ નીતીઓ અને પહેલોને આકાર આપવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે જે દેશના આર્થિક લેન્ડસ્કેપમાં તેમના યોગદાનને વધુ સમર્થન આપે છે અને તેને વધારે છે.

ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ટકાવારી વિતરણ :

વિભાગ	મહિલાઓનું ટકાવારી પ્રમાણ
ગ્રામીણ	૨૨.૨૪
શહેર	૧૮.૪૨
કુલ	૨૦.૩૭

સ્ત્રોત: <https://msme.gov.in>

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોનું શહેર કરતા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૨૨.૨૪ % જેટલું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જ્યારે શહેરમાં ૧૮.૪૨ % ઉદ્યોગસાહસિકોનું ટકાવારી પ્રમાણ જોવા મળે છે.

ભારતમાં મહિલા સાહસિકોની માલિકીની એન્ટપ્રાઇઝનું ટકાવારી મુજબનું વિતરણ :

કેટેગરી	મહિલાઓનું ટકાવારી પ્રમાણ
માઇક્રો	૨૦.૪૪
સ્મોલ	૫.૨૬
મીડિયમ	૨.૬૭
કુલ	૨૦.૩૭

સ્ત્રોત: <https://msme.gov.in>

ભારતમાં માઇક્રો ઉદ્યોગસાહસિકો માં ૨૦.૪૪ %, સ્મોલ ઉદ્યોગસાહસિકો માં ૫.૨૪% અને મીડિયમ ઉદ્યોગસાહસિકો માં ૨.૬૭% જેટલું મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની માલિકીનું એન્ટરપ્રાઇઝનું ટકાવારી પ્રમાણ જોવા મળે છે. જેમાં સૌથી વધુ માઇક્રો લેવલમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક માલિકીનું એન્ટરપ્રાઇઝનું ટકાવારી પ્રમાણ જોવા મળે છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો પાસેથી જાહેર ખરીદી :

નાણાકીય વર્ષ (Five Year)	પ્રાપ્તિની ટકાવારી
૨૦૧૮-૧૯	૦.૧૫
૨૦૧૯-૨૦	૦.૩૦
૨૦૨૦-૨૧	૦.૪૯
૨૦૨૧-૨૨	૦.૯૯

સ્ત્રોત : <https://www.womensweb.in>

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી કુલ જાહેર ખરીદીમાં નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ થી નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૧-૨૨ સુધીમાં માત્ર ૦.૮૪ ટકાનો વધારો થયો છે, પરંતુ તે હજી પણ ૩ ટકાના લક્ષ્યાંકથી ઓછો છે.

ઉદ્યોગસાહસિકોની ક્ષેત્રીય હાજરી:

ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો જ્યાં સૌથી વધુ સક્રિય છે તે ક્ષેત્રો વર્ષોથી વિકસિત થયા છે, જે બદલાતા વલણો અને તકોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. અહીં તેમની ક્ષેત્રીય હાજરીનું વિશ્લેષણ છે.

૧. શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસ :

મહિલા સાહસિકો શિક્ષણ ક્ષેત્રે, શાળાઓની સ્થાપના, કોચિંગ કેન્દ્રો અને કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો અગ્રણી રીતે સંકળાયેલા છે. આ ક્ષેત્રમાં તેમનો પ્રભાવ સામાજિક વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિ બંનેમાં ફાળો આપે છે.

૨. આરોગ્ય સંભાળ અને સુખાકારી :

ઘણી મહિલા સાહસિકોએ હેલ્થકેર અને વેલનેસ ઉદ્યોગમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. આમાં કિલનિકસ, સુખાકારી કેન્દ્રો અને નિવારક આરોગ્ય સંભાળ અને સર્વગ્રાહી સુખાકારી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાના સાહસોનો સમાવેશ થાય છે.

૩. ઈ - કોમર્સ અને છૂટક :

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મના ઉદય સાથે, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોએ ઈ -કોમર્સ અને રિટેલમાં સક્રિયપણે સાહસ કર્યું છે. તેઓ વારંવાર ઓનલાઇન માર્કેટપ્લેસ, ફેશન અને જીવનશૈલીના વ્યવસાયોમાં જોડાય છે, ઝડપથી વિકસતા ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં તેમનો પ્રભાવ દર્શાવે છે.

૪. ટેકનોલોજી અને આઈટી સેવાઓ :

મહિલા સાહસિકો ટેકનોલોજી અને આઈટી સર્વિસ સેક્ટરમાં વધુને વધુ પોતાની ઓળખ બનાવી રહી છે. આમાં સોફ્ટવેર ડેવલપમેન્ટ, ડિજિટલ માર્કેટિંગ અને નવીન ટેક સ્ટાર્ટઅપ્સ, પડકારરૂપ સ્ટીરિયોટાઇપ્સ અને તકનીકી પ્રગતિમાં યોગદાનનો સમાવેશ થાય છે.

૫. ટકાઉ અને ઇકો-ફ્રેન્ડલી સાહસો :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોમાં વધતો વલણ ટકાઉ અને પર્યાવરણને અનુકૂળ વ્યવસાયો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આમાં સજીવ ખેતી, ઇકો-ફ્રેન્ડલી ઉત્પાદનો અને પર્યાવરણીય રીતે સભાન ઉત્પાદનના સાહસોનો સમાવેશ થાય છે, જે ટકાઉપણું તરફના વૈશ્વિક પ્રયાસો સાથે સંરેખિત થાય છે.

૬. ખાદ્ય અને પીણા ઉદ્યોગ :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ખાદ્ય અને પાણી ઉદ્યોગ, રેસ્ટોરાં ચલાવવા, કેટરિંગ સેવાઓ અને ફૂડ સ્ટાર્ટઅપ્સમાં મજબૂત હાજરી છે. આ ક્ષેત્ર સર્જનાત્મકતા અને નવીનતા માટે પરવાનગી આપે છે, મહિલાઓને તેમની રાંધણ કૌશલ્ય પ્રદર્શન કરવા માટે એક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે.

૭. સામાજિક સાહસો અને એનજીઓ :

મહિલા સાહસિકો સામાજિક સાહસો અને બિન-લાભકારી સંસ્થાઓમાં સક્રિયપણે સામેલ છે. તેઓ સામાજિક મુદ્દાઓને સંબોધવામાં, સમુદાયના વિકાસમાં યોગદાન આપવા અને તેમના સાહસિકો દ્વારા સામાજિક જવાબદારીને પ્રોત્સાહન આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૮. ફેશન અને જીવનશૈલી :

ફેશન અને જીવનશૈલી ક્ષેત્રે મહિલા સાહસિકોની નોંધપાત્ર હાજરી જોવા મળી છે. તેઓ ડિઝાઇન, રિટેલ અને એકંદર સર્જનાત્મક લેન્ડસ્કેપમાં ફાળો આપે છે, જે પરંપરાગત રીતે સ્પર્ધાત્મક લેન્ડસ્કેપમાં ફાળો આપે છે, જે પરંપરાગત રીતે સ્પર્ધાત્મક ઉદ્યોગમાં ઉદ્યોગસાહસિક પરાક્રમનું પ્રદર્શન કરે છે.

૯. નાણાકીય સેવાઓ :

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો વધુને વધુ નાણાકીય સેવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી રહી છે. આમાં ફિનટેક, ફાઇનાન્સિયલ કન્સલ્ટન્સી અને માઇક્રોફાઇનાન્સના સાહસોનો સમાવેશ થયા છે, જે નાણાકીય ઇકોસિસ્ટમને આકાર આપવામાં તેમના પ્રભાવને હાઇલાઇટ કરે છે.

ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકના પડકારો :

ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો અનેક પડકારોનો સામનો કરે છે જે તેમના વ્યવસાયોને અસર કરી શકે છે.

૧. લિંગ પૂર્વગ્રહ :

લૈંગિક પૂર્વગ્રહ એ એક વ્યાપક પડકાર છે, જે તકોની એક્સેસ, નેટવર્કિંગ અને બિઝનેસ વાટાઘાટો જેવા ક્ષેત્રોમાં મહિલા સાહસિકોને અસર કરે છે. સ્ટીરિયોટાઈપ્સ અને પૂર્વગ્રહો તેમની વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિ અને માન્યતાઓને અવરોધે છે.

૨. ફાયનાન્સની એક્સેસ :

મહિલા સાહસિકો માટે ફાઇનાન્સની મર્યાદિત પહોંચ એ નોંધપાત્ર પડકાર છે. પરંપરાગત નાણાકીય સંસ્થાઓ લોન અથવા મૂડી લંબાવવામાં ખચકાટ અનુભવે છે, અને કોલેટરલ અને નાણાકીય સાક્ષરતાનો અભાવ તેમની ભંડોળ સુરક્ષિત કરવાની ક્ષમતાને વધુ અવરોધે છે.

૩. સામાજિક અપેક્ષાઓ :

સામાજિક અપેક્ષાઓ ઘણીવાર મહિલા સાહસિકો પર વધારાનું દબાણ લાવે છે. વ્યવસાયિક પ્રતિબદ્ધતાઓ સાથે કૌટુંબિક જવાબદારીઓને સંતુલિત કરવી પડકારરૂપ બની શકે છે, અને સામાજિક ધોરણો તેમની નિર્ણય લેવાની અને કારકિર્દીની પસંદગીઓને અસર કરી શકે છે.

૪. નેટવર્કિંગ પડકારો :

અમુક ઉદ્યોગોમાં હાલની લિંગ ગતિશીલતાને કારણે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો માટે વ્યાવસાયિક નેટવર્કિંગનું નિર્માણ કરવું વધુ પડકારરૂપ બની શકે છે. માર્ગદર્શકતા અને નેટવર્કિંગ તકોની મર્યાદિત એક્સેસ મૂલ્યવાન આંતરદૃષ્ટિ અને સમર્થન મેળવવાની તેમની ક્ષમતાને અવરોધી શકે છે.

૫. વર્ક - લાઈફ બેલેન્સ :

કામ અને અંગત જીવન વચ્ચે સંતુલન જાળવવું એ મહિલા સાહસિકો માટે સામાન્ય પડકાર છે. સંભાળ રાખવાની જવાબદારીઓ સંબંધિત અપેક્ષાઓ તેમના વ્યવસાયો માટે સમય અને શક્તિ સમર્પિત કરવાની તેમની ક્ષમતાને અસર કરી શકે છે.

૬. નિયમકારી અવરોધો :

જટિલ નિયમકારી માળખાને નેવિગેટ કરવું. મહિલાઓની આગેવાની હેઠળના વ્યવસાયોને અપ્રમાણસર અસર કરતી અનુપાલન પડકારો.

૭. મર્યાદિત તાલીમ અને વિકાસ તકો :

તાલીમ અને વિકાસની તકોની અસમાન પહોંચ મહિલા ઉદ્યમીઓ માટે કૌશલ્ય વૃદ્ધિને અવરોધે છે. મહિલાઓ માટે તૈયાર કરાયેલ ઉદ્યોગસાહસિક કૌશલ્યો અને બિઝનેસ મેનેજમેન્ટને સંબોધતા વ્યાપક કાર્યક્રમો આવશ્યક છે.

૮. માર્કેટ સ્ટીરિયોટાઇપ્સ :

મહિલાઓની આગેવાની હેઠળના વ્યવસાયો દ્વારા ઓફર કરવામાં આવતા ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓ વિશેના સ્ટીરિયોટાઇપ્સ બજારની સ્વીકૃતિને મર્યાદિત કરી શકે છે. આ ઉદ્યોગસાહસિકો માટે અસરકારક રીતે સ્પર્ધા કરવા માટે પૂર્વ ધારણાઓ અને પૂર્વગ્રહોને દૂર કરવું મહત્વપૂર્ણ છે.

૯. ટેકનોલોજીની એક્સેસ :

ટેકનોલોજી વિશે મર્યાદિત પહોંચ અને જ્ઞાન મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને બિઝનેસ વૃદ્ધિ માટે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો સંપૂર્ણ લાભ લેતા અટકાવી શકે છે. વિકસતા બિઝનેસ લેન્ડસ્કેપમાં તેમની ભાગીદારી માટે ડિજિટલ વિભાજનને દૂર કરવું જરૂરી છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને સહાયતા કરતી સરકારી પહેલ અને નીતિઓ :

૧. સ્ટેન્ડ-અપ ઈન્ડિયા :

મહિલાઓ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયોમાં ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ. સાહસો શરૂ કરવા અને વિસ્તરણ કરવા માટે બેંક લોન દ્વારા નાણાકીય સહાય આપે છે.

૨. પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના (PMMY) :

મહિલા સાહસિકોને માઇક્રોલોન્સના રૂપમાં નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે. નાના વ્યવસાયો અને સ્ટાર્ટઅપ્સ માટે ભંડોળની સુવિધા આપે છે.

૩. મહિલા ઈ-હાટ :

એક ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ જે મહિલા સાહસિકોને તેમના ઉત્પાદનોનું પ્રદર્શન અને વેચાણ કરવા માટે સમર્થન આપે છે. મહિલાઓની આગેવાની હેઠળના વ્યવસાયો માટે બજારમાં પ્રવેશને વધારે છે.

૪. મહિલા સશક્તિકરણ માટે રાષ્ટ્રીય મિશન (NMEW) :

મહિલાઓને સામાજિક અને આર્થિક રીતે સશક્તિકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. મહિલા સાહસિકો માટે કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો અને સમર્થનનો સમાવેશ થાય છે.

૫. બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો :

કન્યાઓના શિક્ષણ અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહિત કરે છે, ભવિષ્યના સાહસિકો માટે સહાયક વાતાવરણને પ્રોત્સાહન આપે છે. લૈંગિક અસમાનતાને સંબોધવા અને સમાન તકોને પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ.

૬. સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા :

મહિલાઓની આગેવાની હેઠળના સ્ટાર્ટઅપ સહિત સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસિસ્ટમને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને સમર્થન આપે છે. ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ભંડોળ, માર્ગદર્શન અને અન્ય સંસાધનો પ્રદાન કરે છે.

૭. મુદ્રા શિશુ યોજના :

પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજનાનો એક ભાગ, સૂક્ષ્મ-ઉદ્યોગોને નાની લોન આપવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેનાથી ઘણી મહિલા સાહસિકોને ફાયદો થાય છે.

૮. કૌશલ્ય ભારત :

રોજગારી અને ઉદ્યોગસાહસિક કૌશલ્યો વધારવાનો હેતુ છે. મહિલાઓને વ્યવસાય શરૂ કરવા અને તેનું સંચાલન કરવા માટે તાલીમ કાર્યક્રમો અને સમર્થન આપે છે.

૯. નારી શક્તિ પુરસ્કાર :

ઉદ્યોગસાહસિકતા સહિત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપનાર મહિલાઓની સિદ્ધિઓને ઓળખે છે અને તેની ઉજવણી કરે છે.

૧૦. સસ્ટેનેબલ આજીવિકા વિકાસ (SLD) :

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓને વ્યવસાય સ્થાપિત કરવા અને ટકાવી રાખવા માટે ટેકો આપે છે. આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિઓ અને કૌશલ્ય વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ભારતમાં ટોપ ૧૦ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકની સફળતા :

ક્રમ	મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો	કંપની
૧.	કિરણ મઝૂદાર - શો	બાયોકોન લિ.
૨.	ફાલ્ગુની નાયર	નાયકા
૩.	શ્રદ્ધા શર્મા	યોરસ્ટરી મીડિયા
૪.	ઉપાસના ટાકુ	મોબીકવીક
૫.	સ્નેહા ચૌધરી	ઝોલો
૬.	દિવ્યા ગોકુલનાથ	BYJU'S
૭.	રિચા કાર	ઝીવામે
૮.	વંદના લુથરા	VLCC
૯.	સ્વાતિ ભાર્ગવ	કેશકારો
૧૦.	રાધિકા ઘાઘ અગ્રવાલ	શોપકલુઝ અને કિન્ડલાઇફ

સ્ત્રોત : <https://www.myjar.app> August 21, 2023

ભારતમાં મહિલા સાહસિકોને સહાયક કરવા માટેની ભલામણો :

૧. ફાઇનાન્સની એક્સેસ
૨. કૌશલ્ય વિકાસ
૩. નેટવર્કિંગ તકો

૪. નીતિ સુધારણા
૫. ડિજિટલ સાક્ષરતાને પ્રોત્સાહન આપો
૬. કૌટુંબિક સહાયતા કાર્યક્રમો
૭. ઇન્ક્યુબેશન કેન્દ્રો
૮. જાગૃતિ ઝુંબેશ
૯. જાહેર ખાનગી ભાગીદારી
૧૦. નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન

નિષ્કર્ષ :

ભારતમાં મહિલા સાહસિકોની લેન્ડસ્કેપ વિકસિત થઈ રહી છે, જે સ્થિતિસ્થાપકતા, નવીનતા અને વિવિધતાના ગતિશીલ સંમિશ્રણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. નોંધપાત્ર પ્રગતિ હોવા છતાં, પડકારો યથાવત છે, નાણાકીય અને લિંગ પૂર્વગ્રહોથી માંડીને સાંસ્કૃતિક સ્ટીરિયોટાઇપ્સ સુધીની મર્યાદિત પહોંચ. જો કે, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની અસર આર્થિક સૂચકાંકોથી ઘણી વધારે છે, સામાજિક ધોરણોને પ્રભાવિત કરે છે, સર્વસમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે અને ટકાઉ વિકાસમાં યોગદાન આપે છે.

સરકારની પહેલો અને નીતિઓ, જેમ કે સ્ટેન્ડ-અપ ઈન્ડિયા અને પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજનાએ મહિલા સાહસિકોને ટેકો આપવા માટે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે. કિરણ મઝુમદાર-શો અને ફાલ્ગુની નાયર જેવી સફળતાની વાર્તાઓ પ્રેરણાના દીવાદાંડી તરીકે કામ કરે છે, લિંગના ધોરણોને પડકારે છે અને મહિલા આગેવાનીવાળા સાહસોની સંભાવનાને સાબિત કરે છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના ઉદ્દેશ્યને વધુ આગળ વધારવા માટે, લક્ષિત હસ્તક્ષેપોની પ્રેશર આવશ્યકતા છે. ભલામણોમાં ફાઇનાન્સની ઍક્સેસ વધારવા, કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમોનું વિસ્તરણ, નેટવર્કિંગની તકોને પ્રોત્સાહન આપવા અને નીતિ સુધારાઓ અમલમાં મૂકવાનો સમાવેશ થાય છે. સાર્વજનિક-ખાનગી ભાગીદારી, જાગૃતિ ઝુંબેશ અને કૌટુંબિક સહાયતા કાર્યક્રમોને સંડોવતો સર્વગ્રાહી અભિગમ મહિલાઓને ઉદ્યોગસાહસિક તરીકે વિકાસ કરવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવા માટે જરૂરી છે.

જેમ જેમ ભારત આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક પ્રગતિ માટે પ્રયત્નશીલ છે, ત્યારે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા અનન્ય પડકારોને ઓળખવા અને તેનો સામનો કરવો એ માત્ર સમાનતાની બાબત નથી પરંતુ એક વ્યૂહાત્મક આવશ્યકતા છે. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સફળતા માત્ર વ્યક્તિગત સશક્તિકરણમાં જ નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રની સર્વાંગી સમૃદ્ધિ અને સર્વસમાવેશકતામાં પણ ફાળો આપે છે. વિવિધતાને ચેમ્પિયન કરીને અને અવરોધોને દૂર કરીને, ભારત તેની મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની સંપૂર્ણ ક્ષમતાને ખોલી શકે છે, જે વધુ ન્યાયી અને ગતિશીલ ભવિષ્ય માટે માર્ગ મોકળો કરી શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

વેબસાઈટ :

- <https://www.wishup.co>
- <https://mospi.gov.in/>
- <https://www.myjar.app>
- <https://www.womensweb.in>
- <https://msme.gov.in>

કિરણ મજમુદાર શો એક સફળ ભારતીય ઉદ્યોગ સાહસિક મહિલા

Dr. Priti J. Rathod

Assistant Professor,

Vaidya Shri M. M. Patel College of Education

Gulbai Tekra, Ahmedabad.

Email Id: 79priti@gmail.com

પ્રસ્તાવના:

આજે આપણે સૌ જે ઉન્નત ઔદ્યોગિક જગતની વચ્ચે જીવી રહ્યા છીએ અને જીવનને સુધડ સરળ અને વૈભવ યુક્ત બનાવવા માટે જે અનેકવિધ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ તેમાં જો કોઈએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય અને હજી પણ ભજવી રહ્યા હોય તો તે છે એ અનામી મહાનુભવો કે જે સદીઓથી પોતાની દીર્ઘદ્રષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને જોખમો ઉઠાવીને નેતૃત્વ પૂરું પાડીને પોતાની સાહસિક શક્તિ દ્વારા વસ્તુઓનું સર્જન કરીને વિશ્વને કાંઈક ને કાંઈક આપતા રહ્યા છે આવી વ્યક્તિઓને અર્થશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'ઉદ્યોગ સાહસિક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મહાન ફિલસૂફ ખલીલ જુબ્રાન જણાવે છે કે— “તમે ઉદ્યમકરો કે જેથી તમેજગત અને જગત સર્જક ની ગતિ ની સાથે રહી શકો” ઉદ્યમી વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવતો ઉદ્યમ એ જીવનની સર્વોત્કૃષ્ઠ કામગીરી છે વિશ્વના વિકાસ માટે જરૂરી સર્જનશીલ દ્રષ્ટિ કોણ તેમાં રહેલો છે આવા જ ઉદ્યોગ સાહસિકના ગુણો ધરાવતી મહિલા છે કિરણ મજમુદાર શો. તેમણે આપણા સમાજમાં સદીઓથી પ્રવર્તતા ખોટા ખ્યાલ ને તોડી પોતાના કાર્ય ક્ષેત્રમાં પુરુષોને અનુગામી અને અનુયાયી બનાવી દીધા છે તેનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે સ્વ. ઇન્દિરા ગાંધી. એમના વિરોધીઓ પણ કહેતા કે સંસદમાં કોઈ પુરુષ હોય તો તે ઇન્દિરા ગાંધી. એવી જ નિર્ભય અને નિર અહંકારી ઉદ્યોગપતિ છે કિરણ મજમુદાર શો જેણે વ્યવસાય ક્ષેત્રે 'મધર ઓફ ઇન્વેન્શન' અને 'બાયોટેક ક્વીન'જેવા વિશેષણોની યાહના પ્રાપ્ત કરી છે.

ડૉ. કિરણ મજમુદાર શો ભારતની સૌથી ધની મહિલા તેમજ વ્યવસાયી મહિલા છે. ૨૩ માર્ચ, ૧૯૫૩એ બંગાળી પરિવારમાં પરિવારમાં જન્મેલી કિરણ 'બાયોકોન લિમિટેડ'ની અધ્યક્ષ અને પ્રબંધ અધ્યક્ષ તથા 'સિનજીન ઇન્ટરનેશનલ લિમિટેડ'ની અધ્યક્ષ છે. ૮૦ નો દાયકો યાદ કરો. પંજાબ આતંકની પ્રચંડ જવાબાથી શેકાઈ રહ્યું હતું. ૨૭ વર્ષની એક યુવતી ચંદીગઢથી કપૂરથલા જનારી બસમાં ચઢી એણે જોયું કે બસમાં એ એકલી જ મહિલા છે. બાકી બધા કિરપાણ અને તલવાર ધારી શીખો છે. એ યુવતીએ ગભરાયા વિના એ યાત્રા પૂરી કરી. એ મહિલા હતી કિરણ મજમુદાર શો. જે આજે દેશની સૌથી વધુ ધનાઢ્ય સ્વયંભૂ પ્રથમ પેઢીની મહિલા ઉદ્યોગપતિ છે. બાયોફોન ઇન્ડિયાની સ્થાપક ચેરપર્સન કિરણ મજમુદાર જન્મથી જ નિર્ભય વ્યક્તિત્વ ધરાવતી યુવાન મહિલા છે તેમના આ ગુણને તેમના પિતા આર.

આઈ. મજમુદારે બાળપણમાં જ ઓળખી લીધા હતા. કિરણને તો તેના પિતાએ બાળપણથી જ શીખવ્યું હતું કે, વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન એ 'નકદ નાણું' છે જે બધાને મળતું નથી. પુરુષ કે મહિલા જો પોતાની બૌદ્ધિક સંપત્તિનો હેતુ પૂર્વક ઉપયોગ ના કરે તો તેઓ તેમના દેશને નુકસાન કરે છે કોઈપણ જાગૃત વ્યક્તિને પોતાની તાકાત વિના કારણ બરબાદ કરવાનો હક નથી.

કિરણ મજમુદારનું ભારતમાં બાયોટેક અને તેને સંલગ્ન બિઝનેસમાં અત્યારે મોટું નામ છે. જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે પુરુષ પ્રધાન દેશમાં તેમને શ્રેષ્ઠ એન્ટોપ્રેન્યોર - ઉદ્યોગ સાહસિક બનતા કેવા પડકારનો સામનો કરવાનો આવ્યો ત્યારે તેમનો જવાબ બહુ જ સુંદર હતો તેમણે કહ્યું કે તમારા વિચારો જ તમને બધા કરતા અલગ તારવશે. તમારે એ વિચારવું જ નહીં કે તમે શું છો. તમે એક ઉમદા માનવી છો અને તમે કંઈ સર્જન કરવા માટે જ બન્યા છો. બાયોટેક ક્ષેત્રે વિશ્વમાં નામના મેળવનાર કિરણ મજમુદારનું નામ ભારતમાં લોકપ્રિય અને સફળ વુમન એન્ટોપ્રેન્યોર- ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે ખૂબ જાણીતું છે. બાયોકોન નામની કંપનીના તેઓ વડા છે. બાયોટેક નું ફીલ્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં થોડું નોખું છે. ભારત હજી પણ આ ફિલ્ડમાં દુનિયા કરતાં પાછળ છે છતાં પણ આખું વિશ્વ કિરણ મજમુદારના પ્રદાનની નોંધ લઈ રહ્યું છે. તાજેતરમાં વુમન એન્ટર પ્રિન્યોરશીપ - ઉદ્યોગ સાહસિકતા અને તેની સફળતા વિશે એમને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમનો જવાબ સીધો અને સરળ હતો. તેમના મત મુજબ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો એ ત્રણ વસ્તુ કરવી જોઈએ. એક કોઈના પર ડીપેન્ડ થવાની જગ્યાએ પોતાના પર આત્મવિશ્વાસ રાખવો. બીજું માર્કેટીંગ અને ઇનોવેશન માં બધા કરતા અલગ રહેવું અને ત્રીજું ટીમને લીડ કરતાં શીખવું .

વિશ્વની એક જાણીતી કંપનીએ તાજેતરમાં વુમન એન્ટરપ્રેન્યોરશીપ - ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિશે ડેટા પ્રસિદ્ધ કર્યો જે ભારતમાં કાર્યરત વુમન એન્ડ ટોપ માટે કદાચ નિરાશા જનક દેખાશે પરંતુ સાથે સાથે વધુ તક વાળા પણ છે આખી દુનિયામાં લગભગ ૧૩ કરોડ વુમન એન્ટોપ્રેન્યોરશીપ - ઉદ્યોગ સાહસિક છે જેમાંથી ભારતમાં નાના મોટા થઈને માત્ર 50 લાખ જેટલા વીમેન ઉદ્યોગસાહસિક છે. વેસ્ટન કન્ટ્રીમાં ૩૦% વુમન ઓર્ગેનાઇઝડ સેક્ટરમાં છે. ભારતમાં પુરુષોની સામે ફક્ત 13% જ વુમન ટોપ મેનેજમેન્ટની લીડરશીપ પોઝીશનમાં છે. જ્યારે ડેવલોપિંગ કન્ટ્રીઝમાં આની સંખ્યા 40% થી વધારે છે.

કિરણ મજમુદારે આપેલા એક ઇન્ટરવ્યૂમાં જણાવ્યું કે પહેલા મહિલા બિઝનેસ કરવાની વાત કરે ત્યારે ભવાં ચડી જાય પરંતુ હાલના સમયની વાત કરવામાં આવે તો વુમન ઉદ્યોગ સાહસિકતા બિઝનેસમાં ડંકો વગાડી રહ્યા છે. નવા અને નવા વુમન સ્ટાર્ટઅપ આવી રહ્યા છે. ભારતમાં વુમન ઉદ્યોગ સાહસિક બનવું એક પડકાર એટલા માટે છે કે ભારતીય સમાજ મુખ્યત્વે પુરુષ પ્રભાવી સમાજ છે. હજી પણ ગવર્મેન્ટ કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં ચાવીરૂપ પોઝીશનમાં પુરુષોનો દબદબો છે પરંતુ સારી બાબત એ છે કે આ સિનારિયો ચેન્જ થવા માંડ્યો છે.

હવે મહિલાઓની સારી પોસ્ટ પર નિમણૂક થવા માંડી છે એટલું જ નહીં મહિલાઓ એક સારા લીડર તરીકે પ્રસ્થાપિત થવા માંડી છે. અમુક ફિલ્મમાં તો મહિલાઓ પુરુષ કરતાં સમૌડી જ નહીં પરંતુ

ચડિયાતી બને છે. ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓએ ઘર અને ઓફિસ એમ બંને બેવડી જવાબદારીઓ નિભાવવી પડે છે મહિલાઓ મેનેજમેન્ટમાં વધારે પાવર ફૂલ હોય છે. સર્વિસ સેક્ટરમાં મહિલાઓનો દબદબો પ્રસંસનીય છે. જો તમે એક મહિલા તરીકે મજબૂત વિચારવાળા હોવ અને તમને દુનિયાને કંઈક નવું આપવાની ઈચ્છા હોય તો તમારા માટે વિશ્વના દરવાજા હંમેશા ખુલ્લા જ હોય છે. જરૂર છે કે તમે સમાજને નવું આપો અને એવો બિઝનેસ કરો કે તમે કોઈકની જિંદગીમાં પ્રદાન કરી શકો.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે તમે મહિલા હો કે પુરુષ ઉદ્યોગ સાહસિક તમારા વિચારો તમારી માનસિક મજબૂતાઈ અને તમારી મહેનત તમને શ્રેષ્ઠ એન્ટરપ્રિન્યોર-ઉદ્યોગ સાહસિક બનાવશે. ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થાને લીધે કદાચ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને વધારે કામ કરવું પડશે પરંતુ એનો એવો અર્થ નથી કે આ જ કારણ તેમણે આગળ આવતા રોકી શકે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે ભારત સરકારે પણ વિવિધ લાભો પ્રદાન કર્યા છે. જો તમે થોડી માહિતી ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમને બધું જ મળી શકશે. જો તમે લોકોને પ્રેરણા આપી શકો તો સમજી લો કે તમે સારા લીડર અને એન્ટોપ્રિન્યોર બની શકશો. તેમાં કોઈબે મત નથી.

સજીવોનો ઉપયોગ એટલે બાયોટેક સજીવ શાસ્ત્ર (જીવ વિદ્યા) તથા ટેકનોલોજીનો સંયોગ એટલે બાયો ટેકનોલોજી. આ જોડાણથી વૈજ્ઞાનિક સજીવ કોશિકાઓને એવી રીતે રૂપાંતરિત કરે છે કે જેથી જટિલ રોગોનો સસ્તો તથા સફળ ઉપચાર થઈ શકે. કૃષિ ઉત્પાદન વધે. અને પ્રદૂષણ નિયંત્રિત થાય બાયોકોન ઇન્ડિયાએ બાયો ટેકનોલોજીના આધારે શોધ તથા તપાસથી કોલેસ્ટ્રોલ ઘટાડવા, મધુપ્રમેહ નિયંત્રિત કરવા, કિડની રોગનું ઉપચાર તથા કેન્સરથી બચવા માટેના નુસખા શોધ્યા છે.

દૂરદર્શી ઉદ્યમી કિરણ મજમુદાર શો એ 90ના દાયકાની શરૂઆત માં ભવિષ્ય ભાંખી લીધું હતું કે જે જીવન શૈલી આપણે અપનાવી રહ્યા છીએ તેના કારણે ભવિષ્યમાં કોલેસ્ટ્રોલ ઘટાડવાની દવાની માંગ વધશે, પરિણામે અન્ય ફાર્મા કંપનીઓ કરતા બહુ પહેલા તેમણે સ્ટેટિન બજારમાં મૂકી. એટલું જ નહીં પરંતુ એના પુરવઠાની લાંબી મુદત પણ જોડી દીધી. પરિણામે લાવા સ્ટેટીન અથવા સિલ્વર સ્ટેટીનની કિંમત ઘટવા છતાં બાયોકોન ઇન્ડિયા ને સ્ટેન્ડિંગની અગાઉ નક્કી કરેલી કિંમત મળે. ડાયાબિટીસ ભવિષ્યમાં સામાન્ય રોગ થવાનો એ અનુમાન લગાવીને બાયોકોન ઇન્ડિયાએ તેના ઉપચાર માટે સતત શોધ આદરી.

સન 2006માં બાયોકોન ઇન્ડિયાની નવી કેન્સર પ્રતિરોધક દવા બાયોમેબની શરૂઆત સિનેસ્ટાર શાહરૂખ ખાને કરી હતી. તે પ્રસંગે તેમણે બેંગ્લોરમાં બાયોકોન ઇન્ડિયાની ટીમ સાથે આખો દિવસ પસાર કર્યો હતો. તેઓ કિરણ મજમુદારથી એટલા પ્રભાવી થયા હતા કે આ ધંધાદારી સિનેમાના અભિનેતાએ બાયોકોન પાસેથી કોઈ પૈસા લીધા નહીં પરંતુ તેથી ઉલટું તેમણે કહ્યું, “કિરણ મજમુદાર શો અને એમની ટીમ કેન્સર રોગથી પીડાતા રોગીઓ અને તેમના સ્નેહીજનોના હિતાર્થે પ્રસંસનીય કાર્ય કરી રહ્યા છે મને યાદ છે મારા પિતાનું ગળાના કેન્સરથી જ્યારે મૃત્યુ થયું હતું ત્યારે અમે કેટલા લાચાર હતા એવી કોઈ દવા પ્રાપ્ય ન હતી જે તેમને રાહત પહોંચાડે અને મોતના શંકામાંથી છોડાવે.”

કિરણે 1978 માં બેંગ્લોરની નજીક એક નાના શેડમાં 10,000 રૂપિયાની મૂડી થી ફર્મેન્ટેશન એન્જાઈમ માટે કાચા પૈયાને ઉષ્ણ કટિબંધની માછલીઓથી એકઝામ બનાવવાનું શરૂ કર્યું કિરણ મજમુદાર શો પાસે બીજી કોઈ મૂડી કે અનુભવ ન હતા તેમના પ્રોજેક્ટમાં આઇલેન્ડની બાયોકોન કેમિકલ્સે ભાગીદારી નોંધાવી. તેમણે લોન મેળવવા અરજી કરી, પણ બિન અનુભવી અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં નવા હોવાનું કારણ બતાવીને બેંકમાંથી લોન મંજૂર ન થઈ કિરણને તેમના પિતાના મૃત્યુ પછી વધુ તકલીફ પડી પણ આઘાત સહન કરીને પોતાની માતાને સંભાળી લીધા એટલું જ નહીં તેમને પણ ઉદ્યમી બનાવી પોતાના ક્ષેત્રમાં જોડી દીધા હતા. થોડા સમય પછી બાયોકોન આયલેન્ડની ઇક્વિટી યુનિવરે ખરીદી લીધી ને તે પણ કિરણ ની નવી ભાગીદારી કંપની બની પણ તેનાથી કિરણની મુશ્કેલી અને મર્યાદાઓ વધી ગઈ કારણ કે યુનિલીવરે તેને બીજા કોઈ સંશોધન કે ઉત્પાદન માટે સંમતિ ન આપી. 25 વર્ષ સુધી બાયોકોન ઇન્ડિયા વન પ્રોડક્ટ કંપની જ બની રહી. 1998 કિરણે સ્કોટ લેન્ડના જોન શો સાથે લગ્ન કર્યા જેઓ મદુરા કોટ્સમાં મેનેજિંગ ડિરેક્ટર હતા. તેમણે આગવી સૂઝથી કિરણને યુની લીવર માની ઔદ્યોગિકને કેટલીક કાનૂની પકડમાંથી મુક્ત કરી. પ્રેમાળ પતિનો પૂર્ણ સહકાર મળવાથી કિરણની સફળતાના કિરણો તરફ ફેલાયા. બાયોકોન ઇન્ડિયાનું ટર્નઓવર છ વર્ષમાં 700 કરોડ રૂપિયાનું થયું એટલું જ નહીં દુનિયાની ટોપ 20 ઔદ્યોગિક કંપનીઓમાં બાયોકોન ઇન્ડિયાએ સ્થાન મેળવ્યું છે. આ સફળતાનો યશ જહોન કિરણ મજમુદારની ઉદ્યમશીલતાને અને તેમની ટીમને આપે છે. તેઓ કહે છે કિરણે તેની ઉચ્ચ ટીમ સાથે લગ્ન કર્યા છે.

યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય જવાબદારીએ બાયોકોનની જીતનું સૂત્ર છે. તેઓ એસોસિયેશન આવું બાયોટેક એન્ટરપ્રાઇઝના અધ્યક્ષ બન્યા અને 1989માં ‘પદ્મશ્રી’ અને 2005માં ‘પદ્મભૂષણ’થી સન્માનિત થયા ‘ઇકોનોમિક ટાઈમ્સના વુમન ઈયર’થી સન્માનિત થયા બાદ તેમણે ઇન્ડિયન ફાઉન્ડેશનનો કોર્પોરેટ લીડરશીપ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. ફોર્બ્સ મેગેઝીન પ્રમાણે તેઓ દુનિયાની 50 શક્તિશાળી વ્યક્તિઓમાંની એક છે કિરણે 26 વર્ષની ઉંમરમાં બાયોકોન ઇન્ડિયાની સ્થાપના કરી. તે કહે છે કે” એ સાચું છે કે હું એકલી હતી ત્યારે મેં બાયોકોન ઇન્ડિયાની સ્થાપના કરી હતી? પરંતુ લગ્ન કર્યા ત્યારે તેનો વિકાસ થયો મારી સફળતામાં મારા પતિની મુખ્ય ભૂમિકા રહી છે.”

એક સમાજસેવિકા ના રૂપમાં તેઓ ‘બેંગ્લોર એજન્ડા ટાસ્ક ફોર્સ’ જેવી કેટલીય પરિયોજનાઓથી જોડાયેલી છે એમને એમબી મેમોરિયલ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા જે મહાન એન્જિનિયર તેમજ દૂરંદર્શી સર એમ વિશ્વેશ્વરૈયાની સ્મૃતિમાં આપવામાં આવે છે એના સિવાય એમને વાહટન ઇફોસીસ ‘બિઝનેસ ટ્રાન્સફોર્મેશન એવોર્ડ(2006)’ પદ્મભૂષણ (2005) ‘લાઈફ ટાઈમ એચિવમેન્ટ પુરસ્કાર’(2005) ‘પદ્મશ્રી’(1989) તથા ‘ધી એન્ટરપ્રિન્યોર ઓફ ધ યર પુરસ્કાર’ થી પણ સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે.

ડૉક્ટર કિરણ મજમુદાર શો ‘પ્રધાનમંત્રી પરિષદ’ ‘બોર્ડ ઓફ સાયન્સ ફાઉન્ડેશન’ ‘બોર્ડ ઓફ ગવર્નર’ ‘આઇઆઇએમ બેંગ્લોર’ જેવી અનેક સંસ્થાઓથી જોડાયેલા છે એમણે 2004માં સમાજના નબળા વર્ગને ફાયદો પહોંચાડવા માટે સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષા, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ કાર્યક્રમ સંચાલિત કરવા માટે

બાયોકોન ફાઉન્ડેશનની શરૂઆત કરી. એમણે ભારતીય મહિલાઓની સામે એક અભૂતપૂર્વ મિશાલ કાયમ કરી છે.

ઉદ્યોગોનું સફળ સંચાલન અને માનવ સમૂહ સાથે કામ લેવું એ કોઈ સરળ વાત નથી કિરણ મજમુદાર શૉની કંપનીમાં 50 અકુશળ શ્રમિક હતા એ બધાને શ્રમિક નેતાએ સંગઠિત કર્યા ને રોજ નવી માંગણીઓ મૂકવા લાગ્યા. કિરણે એક દિવસ માટે મશીનરી વિભાગ બંધ રાખ્યો તો યુનિયન તરફથી ફોન દ્વારા ધમકીઓ મળી. પણ એનાથી ડર્યા વગર થોડા સમયમાં જ તેમણે અદ્યતનને ઓટોમેટીક મશીનરીઓ વસાવી લીધી તે સમયે કિરણનું પોતાનું વેતન મહિને 50 રૂપિયા હતું. ને સંશોધનને ઉત્પાદન વિભાગના સ્ટાફને મહિને રૂપયા 1200 વેતન આપતા હતા. કિરણ મજમુદાર શૉ યુનિયન થી જેમ ડરતા નથી તેમ યોગ્ય અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિને છોડતા નથી તેઓ પોતાની સુજથી સામેની વ્યક્તિના કૌશલ્ય અને પ્રતિબંધિતાને એક જ મુલાકાતમાં માપી લે છે અને સમય આવ્યો તેને જે તે કાર્ય સત્તામાં જોડીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપીને સફળ થવાની વિપુલ તક આપે છે. સરવાળે ઉત્પાદનને નફાનો લાભ કંપનીને મળે છે.

બાયો ટેકનોલોજી એટલે બાયોલોજી અને ટેકનોલોજીનો યોગ. જેનાથી જીવિત કોશિકાઓનું રૂપાંતર વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા થાય છે કે જેનાથી ઉત્પાદન પણ વધે અને જટિલ રોગોનું સસ્તોને સફળ ઉપાય ઔષધ રૂપે મળે. ઉપરાંત પ્રદૂષણ નિયંત્રિત થાય બાયોકોન ઇન્ડિયા એ બાયોટેકનોલોજી ના આધારે શોધ સંશોધન કરાવીને ડાયાબિટીસ કોલેસ્ટ્રોલ નો વધારો કિડનીના રોગો તેમજ કેન્સર જેવા રોગો માટેની દવાઓ અને રોગપ્રતિકારક દવાઓનું ઉત્પાદન કર્યું છે. ઘણા વર્ષો સુધી બાયોકોન ઇન્ડિયાએ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ કંપનીઓને પોતાના ઇન્ગ્રીડીયન્સ વેચ્યા છે પણ જ્યારે કંપની સીધી ઉદ્યોગ માર્કેટમાં આવી ત્યારે તેને વૈશ્વિક સ્તરે ખૂબ મુશ્કેલ સ્પર્ધાનો સામનો કરવો પડ્યો છે પણ અમે ભારતીય સક્ષમ છીએ એવું દરેક વખતે બાયોકોન ઇન્ડિયાએ ને તેની સમક્ષ ટીમે સાબિત કર્યું છે.

‘ઇકોનોમિક ટાઇમ્સ’ દ્વારા બિઝનેસ વુમન ઓફ ધ યર નો 2004 નો એવોર્ડ મેળવનાર કિરણ મજમુદાર શૉ 1980માં ભારત સરકાર દ્વારા પદ્મશ્રી પુરસ્કારથી સન્માનિત થયેલ છે.

ઉપસંહાર

કિરણ મજમુદાર શૉ એ સંપૂર્ણપણે નમ્ર માનવીય અને હૂંફાળી મહિલા બની રહી છે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના જે ગુણો છે જેવા કે નેતૃત્વ, જોખમ ઉઠાવવાની વૃત્તિ, નિર્ણયીકરણ, ધંધાકીય આયોજન કરવાની શક્તિ વગેરે જેવી બાબતો તેમના અંદર જોઈ શકાય છે ઉદ્યોગ સાહસિકતા માટે આ બધી જ બાબતો એ વ્યક્તિના લક્ષણો બહુ જ જરૂરી છે અને એવા જ લક્ષણો ધરાવનાર કિરણ મજમુદાર એ વાસ્તવિક રીતે હાલમાં તેમને મલ્લિકાએ બાયોટેક કહેવું એ ખોટું નથી તેમને વ્યવસાય જગતમાં ‘મધર ઓફ ઇન્વેન્શન’ અને ‘બાયોટેક ક્વીન’ જેવા વિશેષણોની યાહના પણ જે મેળવી છે એ ફળીભૂત થાય છે. તેમની ઉદ્યમશીલતા તથા બાયોટેક ઇન્ડિયા ની સફળતાને લીધે તે અત્યંત ઉચ્ચચરિત્ર ધરાવે છે. તેમજ દેશની સૌથી વધુ ધનવાન મહિલા ઉદ્યોગપતિ બની ગઈ છે.

સંદર્ભ પુસ્તક

- (૧) રેણુ સરન (૨૦૧૫)
ભારતની પ્રસિદ્ધ મહિલાઓ, ડાયમંડ પોકેટ બુક્સ પ્રા. લિ., નવી દિલ્હી.
- (૨) રેખા દવે (૨૦૧૪)
વિશ્વપ્રસિદ્ધ સફળતાના શિલ્પીઓ, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ
- (૩) પ્રકાશ બિયાણી (૨૦૦૯)
ભારતીય વ્યવસાયી મહિલાઓ શૂન્યથી શિખર, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ

બનાસકાંઠા જિલ્લાના સંદર્ભમાં ખેતીક્ષેત્ર અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકનો
ફાળો

Prof. Hemalben Jayantibhai Patel

Assistant professor of Economics

G. D. Modi College of Arts, Palanpur (Banaskantha)

ટૂંકસાર (Abstract)

આજના વૈશ્વિકરણના યુગમાં દેશના વિકાસનો આધાર ગ્રામીણ ક્ષેત્રના વિકાસમાં રહેલો છે કારણ કે ભારતમાં આજે પણ 60 ટકા લોકો ગામડામાં રહે છે અને ગામડાના વિકાસનો આધાર ખેતીક્ષેત્રના વિકાસમાં રહેલો છે. આજે દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ પુરુષ સમોવડી બની રહી છે. ખેતીક્ષેત્રમાં પણ મહિલાઓનું યોગદાન નિર્વિવાદ છે. વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ ખેતીક્ષેત્ર તથા સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓમાં જેમ કે પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગમાં પણ નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. જો કે તેમનું નોંધપાત્ર યોગદાન હોવા છતાં તેમને ઘણીવાર સામાજિક, આર્થિક અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. જે તેમની કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ લેવાની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે. આ પેપરમાં બનાસકાંઠા જિલ્લામાં ખેતી ક્ષેત્ર તથા સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓની ભૂમિકા તથા એમને લગતી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલો છે. મહિલાઓને ખેતી ક્ષેત્ર તથા પશુપાલન જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ વધવા માટે શિક્ષણ, તાલીમ, ટેકનોલોજીની જાણકારી જેવા પરીબળો પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને સશક્ત કરવાથી આત્મનિર્ભર અને સ્વાવલંબી બની શકે છે.

આજે કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓ ઉદ્યોગસાહસિક બનવા પ્રયત્ન તો કરી રહી છે છતાં મહિલા કૃષિ સાહસિકોને તાલીમ, વિશિષ્ટ યોજનાઓ, તકનીકી સહાય તથા કૌશલ્ય વિકાસની તાતી જરૂર છે. મહિલા કૃષિ સાહસિકો ટકાઉ વૃદ્ધિ હાંસલ કરવા માટેની મહત્વની ચાવી છે. મહિલા કૃષિ સાહસિકોના ઉત્થાન માટે સરકારે વિવિધ યોજનાઓ શરૂ કરી છે. પરંતુ હજુ પણ ગામડામાં કૃષિક્ષેત્રમાં પછાત અને આદિવાસી વિસ્તારની મહિલાઓને સક્ષમ બનાવવા વિશિષ્ટ પ્રકારના આયોજનની જરૂર છે. આ અભ્યાસ કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓના ઉત્થાન માટે કૃષિ સાહસિકતાના અવકાશમાં આંતરદ્રષ્ટિ પ્રદાન કરે છે

પરિચય (Introduction)

ભારતીય મહિલાઓએ પોતાને પુરુષ પ્રભુત્વ ધરાવતા સમાજના નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત કર્યા છે. વિકાસની સાથે શહેરોમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનું પ્રમાણ વધ્યું છે પરંતુ સાથે સાથે ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં પણ ખેતીક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોનું પ્રભુત્વ વધતું જાય છે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોએ ઉદ્યોગસાહસિકતા એ માત્ર પુરુષોનો વિશેષ અધિકાર નથી તે સાબિત કર્યું છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર થવા માટેનો એકમાત્ર હાથ વગો સાધન ખેતીક્ષેત્ર અને પશુપાલન છે કારણ કે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં નોકરીઓની

તકોનો અભાવ હોવાથી આર્થિક આમદની મેળવવા ખેતીક્ષેત્ર અને પશુપાલન જ મહત્વનું બને છે. આ ઉપરાંત ગામડામાં મહિલાઓ અને ઘરના મોટાભાગના સભ્યો ખેતીક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા હોવાથી ખેતી કરવાની પદ્ધતિ, પશુપાલન વિશેની પ્રાથમિક માહિતી સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે તેથી તે પોતાનો વિકાસ આ ક્ષેત્રે સરળતાથી કરી શકે છે પહેલાના જમાનામાં ખેતીક્ષેત્રમાં મહિલાઓ માત્ર સહભાગી બનતી હતી પરંતુ વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ ખેતીક્ષેત્ર, પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉદ્યોગસાહસિક તરીકે પોતાનો પ્રભુત્વ સાબિત કરી રહી છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા

1. સિંઘ (1992) સીધે તેમના અભ્યાસમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં મહિલાઓના પ્રવેશ પાછળના કારણો તથા અસર કરતા પરિબળોનો પર ભાર મૂક્યો છે. તેમણે ભારતના સંદર્ભમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસમાં આવતા અવરોધો જેમ કે મહિલાઓની કૌટુંબીક જવાબદારી, ટેકનોલોજીના જ્ઞાનનો અભાવ, મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને સામાજિક બિનસ્વીકૃતિ, મહિલાઓને લોન આપવામાં બેંક દ્વારા અપાતી ઓછી અગ્રતા જેવા કારણોને ધ્યાનમાં લીધા છે. તેમના મતે યોગ્ય સંસ્થાકીય માળખા અને નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે તો મહિલાઓ તેમાં પણ પોતાનું પ્રભુત્વ સાબિત કરી શકે છે.
2. શંભુનાથ (2021) ના મતે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે પાયાની જરૂરિયાતો જેવી કે લોન તથા કાયદાકીય માહિતીથી જાગૃત નથી. તેમના વિકાસ માટે નાણાકીય સાક્ષરતા, માર્કેટિંગ, ઉત્પાદન તથા વ્યવસ્થાપક કુશળતા માટેની તાલીમની જરૂર છે. તેમના મતે અર્થતંત્રમાં રોજગારી વધારવા ગ્રામીણ મહિલા ઉદ્યોગો માટે વિકાસની ઉજ્જવળ તકો રહેલી છે.
3. પ્રિયંકા શર્મા (2013) એ તેમના અભ્યાસમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસના માર્ગો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમના મતે ગામડામાં સારા શિક્ષણની સગવડો, પર્યાપ્ત તાલીમ કાર્યક્રમો, વ્યવસાયિક તાલીમ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટે જરૂરી છે તેમના અભ્યાસમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા ને લગતી સમસ્યા ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે.
4. સુખજીન્દર સિંઘ (2022) ના મતે ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતાને કામ કરવાની તકો પૂરી પાડે છે. આજે કૃષિ વિકાસમાં મહિલાઓ વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવી રહી છે. અસંખ્ય સમસ્યાઓ હોવા છતાં આર્થિક વિકાસમાં તેમનો ફાળો વધતો જાય છે. કૃષિ મંત્રાલય કૃષિ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ યોજનાઓ અને નીતિઓ અમલમાં મૂકી છે. જેથી મહિલા સફળ ઉદ્યોગ સાહસિક બની શકે અને પોતાની આવકમાં વધારો કરી શકે તેમના મતે બજારમાં જોડાણો, આબોહવા, સંસાધનો, માળખાકીય સુવિધાઓ માટે ભંડોળ તથા વ્યવસ્થાપન જેવા પરિબળો ભારતમાં ખેતી ક્ષેત્રના વિકાસ માટે યાવીરૂપ છે.

5. એચ. રહીમ (2017) એ તેમના અભ્યાસમાં તેમણે કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકને લગતી સમસ્યાઓ અને પડકારોનો અભ્યાસ કરેલ છે. તારણો દર્શાવે છે કે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક પોતે સ્વનિર્ભર હોવા છતાં પોતે માલિક હોવા છતાં તેની પ્રગતિમાં અનેક પ્રકારના અવરોધો આવતા હોય છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કૃષિક્ષેત્રે મહિલાઓને ઉદ્યોગ સાહસિક થવા માટેની સમસ્યાઓ ને ધ્યાનમાં લઈ સરકારે તે માટે વિવિધ યોજનાઓ ઘડવી જોઈએ.
6. PK3Y કાર્યકારી નિર્દેશક ડો. રાજેશ્વર સિંહ ચંદેલએ જણાવ્યું કે ભારતમાં કૃષિમાં મહિલાઓની હંમેશા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા રહી છે. તેઓએ કહ્યું કે “તાલીમ અને એક્સપોઝર માટે કુદરતી ખેતીમાં તેમનો સમાવેશ માત્ર તેમની ક્ષમતા વધારશે નહીં, પરંતુ મહિલા ખેડૂતોને એકંદરે સુધારણા માટે સમાજમાં આત્મવિશ્વાસ મેળવવામાં મદદ કરશે. રાજ્યમાં અન્ય ઘણા સ્થળોએ મહિલા ખેડૂતો કે જેઓ કુદરતી ખેતી તરફ વળ્યા છે તેઓ સામૂહિક રીતે ફળોનું ઉત્પાદન કરીને અને તેમના પોતાના માર્કેટિંગ નેટવર્ક બનાવીને તેમની આવક વધારવાનું આયોજન કરી રહ્યા છે.

અભ્યાસના હેતુઓ-

આ પેપરમાં બનાસકાંઠા જિલ્લામાં કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની વર્તમાન પરિસ્થિતિ તથા તેમણે અવરોધતી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

1. કૃષિક્ષેત્રમાં રહેલી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની તકોનો અભ્યાસ કરવો.
2. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનું યોગદાન તપાસવું.

બનાસકાંઠા જિલ્લાનો પરિચય-

બનાસકાંઠા જિલ્લો ગુજરાતના 33 જિલ્લાઓમાંનો એક જિલ્લો છે. આ જિલ્લાનું વડુ મથક પાલનપુર છે. બનાસકાંઠા જિલ્લો ગુજરાત રાજ્યની ઉત્તર પૂર્વમાં આવેલો છે. અરવલ્લીની ગિરિમાળામાંથી પસાર થતી બનાસ નદીના નામ ઉપરથી આ જિલ્લાનું નામ બનાસકાંઠા રાખવામાં આવેલું છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાની ઉત્તરમાં રાજસ્થાન, પૂર્વમાં સાબરકાંઠા, દક્ષિણમાં મહેસાણા અને પશ્ચિમમાં પાટણ જિલ્લા આવેલા છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ 10743 ચોરસ કિ.મી અને 2011 ની ગણતરી મુજબ કુલ વસ્તીનું પ્રમાણ 3120506 છે. આ જિલ્લો અંબાજી મંદિર અને બાલારામ જેવા પર્યટન સ્થળ માટે જાણીતો છે. આ જિલ્લામાં કૃષિ અને ખાદ્ય પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અહીં ઉત્પન્ન થતી ખેત પેદાશોમાં બટાટા, બાજરી, એરંડા, મગફળી, તમાકુ, ઇસબગુલ અને રાજગરો મુખ્ય છે. તેલિબિયાનું ઉત્પાદન વધુ થતું હોવાથી આ વિસ્તારમાં ઓઇલ મિલોનો પણ વિકાસ થયો છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં એશિયાની મોટામાં મોટી બનાસ ડેરી આવેલી છે. બનાસ ડેરી અમુલ, સાગર અને બનાસ ના નામ હેઠળ વિવિધ પ્રકારના ઉત્પાદનો કરે છે. અને આ ડેરીના કારણે જિલ્લામાં પશુપાલનના ધંધાને સારું એવું પ્રોત્સાહન મળેલ છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાનો મુખ્ય વ્યવસાય પશુપાલન અને ખેતી છે એશિયાની નંબર વન ગણાતી બનાસ ડેરી દ્વારા હજારો મહિલાઓ દૂધના વ્યવસાય દ્વારા પોતાના પરિવારોનું ગુજરાત ચલાવી રહી છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં 19 એપ્રિલ 2022 ના રોજ દિવોદર ખાતે ખેતી અને પશુપાલનના ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહિત કરવા બનાસ ડેરી દ્વારા નવું ડેરી સંકુલ તથા બટાકા પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. ગ્રામીણ અર્થતંત્રને સશક્ત બનાવવા આ પ્લાન્ટ દ્વારા અનેક પ્રકારના ઉત્પાદનો કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ખેડૂતોને ખેતી અને પશુપાલન સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક માહિતી મળી રહે તે માટે કોમ્યુનિટી રેડિયો સ્ટેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જેમાં 1700 ગામોના પાંચ લાખથી વધુ ખેડૂતોને કૃષિ અને પશુપાલન સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં કૃષિ ક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તકો -

ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર વધારે લોકોને આવરી લેતું ક્ષેત્ર છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મહિલાઓ ખેતીક્ષેત્ર સાથે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે જોડાયેલી હોય છે તેથી તે ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે સરળતાથી વિકાસ કરી શકે છે. કારણ કે ખેતીક્ષેત્ર તથા પશુપાલનના વિકાસ માટેની પ્રાથમિક માહિતીથી તેઓ વાકેફ જ હોય છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક ગ્રામીણ ક્ષેત્રના વિકાસ માટે ચાવીરૂપ છે. વિશ્વ બેંકના મતે 2011 ની માહિતી મુજબ દેશના કુલ ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્શનમાં (GDP) કૃષિ ક્ષેત્રનો ફાળો 17.5 ટકા છે. પહેલાના સમયમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ માત્ર એક પરંપરાગત વ્યવસાય તરીકે ખેતી અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલી હતી. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ ખેતી, પશુપાલન તથા ડેરી ઉદ્યોગમાં એક ઉદ્યોગ સાહસિકતા તરીકે પણ વિકસી રહી છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો વિવિધ ક્ષેત્રમાં પુરુષ ઉદ્યોગ સાહસિકોને પાછળ પાડી દીધા છે. તેવી જ રીતે કૃષિક્ષેત્રમાં પણ મહિલાઓ આજે અસાધારણ રીતે ખૂબ જ સારી કામગીરી કરી રહ્યા છે. એમાં પણ પછાત ગણાતા એવા બનાસકાંઠા જિલ્લામાં પણ મહિલાઓએ કૃષિક્ષેત્ર અને પશુપાલન ઉદ્યોગમાં સારો એવો ફાળો નોંધાયો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારની કામ કરતી મહિલાઓના કેટલાક ઉદાહરણો અન્ય મહિલા કૃષિ સાહસિકો માટે પ્રેરણાદાયી છે.

1. ગલબીબેન જેઠાભાઈ કુનીયા -

ગલબીબેન વડગામ તાલુકાના ભરકાવાડા ગામના 69 વર્ષના અભણ મહિલા હોવા છતાં તેમણે ખેતી અને પશુપાલન ક્ષેત્રમાં સફળતા મેળવી છે. ખેતીમાં તેમને બાયોડીગ્રેડેબલ કચરામાંથી ખાતર બનાવી તથા ટપક સિંચાઈ નો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદનમાં વધારો કર્યો છે. 2004માં તેઓ વિશ્વ મંગલ ગૌ ગ્રામ યાત્રામાં “ગૌ ગ્રામ યાત્રા એવોર્ડ” થી વિજેતા બનેલા છે તથા સરદાર કૃષિનગર દાંતીવાડા ની કૃષિ યુનિવર્સિટી દ્વારા ગલબીબેનને ગુજરાતના રાજ્યપાલ દ્વારા 2011માં પ્રગતિશીલ ખેડૂત તરીકે તેમની સફળતા માટે સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ પોતાની ખેતીમાં કુદરતી અને ઓર્ગેનિક ઈનપુટ્સ નો ઉપયોગ કરતા હોવાથી તેમનું ફાર્મ સજીવ ફાર્મ તરીકે જાણીતું બનેલું છે. તેમને 2011માં રાષ્ટ્રીય સ્તરે “મહિન્દ્રા સમૃદ્ધિ એગ્રી એવોર્ડ” પણ મળેલ હતો.

2. નવલબેન તલસંગભાઈ ચૌધરી

બનાસકાંઠાના નગાણા ગામમાં રહેતા નવલબેન તલસંગભાઈ ચૌધરીને ગયા વર્ષે બનાસ ડેરીમાં દૂધ ભરાવવામાં અવ્વલ નંબરે રહ્યા હતા. વર્ષ દરમિયાન તેમણે 87 લાખ રૂપિયાની આવક માત્ર પશુપાલનમાંથી મેળવેલી છે. નવલ બેને માત્ર 15 જેટલા પશુઓથી પશુપાલનના વ્યવસાયની શરૂઆત કરી હતી. આજે 65 વર્ષની ઉંમરે તેમની પાસે 150 જેટલા પશુઓ છે જેમાં 45 ગાયો અને 80 ભેંસો છે. અને દિવસના 10 કલાક કરતાં પણ વધુ કલાકનું કામ કરે છે. તેઓ એક દિવસમાં 800 થી 1000 લીટર દૂધ મંડળીમાં ભરાવે છે. ટેકનોલોજીના જમાનામાં અધ્યતન ટેકનોલોજીથી પશુપાલનનો વ્યવસાય શરૂ કરનાર નવલબેન પાસે પોતે અભણ હોવા છતાં 15થી વધુ લોકોને રોજગારી આપે છે. તેમને બનાસકાંઠા જિલ્લાના શ્રેષ્ઠ પશુપાલન નો એવોર્ડ પણ ત્રણ વખત મળેલ છે. તેમને સાબિત કર્યું છે કે ઉદ્યોગ સાહસિક બનવા માટે કોઈ ડીગ્રી કે શિક્ષણની જરૂર નથી. અનુભવ, આસ્થા અને મહેનતથી જ ઉદ્યોગ સાહસિક બની શકાય છે. 2020 માં તેમણે એક કરોડથી વધુ દૂધનું વેચાણ કરેલ છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષથી તેઓ આ વ્યવસાય સાથે કમાણી કરનાર અગ્રસર મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક બનેલ છે. આ ઉપરાંત તેમને બે વખત લક્ષ્મી એવોર્ડ પણ મળેલ છે.

3. માલવી કાજુબેન રાવતભાઈ -

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં ધાનેરા તાલુકામાં ચરાડા ગામમાં રહેતા કાજુબેને પુરવાર કર્યું છે કે મહેનત કરો તો કશું જ અશક્ય નથી. હાલમાં કાજુબેન પાસે 100 પશુઓ માં 90 ગઈ અને 10 ભેંસો છે. તે રોજનું 1000 લિટર દૂધ ડેરીમાં ભરાવે છે. આજે તેમની વાર્ષિક આવક 75 લાખ રૂપિયાથી વધુ છે.

દેશમાં કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકની સ્થિતિ:

માત્ર બનાસકાંઠા જિલ્લામાં જ નહીં પરંતુ ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓમાં આગળ આવી રહી છે. પ્રાકૃતિક ખેતીમાં મહિલાઓના આગમનથી કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ તથા મહિલાઓના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો છે. જેમાં એવી પણ મહિલાઓ છે જેમનું શિક્ષણનું સ્તર ઘણું ઓછું છે અથવા તો અભણ છે

ભારતીય-અમેરિકન અવકાશયાત્રી તરીકે કલ્પના ચાવલા, બેકિંગ ક્ષેત્રમાં ચંદા કોચર, રાજનીતિમાં સુષ્મા સ્વરાજ જેવા ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓ અગ્રેસર છે. તેવી જ રીતે કૃષિ ક્ષેત્રમાં હિમાચલ પ્રદેશના સ્પીતિ જિલ્લામાં રહેતી વેશા ડોલ્મા એ કૃષિક્ષેત્રમાં સાહસિક અને આદિવાસી મહિલા છે. વેશા ડોલ્મા શાકભાજી અને મૂળા, પાલક, વટાણા અને બ્રોકોલી જેવા પાકો ઉગાડે છે. અને તે તેજ જ જમીનમાં 50 ટકા વધુ નફો કમાઈ રહી છે.

હિમાચલ પ્રદેશમાં કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલાઓ કમાલ કરી રહી છે. પહાડી રાજ્યમાં મહિલા ખેડૂત ધીરે-ધીરે બિન-રાસાયણિક, ઓછા ખર્ચવાળી પ્રાકૃતિક ખેતી તરફ વળી રહી છે. તેનાથી ન માત્ર મહિલાઓ સારી કમાણી કરી રહી છે, પરંતુ તેઓ સ્વાવલંબી પણ થઈ રહી છે. સાથે જ પર્યાવરણનું પણ જતન કરી રહી છે. નોંધનીય છે કે રાજ્યમાં 2018માં પ્રાકૃતિક ખેતી ખુશહાલ યોજના PK3Y (Prakritik Kheti Khushhal

Yojana)ની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. જે અંતર્ગત સુભાષ પાલેકર દ્વારા પ્રાકૃતિક ખેતી (SPNF)ને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે. જેને ઝીરો બજેટ પ્રાકૃતિક ખેતી પણ કહેવામાં આવે છે. રાજ્યમાં અત્યાર સુધી 1.5 લાખથી વધુ ખેડૂતોને પ્રાકૃતિક ખેતીમાં તાલીમ આપવામાં આવી છે. જેમાં પુરતી સંખ્યામાં મહિલા સહભાગી છે.

આદિવાસી બહુલ જિલ્લાના કિન્નોરના કિલ્બના ગંગા સારની બિસ્ત જે હિન્દીમાં અનુસ્નાતક છે અને પૂર્વ શિક્ષક હોવા છતાં તેઓ 2013થી સ્વતંત્ર રૂપથી ખેતી કરી રહ્યા છે. ગંગા સારનીએ ત્રણ વર્ષ પહેલા એક તાલીમ વર્કશોપમાં ભાગ લીધો હતો. ત્યારથી પ્રાકૃતિક ખેતી કરી રહ્યા છે. હાલ તેઓ સફરજનના ઉત્પાદનની સાથે એક વીધા જમીન પર પ્રાકૃતિક ખેતીથી કઠોળ, મૂળા, ગાજર, પાલક અને બીટ જેવા શાકભાજી ઉગાડી રહ્યા છે. ગંગા સારની ગામમાં મહિલાઓને ખેતી માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને તેના વિશે નવી જાણકારી પણ આપે છે. આ ઉપરાંત કિન્નોરના ટાપરીના ચગાંવ ગામના 49 વર્ષીય આદિવાસી મહિલા ચરનાદેવી પ્રાકૃતિક ખેતી દ્વારા પોતાના ખેતરમાં સફરજન, લસણ, મકાઈ અને અન્ય પરંપરાગત પાકોની ખેતી કરે છે. તેમની સાથે 20થી વધુ મહિલા ખેડૂત છે અને આ એક પરિવારની જેમ કામ કરે છે.

કૃષિક્ષેત્રમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારના પ્રયાસોથી મહિલાઓ પ્રશિક્ષિત અને કુશળ બની રહી છે. મહારાષ્ટ્રના નાસિક જિલ્લા દાભાડી ગામના ભાવના નિકમ દાભાડી એક પ્રગતિશીલ ખેડૂત છે. તેણીએ કેપ્સિકમ, દ્રાક્ષ તથા શાકભાજીની ખેતી, સિંચાઈ, છંટકાવ અને લણણી માટે નવીનતમ તકનીકો અપનાવી અને તેના કારણે ઘણા પુરસ્કારો મેળવી મહિલાઓ માટે એક ઉત્તમ ઉદાહરણ સ્થાપિત કર્યું છે. એજ રીતે શ્રીમતી ગુરવિંદર કૌરે શિક્ષક તરીકેની નોકરીમાં જોડાય પછી 2014 માં સફળ કૃષિ સાહસિક બનવા માટે તેમણે નોકરી છોડી દીધી. તેણીએ "ડેરી ફાર્મિંગ" અને ચાફ કટર, મિલ્કિંગ મશીન અને સાઇલેજ યુનિટ જેવી નવીનતમ તકનીકો વિશે શીખ્યા. હાલમાં આ મહિલા એક સફળ એગ્રીપ્રેન્ચોર છે અને અન્ય મહિલાઓ માટે રોલ મોડલ છે, જે દરરોજ 90 લિટર દૂધનું ઉત્પાદન કરે છે, અને વેર્ક ડેરી અને સ્થાનિક ગ્રાહકોને દૂધ વેચે છે. આ ઉપરાંત શ્રીમતી કલ્પનાએ 2020ની સીઝન દરમિયાન 32 કિલો જેકફૂટની ચિપ્સ અને 36 કિલો જેકફૂટ પાપડનું ઉત્પાદન કર્યું છે તેણીની સફળતા જોઈને, ગામડાની બીજી મહિલાઓ પણ તેના પગલે ચાલે છે.

કૃષિ વિકાસમાં મહિલા કૃષિ સાહસિકો સામે રહેલા પડકારો:

કૃષિક્ષેત્રના વિકાસમાં અસંખ્ય પડકારો રહેલા છે. ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો સાથે રહેલી મુખ્ય સમસ્યા એ છે કે મોટાભાગે મહિલાઓ પાસે જમીન પર મિલકતનો અધિકાર નથી જેના કારણે જમીનના કાગળો અને દસ્તાવેજોના અભાવે બેંકની લોન અથવા અન્ય સુવિધાઓ પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ બને છે. મહિલા ખેડૂતોએ કાચા માલની અછત અને અન્ય નિર્ણાયક ઇનપુટ્સનો પણ સામનો કરવો પડશે. આ ઉપરાંત મોટાભાગે ભારતીય મહિલાઓ પરિવારની સંભાળ રાખે છે અને પરિવારની જવાબદારી સાથે

કામ કરે છે. પરિણીત મહિલાઓએ તેના વ્યાવસાયિક અને અંગત જીવન વચ્ચે સંતુલન બનાવવું પડે છે. મહિલાઓમાં નિરક્ષરતા પણ મહિલા કૃષિ સાહસિકો માટે એક પડકાર છે કારણ કે બનાસકાંઠામાં પુરુષો કરતાં મહિલાઓનો સાક્ષરતા દર ઓછો છે. ટકાઉ વિકાસ હાંસલ કરવામાં નિરક્ષરતા સૌથી મોટો અવરોધ છે. કૃષિક્ષેત્રમાં મહિલા કૃષિ સાહસિકો માટે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણનો અભાવ એ એક સમસ્યા છે. ઓછું અને અપૂરતું શિક્ષણ એ ભારતીય મહિલાઓની આત્મનિર્ભરતાના માર્ગ પર આવતા જોખમો અને અનિશ્ચિતતાઓનો સામનો કરવાની ક્ષમતામાં ઘટાડો કરે છે. મહિલા ખેડૂતો પરંપરાગત ખેતીમાંથી આધુનિક ખેતી તથા પશુપાલન તરફ વળ્યા છે. રાજ્ય સરકારની પહેલે ખેતીને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. જેમ કે કુદરતી ખેતીએ 1.5 લાખથી વધુ ખેડૂતોને સશક્ત બનાવ્યા છે. તથા અનેક મહિલા કૃષિ સાહસિકો ગ્રામીણક્ષેત્રના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપી રહ્યા છે.

નિષ્કર્ષ: કૃષિક્ષેત્ર ખેડૂતોને ખેતી, પાક વ્યવસ્થાપન, પશુપાલન, ડેરી અને મત્સ્યઉદ્યોગ સાથે સશક્ત બનાવીને રાષ્ટ્રીય આવક અને આર્થિક વિકાસમાં મોટો ફાળો આપે છે. આ ક્ષેત્ર યુવાનો તથા મહિલાઓને જ્ઞાન અને ટેકનોલોજી સાથે કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કરવાની તક પૂરી પાડે છે. ટકાઉ વિકાસ માટે કૃષિક્ષેત્રે ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા અને નફાકારકતામાં વધારો કરવો જરૂરી છે. કૃષિક્ષેત્રના વિકાસમાં મહિલાઓ વિવિધ ભૂમિકા ભજવી રહી છે. અસંખ્ય સમસ્યાઓ હોવા છતાં તેઓ આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપે છે. કૃષિ મંત્રાલયે કૃષિ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ યોજનાઓ અને નીતિઓ અમલમાં મૂકી છે. જેથી મહિલાઓ સફળ કૃષિ સાહસિક બની શકે અને આવકમાં વધારો કરી શકે. કૃષિ ગ્રામીણ ભારતના વિકાસ માટે યાવીરૂપ છે, જેમાં આવક, ઉત્પાદન, ગુણવત્તા, ઉત્પાદકતા માટે ઘણો અવકાશ છે. આપણા દેશની અર્થવ્યવસ્થાને વેગ આપવા માટે યુવાનો અને મહિલાઓને રોજગાર. કૃષિ સાહસિકતા અને મહિલા કૃષિ સાહસિકતાના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય નીતિઓ તથા યોજનાઓની આવશ્યકતા છે.

સંદર્ભ સૂચિ -

1. <https://studymoose.com>
2. <https://krishijagran.com>
3. <https://marketingmind.com.in>
4. <https://www.mdpi.com/2076-3387/13/4/111>
5. <https://linkedin.com>
6. <https://banaskantha.nic.in>
7. <https://www.vtvgujarati.com>
8. <https://gu.m.wikipedia.org>
9. Sukhjinder singh “A review on women Agri Entrepreneurship: Roles and opportunities in Agriculture for sustainable Growth” Department of Business Development and Marketing, HPU Shimla-Himachal Pradesh Uni., Palampur, India-2022

ઘર આંગણે નર્સરી ઉદ્યોગ દ્વારા માટીમાંથી સ્વરોજગારનું સર્જન કરતી મહિલાઓ

Prof. Jyoti K. Patel

Tolani College of Arts & Science, Adipur

(Home Science Department)

નાની જગ્યામાં ઘર આંગણે નર્સરી બનાવી માટીમાંથી સ્વરોજગારનું સર્જન કરતી મહિલાઓ દ્વારા જ નર્સરી ઉદ્યોગ ફેલાયેલો છે. જેમાં માટીમાંથી રૂપિયા કેમ કમાવવા તે ગુજરાતના નવસારી જિલ્લાના વાંસદા તાલુકાનું આ “દોલધા ગામ”ની મહિલાઓ પાસેથી શીખવા જેવું છે. વિદ્યાર્થીઓ ખેતીને આદર્શ ઉદ્યોગ તરીકે સ્વીકારી તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે તથા કુશળતા પ્રાપ્ત કરે તે માટે કેન્દ્ર સરકારે નવી શિક્ષણ નીતીમાં કુશળતા પર સૌથી વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એમાં માતૃભાષામાં શિક્ષણ અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમાં તફાવત માત્ર એ છે કે જાતે અભ્યાસ કરી, સ્વયં વિકાસ કરવો. અહીં ઉદ્યોગ સાહસિકને એક પરિવર્તન તરીકે જોવામાં આવે છે. જેમાં ફક્ત આર્થિક મૂલ્યો સિવાય અન્ય મૂલ્યો પણ સામેલ હોઈ શકે છે. નર્સરી એ ઉદ્યોગનો એવો પ્રકાર છે કે જેમાં, સંપત્તિ કે વસ્તુ તરીકે માનવબળ આવે છે. વર્તમાન સમયગાળા માટે આ સ્થિતિ ખૂબ સારી કહી શકાય. ગામની મહિલાઓ માટે નર્સરી ઉદ્યોગ એ સ્વરોજગાર માટેનું એક શાનદાર વિકલ્પ છે. દેશમાં તમામ બેરોજગારોને રોજગારી મળે તે માટે સરકાર દ્વારા સઘળા પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે. ત્યારે લોકોને ફરી સ્વરોજગાર તરફ પાછા વાળવા માટેની તાલીમ અનેક વિભાગોના માધ્યમથી આજે કાર્યરત છે. દેશના દરેક વ્યક્તિ પોતાનો સ્વરોજગાર, ધંધા કે વ્યવસાયની શરૂઆત કરી શકે એવા પ્રયાસો નવી શિક્ષણનીતિમાં કરવામાં આવે છે. ચીખલી તાલુકામાં “દોલધા” ગામની મહિલાઓ સરળતાથી કૌશલ્ય મેળવીને આર્થિક રીતે પગ પર બની પરિવારને મદદરૂપ બને છે. આમ આર્થિક રૂપે તેમજ આત્મનિર્ભર માટે એક શક્તિશાળી માધ્યમ છે. સાથે જ માટીમાંથી નર્સરીના કારણે સ્થાનિક, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણને પણ રક્ષિત રાખે છે. આ રીતે માટીમાંથી સ્વરોજગાર તરફ સમાજ પણ આર્થિક વિકાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ અંગ બન્યું છે.

દોલધા ગામની ખાસ વિશેષતા એ છે કે દોલધા ગામ મોટા ગાર્ડનમાં લાગતી લોન માટે ખૂબ જ જાણીતું છે. લોન માટે બીજાના ખેતર ભાડે રાખીને લોનની ખેતી કરે છે. મોટા ઉદ્યોગથી લઈને ગાંધીનગરના સચિવાલય સુધી દોલધા ગામની લોન પથરાયેલી છે. આદિવાસી વિસ્તાર એવા દોલધા ગામે છેલ્લા દસ વર્ષમાં હરણફાળ પ્રગતિ કરી છે અને તે પણ રંગબેરંગી ફૂલો દ્વારા. એવું કહેવામાં કશું ખોટું નથી કે પોતાના શોખ સાથે આવક પણ ઉભી કરતું હોય તેવું દેશનું આ પ્રથમ ગામ હશે જે પ્રદૂષણને દૂર રાખવાનો કરોડોનો વેપાર કરે છે. આજે 400 જેટલી નાની મોટી નર્સરીઓ આ ગામમાં જોવા મળે છે. નર્સરી ઉદ્યોગ કરીને કેટલાક સ્થાનિક લોકોને રોજગારી પણ પૂરી પાડે છે. મહિલાઓનું આર્થિક જીવન ધોરણ ઊંચું લાવવા માટે આ ઉદ્યોગ મદદરૂપ થાય છે. આજે બોન્સાઈ સહિતના છોડ દેશવિદેશમાં એક્સપોર્ટ

થાય છે. ગામમાં વસતો આદિવાસી સમાજ એ નર્સરી ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલો છે. આમ દોલધા ગામ છેલ્લા 30 વર્ષથી સ્વનિર્ભર બનતાં નર્સરી ઉદ્યોગમાં સમગ્ર ભારતમાં ડંકો વગાડ્યો છે. દોલધા ગામ પોતાના પર નિર્ભર બન્યું છે 30 વર્ષ પહેલા ગામના એક શિક્ષક કે જેમણે પોતાની સરકારી નોકરી છોડીને આ નર્સરી ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો અને આજે આખું ગામ નર્સરી ઉદ્યોગ દ્વારા સમગ્ર દેશમાં મોખરે છે. ભારત ગામડાનો બનેલો ખેતીપ્રધાન દેશ છે. પ્રાકૃતિક ખેતી ગામડાનો મુખ્ય પાયો ગણાય છે, ખેતી હવે આદર્શ વ્યવસાય ગણાય છે.

હેતુઓ:

નર્સરી એટલે શું તે સમજતા થાય. નર્સરી શા માટે તેનો ખ્યાલ મેળવે. સંવર્ધનના પ્રકાર તેમજ ફાયદા ગેરફાયદા વિશે માહિતગાર થાય. વિદ્યાર્થીઓ નર્સરી વ્યવસ્થાપન કરવા અને વિકસાવવા ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે. વિદ્યાર્થીઓ નર્સરીને આદર્શ ઉદ્યોગ તરીકે સ્વીકારી તેની જાણકારી તથા કુશળતા પ્રાપ્ત કરે. વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક વનીકરણ વિશેની સમજ કેળવે અને તેને અમલમાં મૂકી શકે. પર્યાવરણ તેમજ વરસાદની વિકટ સમસ્યા હલ કરવા જંગલોનું વિશિષ્ટ પ્રદાન વિશે માહિતગાર બને. વિદ્યાર્થીઓ ફળ ઝાડ સંવર્ધનની વિવિધ પદ્ધતિઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે અને જાતે શીખી શકે. નર્સરી એક લઘુ ઉદ્યોગ છે અને સ્થાનિક લોકોને રોજગાર પૂરો પાડવાનો ઉદ્દેશ્ય છે

શિક્ષણની પદ્ધતિઓ:

વ્યાખ્યાન, નિદર્શન, પર્યટન, નિરીક્ષણ, જૂથ ચર્ચા, સ્વાધ્યાય, કૃષિ યુનિવર્સિટીની મુલાકાત દ્વારા. શૈક્ષણિક સાધનો: ચાર્ટ, ચિત્રો, ફિલ્મ શો, નમુના, કલેક્શન અને નિદર્શન. અભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ: ચાર્ટ બનાવવો, વિષય નિષ્ણાતોના વ્યાખ્યાન ગોઠવવા, પ્રગતિશીલ ખેડૂતોની મુલાકાત, પ્રવાસ, સંશોધન કેન્દ્રની મુલાકાત

નર્સરી વ્યવસ્થાપનમાં આયોજન અને અમલ:

નર્સરીનું આયોજન તેનું મહત્વ અને ફાયદાઓ, નર્સરીના સ્થળની પસંદગી, ધરુના છોડની ઉછેર પદ્ધતિ, નર્સરી સ્ટ્રક્ચર પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવો, ગ્રીન હાઉસ, ગ્લાસ હાઉસ, નેટ હાઉસ, ફ્રંડા માટેનું છાપરું વગેરેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ કરવો.

નર્સરી એટલે શું ?

નર્સરી એટલે એવી જગ્યા કે જ્યાં તમામ પ્રકારના રોપાઓનું સંવર્ધન અને ઉછેર કેન્દ્ર. આ કેન્દ્રમાં રોપાઓને જરૂરી એવા હવા, પાણી, છાંયો, સંરક્ષણ વગેરેની સાનુકૂળ અને નિયંત્રિત પદ્ધતિથી ઉછેર કરવામાં આવે છે. જેમાં મોટી સંખ્યામાં સરળતાથી અને સહેલાઈથી તંદુરસ્ત, સમયસર અને વધારે પ્રમાણમાં રોપાઓ મેળવી શકાય છે. બીજ સંવર્ધન અને વાનસ્પતિક સંવર્ધન એ બે રીતે નર્સરી કરી શકાય છે.

નર્સરી શા માટે ?

વનસ્પતિઓ પોતે પણ બીજ સજીવ સૃષ્ટિની જેમ પોતાનો વંશવેલો ચાલુ રાખે છે જેને આપણે સંવર્ધન કહીએ છીએ. આ સંવર્ધન બે રીતે થાય છે એક બીજ દ્વારા અને બીજી વાનસ્પતિક રીતે થાય છે. નર્સરીમાં ધરું ઉછેરી એ રોપા તૈયાર કરી તથા કલમો પ્લાસ્ટિકના બેગ અથવા કુંડામાં તૈયાર કરવાના સ્થળને નર્સરી કહેવામાં આવે છે. નર્સરી દ્વારા મોટી સંખ્યામાં સરળતાથી અને સહેલાઈથી મોટી સંખ્યામાં તંદુરસ્ત રોપાઓ મેળવી શકાય છે.

સંવર્ધન એટલે શું?

સંવર્ધન એટલે દરેક પશુ, માનવ, પક્ષી પોતાનો વંશ ચાલુ રાખે છે. તેમ વનસ્પતિ પણ પોતાનો વંશવેલો આગળ ચલાવે છે જેને આપણે સંવર્ધન એટલે કે સમાન વિકાસ કહેવાય છે.

વનસ્પતિ સંવર્ધન ના પ્રકાર: 1. બીજ દ્વારા 2. વાનસ્પતિ સંવર્ધન દ્વારા.

1.બીજ દ્વારા- બીજ દ્વારા કરવામાં આવતા સંવર્ધનને જાતીય સંવર્ધન પણ કહેવામાં આવે છે.

ફાયદા: ખૂબ મોટી સંખ્યામાં સહેલાઈથી રોપ તૈયાર કરી શકાય છે. બીજ દ્વારા ઉગેલો છોડ મજબૂત મૂળ ધરાવે છે. જીવંત ટકાવારી વધારે જોવા મળે છે. લાંબા સમય સુધી ફળ આપે છે. વાનસ્પતિક સંવર્ધન શક્ય ન હોય ત્યાં બીજ સંવર્ધન શક્ય બને છે. દાખલા તરીકે નાળિયેરી, ખારેક, પપૈયા, જાંબુ, દાડમ, બોર વગેરે ના બીજ સંવર્ધન આર્થિક રીતે સસ્તુ પડે છે.

ગેરફાયદા-બીજ સંવર્ધન થી એકસરખા ગુણધર્મો વાળા વૃક્ષો મળતા નથી. બીજ સંવર્ધન વાળા વૃક્ષોમાં ફળ મોડા આવે છે. બીજ સંવર્ધનથી ઉછરેલ વૃક્ષના ફળની ગુણવત્તા માતૃ છોડના ફળ જેવી જળવાતી નથી.

2. વાનસ્પતિક સંવર્ધન-વાનસ્પતિક સંવર્ધન માટે વૃક્ષની ડાળીઓ, આંખો, મૂળના ઉપયોગથી અન્ય રોપ સાથે મેળવીને નવા રોપ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિને વાનસ્પતિક સંવર્ધન કહેવામાં આવે છે.

ફાયદા-માતૃછોડના મૂળ ગુણધર્મો જાળવી શકાય છે. ફળ પ્રમાણમાં વહેલા આવે છે. વાનસ્પતિક સંવર્ધનથી ઉછેરેલા છોડ એકસરખા અને એક સરખી ગુણવત્તાવાળા હોય છે. બીજ સંવર્ધન શક્ય ન હોય ત્યાં વાનસ્પતિક સંવર્ધન ઉપયોગી બને છે. દાખલા તરીકે અનાનસ કે કેળ, કલમ, દાબ કલમ વગેરે.

ગેરફાયદા-મોટા પાયે વૃક્ષ ઉછેરી શકાતા નથી. આ પદ્ધતિથી ઉછરેલ રોપા ઓછા આયુષ્ય વાળા હોય છે. લાંબો સમય માટે ખર્ચાળ હોય છે.

નર્સરીના ફાયદાઓ-

સ્થાનિક કક્ષાએ રોપાઓ મેળવી શકાય છે. સ્થાનિક રોજગારીમાં વધારો કરી શકાય છે. રોપાઓની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે છે. રોપાઓનું વાહતુક ખર્ચ બચે છે. વાહતુક દરમિયાન રોપાઓનું મરણ પ્રમાણ ઘટાડી શકાય છે. જમીનનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકાય છે. ટૂંકાગાળામાં અને ઓછા ખર્ચમાં વધુ આવક

આપે છે. વિસ્તાર અને માંગ આધારિત રોપાઓ તૈયાર કરી શકાય છે. થોડી તાલીમ મેળવી આ વ્યવસાય શરૂ કરી શકાય છે. નાની જગ્યામાં ઘર આંગણે નર્સરી બનાવી શકાય છે. ઓછી સાધન સામગ્રીથી વ્યવસાય કરી શકાય છે. ઓછા પાણીથી કરી શકાય છે. સંરક્ષણના પગલાં ઝડપથી અને સમયસર લઈ શકાય છે. અન્ય લોકોને તાલીમ આપી શકાય છે. બીજા લોકોને પ્રેરણા મળે છે.

નર્સરીના પ્રકાર-

શાકભાજીના રોપાની નર્સરી, ડાંગરના ધરૂની નર્સરી, જંગલ ઝાડની નર્સરી, ફળ ઝાડની નર્સરી, ફુલ અને સુશોભન છોડની નર્સરી, ઔષધીય પાકોની નર્સરી

(1) **શાકભાજીના રોપાની નર્સરી** - ગુજરાતના ખેડૂતો શાકભાજીની ખેતીને રોકડિયા પાક તરીકે અપનાવા લાગ્યા છે. સારી ગુણવત્તાવાળા શાકભાજી ના રોપાની માંગ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. પોતાની સમય મર્યાદા અને ઓછા જથ્થાની જરૂરિયાતના કારણે કેટલાક ખેડૂતો સારી જાતના તૈયાર રોપાઓ ખરીદવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આ માટે ખેડૂતોને સારી ગુણવત્તા અને સારી જાતના રોપાઓ સ્થાનિક કક્ષાએ ઉપલબ્ધ થાય એ જરૂરી છે. શાકભાજીના રોપાઓની કરી શકાય તેવી નર્સરી જેવી કે ટામેટાં, મરચા, રીંગણી, ડુંગળી, કોબીજ, ફલાવર વગેરે મુખ્ય છે શાકભાજીના રોપાઓ કરવા માટે સારી જાતના બિયારણોની પસંદગી ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શાકભાજીના રોપાઓની નર્સરી કરવાથી ટૂંકા ગાળામાં અને ઓછા ખર્ચમાં વધુ આવક થાય છે.

(2) **ડાંગરના ધરૂની નર્સરી** - ડાંગરનું વાવેતર ઓરાણ અને રોપણ એમ બે રીતે થાય છે. ડાંગરના રોપણ કરવા માટે ડાંગરના ધરૂની જરૂરિયાત રહે છે. રોપણીના સમયે યોગ્ય ગુણવત્તા વાળું, યોગ્ય દિવસનું, યોગ્ય જથ્થામાં, યોગ્ય જાતનું ધરૂ હોવું ખૂબ જ જરૂરી છે. આ માટે ખાસ પ્રકારનું આયોજન કરવું જરૂરી છે. પોતાની સમય અને વ્યવસ્થાની મર્યાદા અને ઓછા જથ્થાની જરૂરિયાતના કારણે કેટલાક ખેડૂતો સારી જાતના તૈયાર ધરૂઓ ખરીદવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આ માટે ખેડૂતોને સારી ગુણવત્તા અને સારી જાતના ધરૂઓ સ્થાનિક કક્ષાએ ઉપલબ્ધ થાય એ જરૂરી છે. ખેડૂતોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રકારનું ધરૂવાડીયું બનાવીને ટૂંકા ગાળામાં વધુ આર્થિક ઉપાર્જન કરી શકાય છે.

(3) **જંગલ ઝાડની નર્સરી** - ગુજરાતમાં વૃક્ષ વાવેતરને એક ઉત્સવનું સ્થાન આપીને દર વર્ષે “વન મહોત્સવ” ઉજવાય છે. આ માટે અલગ અલગ પ્રકારના વૃક્ષોની ખૂબ જ મોટા પાયે જરૂરિયાત રહે છે. ગુજરાત સરકારનું વન ખાતુ આ માટે સામાજિક વનીકરણ યોજના ચલાવે છે. જેમાં કિસાન નર્સરી, શાળા, શાળા કિસાન નર્સરી હેઠળ નર્સરી બનાવવા ઈચ્છુક વ્યક્તિઓને અને સંસ્થાઓને નર્સરી ફાળવીને રોપાઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેમાં ઇમારતી લાકડું, જલાઉ લાકડું, ફળો, ઘાસચારો તથા ગૌણ વન્ય પેદાશો ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવા રોપાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ રોપાઓ ખેડૂતો પોતે વેચી શકે છે. અને જો ન વેચાય તો વન વિભાગ દ્વારા નિયત દરે ખરીદવામાં આવે છે.

(4) **ફળ ઝાડની નર્સરી** - ફળોની વધતી જતી માંગો અને તેના ઉત્પાદનના પુરવઠાને જોતા ફળાઉ ભાવો ખૂબ સારા મળે છે. ફળોની ખેતીથી જમીનનો પૂરો ઉપયોગ કરીને મહત્તમ વળતર મેળવી શકાય છે. વળી પરંપરાગત ખેતીમાં કુદરતી જોખમો વધુ રહેલા હોય છે. આવા કારણોને લઈને ભણાવ રોપાવો નું વાવેતર વધવા લાગ્યો છે વાવેતર વધવા લાગે છે જેથી ફળાવું રોપાઓની માંગ વધી રહે છે આ પ્રકારની નર્સરી બીજ દ્વારા અને કલમ દ્વારા બનાવી શકાય છે જેમાં બોર સીતાફળ જામફળ દાડમ જાંબુ આમળા સરગવો આમલી કાજુ આંબો રાયણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે ખેડૂતોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રકારની નર્સરી બનાવીને ટ્રેક ગાળામાં વધુ આર્થિક વિભાજન કરી શકાય છે.

(5) **ફળ અને સુશોભન છોડની નર્સરી** - ફૂલો અને સુશોભન માટેના છોડની માંગ દરેક વિસ્તારમાં ખાસ કરીને શહેરી વિસ્તારોમાં ખૂબ જ ઝડપથી વધી રહી છે. કોમર્શિયલ નર્સરી વાળાઓ આવા પ્રકારના રોપાઓનું ઉત્પાદન પોતે ન કરતા બહારથી ખરીદી કરે છે. ફુલ અને છોડનું સંવર્ધન મોટે ભાગે વાનસ્પતિક રીતે થતું હોવાથી નર્સરી બનાવવા માટે જરૂરી ડાળીઓ મેળવીને સહેલાઈથી ઉછેર કરી શકાય છે. આ પ્રકારની નર્સરીનું માર્કેટ ઉપલબ્ધ હોય તો સાડું વળતર મેળવી શકાય છે.

(6) **ઔષધીય પાકોની નર્સરી** - ભારતમાં હવે ઔષધીય પાકોની ખેતી તરફનું વલણ સૌથી વધ્યું છે. ઔષધીય પાકોની ખેતી મારફત ખેડૂતો ખૂબ જ સાડું વળતર મેળવતા થયા છે. ઔષધીય દવા બનાવતી મોટી મોટી કંપનીઓ પણ આવા પ્રકારના પાકોનું વાવેતર કરાવવામાં રસ લે છે. જેથી આવા રોપાઓની માંગ સારા એવા પ્રમાણમાં રહે છે. સાથે સાથે કુદરતી જંગલોમાં આવા પ્રકારની વનસ્પતિઓ નામશેષ થવાના આરે છે. લોકોમાં એલોપેથી દવાઓની આડઅસરનો ડર છે. તેથી આર્યુવેદિક દવાઓનો પ્રચાર વધ્યો છે. આવા સંજોગોમાં ઔષધીય પાકોના રોપાઓ સ્થાનિક સ્તરે ઉપલબ્ધ હોય તો તેનું સાડું માર્કેટ મળી શકે તેમ છે. આવા રોપાઓમાં મુખ્યત્વે સફેદ મુસળી, અશ્વગંધા, સર્પગંધા, કુવારપાઠો, આમળા, હરડે, બહેડા, ચણોઠી, આંકડા, જાસુદ, અરડૂસી, ગળો, તુલસી, સતાવરી, કરિયાતું વગેરે તથા વેલા વાળા ઔષધીય પાકોનો સમાવેશ થાય છે.

નર્સરીમાં રોપ ઉછેરનો લક્ષ્યાંક અને જાતોની પસંદગી -

સ્થાનિક માર્કેટને ધ્યાનમાં રાખીને રોપાઓના પ્રકારની પસંદગી કરવી જોઈએ. જેથી કરીને સહેલાઈથી વેચાણ કરી શકાય. સીઝન પ્રમાણેના રોપાઓના પ્રકારની પસંદગી કરવી જોઈએ. જેથી કરીને ટ્રેક ગાળામાં વધુ આવક મેળવી શકાય. આર્થિક રીતે પરવડે તેવા રોપાઓનો પ્રકારની પસંદગી કરવી જોઈએ. નર્સરી માટેના સ્થળને પસંદગી અને ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દાઓ-નર્સરી માટેની જમીન સારી નિતારવાળી અને ફળદ્રુપ હોવી જોઈએ. ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ ન રહે તેવી જમીન હોવી જોઈએ. નર્સરી માટેના સ્થળની માટી ફળદ્રુપ હોવી જોઈએ જો માટી યોગ્ય ન હોય તો નર્સરીની માટી ફળદ્રુપ, તળાવના કાપવાળી બહારથી લાવવી જોઈએ. નર્સરી માટેના સ્થળની આસપાસ માં મીઠા પાણીનો પૂરતો જથ્થો

હોવો જોઈએ જે ઉનાળામાં પણ ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવો હોવો જોઈએ. નર્સરી માટેના સ્થળ રોડ અને ગામની નજીક અને વાવેતર વિસ્તારની નજીક હોવું જોઈએ. જેથી કરીને નર્સરીમાં કામ કરતાં માણસો સમયસર આવી શકે, આજુબાજુના લોકો મુલાકાતે આવી શકે તેમજ વેચાણમાં સરળતા રહે છે. નર્સરીમાના કુમળા રોપાને સીધા તાપ અને ઠંડીની અસરથી બચાવવા માટે આછા પાતળા છાયા વાળા વૃક્ષો વાળી જગ્યા પસંદ કરવી જોઈએ. જો આવી જગ્યા ન મળે તો એરંડા જેવા ઝડપથી વધતા છોડનું નર્સરીની ફરતે વાવેતર કરવું. તેમ જ બે ક્યારાની વચ્ચે મકાઈનું વાવેતર કરવું જોઈએ.

નર્સરી માટે જરૂરી જમીનનું પ્રમાણ જાળવવાની રીત-

સામાન્ય રીતે બીજને સીધાં કે કોથળીમાં વાવવામાં આવે છે પરંતુ ઘણીવાર બીજને ક્યારા અથવા ગાડી ક્યારા બનાવી તેમાં નાના રોપ ઉછેરીને પછી આવા રોપની પોલીથીન કોથળીમાં ફેર બદલી કરી લેવામાં આવે છે. ફરાઉ રોપ ઉછેરવા માટે ચાર મીટર લાંબા અને 1.2 મીટર પહોળા ક્યારે બનાવવામાં આવે છે. આવા એક ક્યારામાં 15 સેન્ટીમીટર પહોળી અને 20 cm લાંબી કુલ 600 કોથળીઓ માટી ભરીને ગોઠવી શકાય છે. બીજું કે બે ક્યારા વચ્ચે રસ્તા માટે 60 સેન્ટીમીટર જેટલું અંતર રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વાહન લાવવા, લઈ જવા માટે પણ ત્રણ મીટર ની જગ્યા છોડવામાં આવે છે. આથી એક ક્યારા માટે સરેરાશ 10 ચોરસ મીટર જેટલી જગ્યા ની જરૂર રહે છે.

હાઇટેક નર્સરી કોને કહેવાય?

આધુનિક, વાતાવરણ પર ઓછું આધારિત, નાણાકીય રોકાણ કરાવનાર અને છોડ કલમો તથા ધરૂં વગેરેની વૃદ્ધિ અને ગુણવત્તા વધારવા આ ટેકનોલોજી સક્ષમ છે.

હાઇટેક નર્સરીમાં ધરૂંની કુદરતી વૈવિધ્યતા સામે ટકી રહેવાની ક્ષમતા કેળવી શકાય છે. ઘણા પાકોમાં બીજથી સીધી રોપણી થઈ શકતી નથી જેવા કે કોબીજ, ટમેટા, રીંગણ, મરચી, વગેરે કે જેનું ધરૂં ખુલ્લા ખેતર કરતા નર્સરીમાં સરળતાથી તૈયાર કરીને વેચાણ પણ કરી શકાય છે. જુદા જુદા બાગાયતી છોડના કટકાઓમાં સરળતાથી મૂળ સારી સંભાળ અને વ્યવસ્થાપન માટે પ્રથમ નર્સરીમાં રોપવામાં આવે છે. ધરૂં તથા કલમોમાં વગેરેમાં ખડતલપણું કેળવવા માટે નર્સરીએ પ્રાથમિક માવજાત માટેની જગ્યા છે. ઋતુમાં ફળ ફૂલ અને સાથે સાથે ઉત્પાદક તૈયાર કરવા માટે હાઇટેક નર્સરી ઉપયોગી છે. નર્સરી ઉદ્યોગ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે વૃક્ષારોપણ વૃક્ષ સંરક્ષણ અને પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનું સંરક્ષણ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે તેમજ આ ઉદ્યોગ કૃષિ વાણિજ્યક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓના લાભ પ્રદાન કરે છે.

પ્લગ નર્સરી:

જેમાંની એક પ્લગ નર્સરી છે સારું ગુણવત્તા યુક્ત બિયારણ કે જેને ધરૂં ઉછેરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. પ્લાસ્ટિક ટ્રેમાં બીજ વાવી વાતાવરણને અનુકૂળ નર્સરીમાં ઉછેરી, ગુણવત્તા યુક્ત અને તંદુરસ્ત ધરૂંનું મોટા પાયે ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. જેને પ્લગ નર્સરી કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં શાકભાજી,

ફૂલ કે પપૈયા જેવા ફળ પાકોના ધરૂં પોલી હાઉસમાં જમીનની જગ્યાએ પ્લાસ્ટિકની કે થર્મોકોલની ડીશમાં ફૂંટંગ યોગ્ય ખાતર અને પિયત વ્યવસ્થા સાથે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પ્લગ નર્સરી એટલે ઓછો બિયારણ ખર્ચ, તંદુરસ્ત અને રોગમુક્ત પાક, ઉચ્ચ ગુણવત્તા યુક્ત એક સમાન છોડ, ફેર રોપણી બાદ ઝડપી વિકાસ, જગ્યાનો બચાવ, નિંદામણની મુક્તિ, માનવ બળનો બચાવ અને આધુનિક ટેકનીક જોવા મળે છે. પ્લગ નર્સરી કેવી રીતે કરવામાં આવે છે: પ્લગ નર્સરી પદ્ધતિમાં પ્લાસ્ટિકના કપના આકારના બીબાવાળી ટ્રેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ ટ્રેમાં છાણીયું ખાતર, વર્મીકમ્પોસ્ટ, કોકોપીટ, રેતી અને ખેતરની માટી વગેરેનું પ્રમાણ સમિશ્રણ કરવામાં આવે છે.

આર્થિક ઉપાર્જન માટે જન માટે અને રોજગાર લક્ષી નર્સરી એકમ સ્થાપવામાં આવ્યો હોય તો આ સામગ્રીઓને ઓટોમેટીક મિક્ષ કરીને ટ્રેમાં ભરી શકાય તેવા ઓટોમેટીક રોટરી મશીન નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્લગ નર્સરી ના ફાયદા જોઈએ તો બિયારણનો બચાવ થાય, ધરૂંની જીવંત રહેવાની ક્ષમતા, એક સમાન છોડ, જગ્યાનો બચાવ, ફેર રોપણી બાદ ઝડપથી વિકાસ, નિંદામણ મુક્ત ધરૂં, માનવબળનો બચાવ વગેરે અનેક ફાયદાઓ રહેલા છે.

નર્સરીમાં ગ્રીનહાઉસ ની જરૂરિયાત શા માટે?

ગ્રામ્ય કક્ષાએ નાની નર્સરી ઊભી કરી બાગાયત પાકોના રોગમુક્ત પ્લાન્ટિંગ મટીરીયલ તૈયાર કરવાનો નવીન વ્યવસાય ઉભો કરવામાં તેમજ ખેડૂતોનું આર્થિક જીવન ધોરણ ઊંચું લાવવા માટે આ નવી યોજના મદદરૂપ થાય છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતાને મૂલ્યના નિર્માણ તરીકે વ્યાપક રૂપે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પરિવર્તન તરીકે જોવામાં આવે છે. જેમાં ફક્ત આર્થિક મૂલ્ય હોઈ શકે છે.

પ્રશ્નોનું નિરાકરણ:

અર્થતંત્રમાં બેકારી, ગરીબી, અસમાનતા જેવા પ્રશ્નો પ્રબળ થવા માંડ્યા અને ઝડપી આર્થિક વિકાસના પ્રયાસો આપમેળે આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સમયસર લાવશે તો બેકારી, ગરીબી નિવારવાના ઉપાય તરીકે અન્ય ઉપાયોની સાથે સાથે સ્વરોજગારી માટેના પ્રયાસો કરવા પડશે. નવી શિક્ષણનીતિમાં ધોરણ 12 સુધીના શિક્ષણની જરૂર હોય ત્યાં તેટલું શિક્ષણ મેળવેલ યુવા વર્ગને ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વાળવો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની ગર્ભિત શક્તિ ધરાવતા યુવા વર્ગને જ તે ઉપલબ્ધ બનાવવી. અગાઉના સમયમાં પણ ટેકનોલોજી ની શરૂઆત થયેલી, રાજીવ ગાંધી સરકારે ટેકનોલોજી જેવા વિષયો આઠમા ધોરણથી ટેકનિકલ સ્કૂલનો કોન્ટેક્ટ હતો તે હવે નવી શિક્ષણનીતિ ટીમમાં છઠ્ઠા ધોરણથી ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અગાઉ સમસ્યાઓ ધ્યાનમાં રાખી ભણતર ઉપર વધારે ભાર આપવામાં આવેલો હતો. જ્યારે નવી શિક્ષણ નીતિમાં

દેશની અનેક સમસ્યા જેવી કે રોજગારી બેરોજગારીના પ્રશ્નો હલ કરવામાં નર્સરી જેવા વ્યવસાય તેમજ વનવિદ્યા ઉપયોગી વૃક્ષોની ખેતી એગ્રો ફોરેસ્ટ્રી દ્વારા ગામડાના ખેડૂતો તથા મજૂરોને રોજી મેળવવામાં સહાયરૂપ બની શકે. તેની સાથે રાષ્ટ્રીય આવકમાં પણ વધારો કરી શકાય છે.આમ નર્સરી

વ્યવસ્થાપન વનવિધા પાયાનો અભ્યાસ ગણાય છે. તેને વિદ્યાર્થીઓ પણ સમજ પૂર્વક ભણે અને વ્યવહારુ જીવનમાં ખેડૂતો સુધી પહોંચાડે અને તે થકી ગ્રામવિકાસ થાય એ ખૂબ જરૂરી છે.

ઉપાય:

નર્સરી કોણ કોણ બનાવે છે ? ગ્રાહક કોણ છે? લોકોની પસંદગીના કારણો કયા કયા છે ? માર્કેટ ક્યાં છે? આ ધંધાના ટ્રેડ સિકેટ કયા છે? જેવી અનેક વિગતો થી પોતાની જાતને માહિતગાર કરવી જોઈએ. સ્વરોજગારી એ પોતે સર્જેલી એક રોજગારી છે. વ્યક્તિ પોતે પોતાની જાતને, એટલે કે સ્વ ને રોજીરોટી પૂરી પાડે છે અને વેતન કમાવી આપે છે. આવી સ્વરોજગારીમાં જરૂરિયાતાના સાધનો પોતાની માલિકીના જ હોય છે. ખેતીપ્રધાન દેશમાં નર્સરી ઉદ્યોગ એ સ્વરોજગાર સ્વરૂપનો જ કહેવાય છે. માનવ વસ્તી વધવા સાથે દરેક લોકોને રોજગારી પૂરું પાડવાનું કામ રાજ્ય માટે જ્યારે મુશ્કેલ બનતું જાય છે અને તેના લીધે આધુનિક યુગમાં સ્વરોજગારી એ બેરોજગારીના એક અસરકારક ઉપાયો તરીકે વધુ મહત્વ ધરાવતી બાબત બની રહી છે. સ્વરોજગાર પૂરો પાડવાની દિશામાં સરકાર ઉપરાંત જે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ છે કે જે સ્વરોજગાર પૂરો પાડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

આ ગામને પ્રદૂષણ મુક્ત ગામ પણ કહી શકાય. આ ગામમાં અસંખ્ય લોકો ફૂલ અને છોડ ખરીદવાં જ નહીં પરંતુ જોવા માટે પણ આવતા હોય છે.તેથી આ દોલધા ગામ પર્યટક સ્થળ તરીકે પણ વિકસી રહ્યું છે. આ ઉદ્યોગ એટલો બધો ફેલાયેલો છે કે ફેક્ટરી કે કારખાના ન હોવા છતાં પણ આ ગામમાં આજુબાજુના ગામના લોકોને પણ રોજી રોટી પૂરી પાડે છે. ફૂલછોડમાંથી કટીંગ કરીને જાતે પ્લાન્ટ બનાવીને વેચે છે. વર્ષના અંતે ફૂલછોડ માંથી સારી એવી આવક પ્રાપ્ત કરે છે. ગુજરાત સહિત મહારાષ્ટ્ર અને દેશના અનેક રાજ્યો તેમજ વિદેશના મોટા શહેરો માંથી આજે પણ લોકો અહીં ફૂલ છોડ લેવા માટે આવે છે

હાલમાં નાના મોટા પાયે નર્સરી ઉદ્યોગ ફેલાયેલો છે જેમાં નવસારી, વલસાડ, સુરત, વડોદરા, આણંદ અને જૂનાગઢ મુખ્ય છે. વર્તમાન સમયમાં નર્સરી ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા છે જે સખત મહેનત અને ખંતથી કામ કરી કમાણી કરીને બદલાતા સમયમાં ખેડૂતો કૃષિ ક્ષેત્રે ઘણા પ્રયોગો કરી રહ્યા છે જેનો તેમને લાભ પણ મળી રહ્યો છે તેઓ ખુશાલ અને સમૃદ્ધિ નું જીવન જીવી રહ્યા છે. અને અન્ય લોકો માટે પ્રેરણા રૂપ બન્યા છે.

ભારતમાં મહિલા સાહસિકોની સમસ્યાઓ અને તકો

Roshani N Parmar

Ph.D. Scholar, HNGU Patan

Dr. Hinaben M. Patel

Principal,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts Collage Kadi

સારાંશ:

મહિલાઓના વિકાસની દેશની સર્વાંગી વિકાસની ચાવી માનવામાં આવે છે. આજની શિક્ષિત મહિલાઓ એવું ઇચ્છતી નથી કે તેમનું જીવન ચાર દીવાલોમાં રહે તેવો તેમના કુટુંબ અને પતિ પાસેથી સમાન સન્માનની માંગ કરે છે. મહિલાઉદ્યોગ સાહસિકો વિચારો રજૂ કરીને અને જોખમ લઈને બીઝનેસ એન્ટરપ્રાઈઝનું આયોજન અને સંચાલન કરે છે. આ સંશોધન અભ્યાસનો ઉદ્દેશ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓ, તકો તેમજ ભારત સરકાર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલ તાજેતરની યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:

મહિલા સાહસિકતા, સમસ્યાઓ, આર્થિક વિકાસ, તકો અને યોજનાઓ.

પ્રસ્તાવના:

પહેલાના સમયમાં મહિલાઓ ઘરકામ અને બાળકોને સંભાળવામાં વ્યસ્ત રહેતી હતી પરંતુ આજના આધુનિક યુગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ મેળવે છે ત્યાર બાદ ડોક્ટર, એન્જીનીયર, પ્રોફેસર, બેન્કર જેવા દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ જોવા મળે છે. ભારતમાં ૨૦.૩૭% મહિલાઓ MSME માલિકો જે શ્રમદળમાં ૨૩.૩% હિસ્સો ધરાવે છે. મહિલાઓની અર્થતંત્રની કરોડરજ્જુ માનવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં સામાજિક ક્રાંતિમાં શિક્ષિત મહિલાઓનો સશક્તિકરણ એક પ્રેરક પરિબલ છે. અને ભવિષ્યમાં પુરુષ પ્રભુત્વ ધરાવતા ક્ષેત્રમાં પણ મહિલાઓ જોવા મળશે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નાની બચત ભારતમાં નાના અને સૂક્ષ્મ સાહસોની સ્થાપનામાં વધુ યોગદાન આપી રહે છે. મહિલાઓ નો વિકાસ થવાથી દેશ માં બેરોજગારી ની સમસ્યા હલ કરી શકે છે ગ્રામીણ વિસ્તારો માં લઘુ ઉદ્યોગ શરૂ થવાથી નવી રોજગારી નું સર્જન થાય છે .

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક એ એવી મહિલા છે જે પોતાની અંગત જરૂરિયાતો ને પોહચી વળવા અને આર્થિક રીતે સ્વત્રંત બનવા માટે પડકારરૂપ ભૂમિકા ને સ્વીકારે છે આજના ડીઝીટલ યુગ ની મહિલાઓ ને પડકારો અને તકો ઝડપ થી વધી રહી છે અને અધિકારો અને કામ ની પરિસ્થિતિ વિશે પણ જાગૃત થઇ ગયી છે પરંતુ હજુ પણ મોટા ભાગ ની મહિલાઓ સામે ગણી બધી સમસ્યાઓ છે . તેથી આ સંશોધન પેપર મહિલાઓ ની સમસ્યાઓ અને તકો ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે .

મહિલા સાહસિકતાનો અર્થ:

મહિલા સાહસિકોને મહિલા અથવા મહિલાઓના જૂથ તરીકે ઓળખી શકાય છે. સામાન્ય રીતે નવાં વિચારોને એન્ટરપ્રાઇઝની શરૂઆત, આયોજન અને સંચાલન કરે છે. ભારત સરકાર ના જણાવ્યા મુજબ એક મહિલા દ્વારા સંચાલિત અને નિયંત્રણ એન્ટરપ્રાઇઝ કે જેમાં મૂડી ના ૫૧ ટકા લઘુત્તમ નાણાંકીય વ્યાજ હોય છે અને એન્ટરપ્રાઇઝ દ્વારા ઉત્પાદિત રોજગાર નો ઓછા માં ઓછો ૫૧ ટકા મહિલાઓ ને આપે છે .

એ.પી જે અબ્દુલ કલામ ના મતે, ‘ સ્ત્રીઓ નું સશક્તિકરણ એ એક સારા રાષ્ટ્ર નાં નિર્માણ માટે પૂર્વશરત છે ,જ્યારે મહિલાઓ સશક્ત થાય છે ,ત્યારે સમાજ સમાજ માં સ્થિરતા ની ખાતરી મળે છે, મહિલાઓ નું સશક્તીકરણ આવશ્યક છે કારણ કે તેમના વિચારો અને તેમની મુલ્ય પ્રણાલીઓ સારા કુટુંબ નાં વિકાસ તરફ દોરી જાય છે ,સારા સમાજ અને આપ્રેસરું રાષ્ટ્ર.

શુમ્પીટર ના મતે, ‘મહિલાઓ જે નવીન, અનુકરણ અથવા વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિ અપનાવે છે તે મહિલા સાહસિકો તરીકે ઓળખાય છે .

મહિલા સાહસિકોના ગુણ: ઉદ્યોગસાહસિક મહિલાઓ માં નીચે આપેલ ગુણ હોવા જરૂરી છે

- સમસ્યાઓનો સ્વીકાર કરતી
- સખત પરિશ્રમ
- ધીરજનો ગુણ
- સાહસિક
- જાગૃત
- શિક્ષિત
- બુદ્ધિમાન

સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ: ઉદ્યોગસાહસિક મહિલાઓ ના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ આપેલા છે.

- મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો ખ્યાલ મેળવવો.
- મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાઓની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો.
- મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાઓની ભવિષ્યની તકોનો અભ્યાસ કરવો.
- મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહન માટે સરકારની યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવો

ભારતીય મહિલા સાહસિકો ના ઉદાહરણ રજૂ કરવા .

સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિ:

આ સંશોધન અભ્યાસ ઈન્ટરનેટ દ્વારા મેળવેલ ગૌણ માહિતીની પદ્ધતિ પર આધારિત છે.

ઉધોગ સાહસિક મહિલાઓની સમસ્યાઓ: ઉધોગસાહસિક મહિલાઓ અનેક પ્રકાર ની મુશ્કેલીઓ નો સામનો કરવો પડે છે જેમકે પરિવાર તરફ થી મંજૂરી ના મળવી , પુરુષો ને પ્રોત્સાહનમળે છે એટલું મહિલા ને નથી મળતું વગેરે સમસ્યાઓ નીચે મુજબ આપેલ છે.

(૧) માહિતીનો અભાવ:

સામાન્ય રીતે મહિલાઓ ઉધોગ સાહસિકતા વિશે જાગૃત હોતી નથી. તેમના માટે ઉપલબ્ધ સબસીડી અને પ્રોત્સાહનોના જ્ઞાનનો અભાવ, તેમની વિશેષ યોજનાઓના લાભથી વંચિત રહે છે.

(૨) ઓછું જોખમ સહન કરવાની ક્ષમતા:

શિક્ષિત અને આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર નથી તેથી આ તમામ એન્ટરપ્રાઇઝ ચલાવવા માટે જોખમ સહન કરવાની ક્ષમતા ઘટાડે છે. જોખમ સહન કરવું એ સફળ ઉધોગ સાહસિકોએ આવશ્યકતા છે.

(૩) માર્કેટિંગ સમસ્યાઓથી અજાણ:

ગતીશીલતાને કારણે મહિલાઓ તેમના માલનું માર્કેટિંગ કરવામાં અસમર્થ છે. આર્થિક વાતાવરણમાં સફળતા પૂર્વક તેમના માલનું માર્કેટિંગ કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન થી અજાણ હોવાથી માર્કેટિંગ ને સમજી શકતી નથી .

(૪) લિંગ અસમાનતા:

ભારત એક પુરુષ પ્રભુત્વ ધરાવતો પરંપરાગત સમાજ છે. જ્યાં મહિલાઓને પુરુષોની સમક્ષ માનવામાં આવતી નથી. તેઓના મતે મહિલાઓ શારીરિક રીતે નબળા અને ઉધોગ સાહસિકતા તરીકેની જવાબદારી નિભાવવામાં ઓછો આત્મવિશ્વાસ ધરાવે છે.

(૫) ટેકનોલોજીનો અભાવ:

મહિલા ઉધોગ સાહસિકોને બદલાતી ટેકનોલોજીને ધીમી રીતે અપનાવવાના કારણે ટેકનોલોજીના અપરિચિતતાનો સામનો કરવો પડે છે. મહિલા નાં વ્યવસાય ઘણીવાર નાનો હોય છે અને તે માટે મહિલાઓ માટે ટેકનોલોજી. તાલીમ, નવીન યોજના, વૈકલ્પિક બજારો વગેરે સંબંધિત માહિતી મેળવવાનું સરળ રહેતું નથી. જ્યાં સુધી તેઓ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ નહિ કરે અને તે મુજબ પોતાને અપડેટ ન કરે ત્યાં સુધી મહિલા ઉધોગ સાહસિકો સશક્તિકરણ અનુભવશે નહિ.

(૬) મધ્યમ પુરુષોની આધાર:

મહિલા ઉધોગ સાહસિકો તેમના ઉત્પાદનોના વેચાણ માટે મધ્યમ પુરુષો પર આધાર રાખે છે. મધ્યમ પુરુષો તેમના પોતાના નફાનું માર્જીન ઉભું કરે છે. તેથી ઊંચા ભાવનું કારણ બને છે. આવી સ્પર્ધામાં મહિલા સાહસિકો દ્વારા ઉત્પાદિત ઉત્પાદન તરફ ગ્રાહકોનું આકર્ષણ ઘટે છે. તેને પરિણામે ઓછું વેચાણ અને ઓછો નફો થાય છે.

(૭) નાણાકીય સમસ્યા:

નાણું એ કોઈપણ એન્ટરપ્રાઇઝ માટે જરૂરી ગણવામાં આવે છે. પછી ભલે તે નાનું હોય કે મોટું. જોકે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો નાણાકીય અછતથી પીડાતી હોય છે. તેના બે કારણ છે. (૧) સામાન્ય રીતે મહિલાઓના નામ પર મિલકત હોતી નથી. (૨) બેંકો મહિલાઓને ઓછી ધિરાણ લાયક ગણે છે.

(૮) કૌટુંબિક સંબંધો અને સંઘર્ષો:

ભારતમાં બાળકો અને પરિવારના અન્ય સભ્યોની સંભાળ રાખવી એ મુખ્યત્વે મહિલાઓની ફરજ છે. પરણિત મહિલાઓના કિસ્સાઓમાં તેણીની તેના વ્યવસાય અને કુટુંબ વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન જાળવવું પડે છે. મહિલાઓના વ્યવસાયમાં પ્રવેશ માટે પતિનો ટેકો અને મંજૂરી જરૂરી જણાય છે. તદ્દઉપરાંત પતિનું શૈક્ષણિક સ્તર અને કૌટુંબિક પુષ્ટ ભૂમિ વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓના પ્રવેશને હકારાત્મક અસર કરે છે. મહિલાઓ ને કુટુંબ માંથી પરવાનગી મળતી નથી , કોઈ પણ પ્રકાર ની નાણાકીય સહાય મળતી નથી, પ્રોત્સાહન પણ નથી મળતું તેથી મહિલાઓ સતત સંઘર્ષો નો સામનો કરવો પડે છે .

(૯) શિક્ષણનો અભાવ:

મહિલાઓ માં શિક્ષણ ઓછું જોવા મળે છે તેનું મુખ્ય કારણ લગ્ન પછી શિક્ષણ અટકાવવામાં આવતું હોય છે બ સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓનો મૂળ કારણ શિક્ષણનો અભાવ અને તે પણ ગુણાત્મક શિક્ષણને કારણે મહિલાઓ વ્યવસાય, ટેકનોલોજી અને બજારના જ્ઞાનથી વાકેફ નથી. ઉપરાંત શિક્ષણનો અભાવ મહિલાઓમાં ઓછી સિદ્ધીની પ્રેરણાનું કારણ બને છે. આમ શિક્ષણનો અભાવ એ વ્યાપાર સાહસોની સ્થાપના અને સંચાલનમાં અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. નિરક્ષર અને અર્ધ સક્ષાર મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો માટે હિસાબો કરવા, કંપની ની કામગીરી, ઉત્પાદનો નું માર્કેટીંગ થી અજાણ કાર્યક્ષમતા માં ઘટાડો થાય છે .

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો ની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે ના પગલાઓ નીચે મુજબ આપેલા છે.

૧. સામાજિક વલણ બદલવું .
- ૨ તાલીમ સુવિધાઓ પૂરી પાડવી
- ૩ કાચો માલ નો યોગ્ય પુરવઠો
૪. માહિતી પુરી પાડવી
- ૫ નાણાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી
- ૬ વ્યાજ ના ઓછા દર

ઉદ્યોગ મહિલા સાહસિકોની તકો:

- ઇકોફ્રેન્ડલી ટેકનોલોજી
- બાચો ટેકનોલોજી

- આઈ.ટી. સમક્ષ સાહસો
- ઇવેન્ટ મેનેજમેન્ટ
- પ્રવાસ ઉદ્યોગ
- ટેલીકોમ્યુનિકેશન
- પ્લાસ્ટિક સામગ્રી
- મિનરલ વોટર
- સેરીકલ્ચર
- ફ્લોરીકલ્ચર
- હર્બલ અને આરોગ્ય સંભાળ
- ખોરાક, ફાળો અને શાકભાજીની પ્રક્રિયા

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહન માટે સરકારની યોજનાઓ: મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો ને પ્રોત્સાહન માટે સરકાર ની યોજના ઓ ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(૧) અન્નપૂર્ણા યોજના:

આ યોજના મુજબ જે મહિલાઓ ફૂડકેરીંગ યુનિટ શરૂ કર્યું છે અથવા તે શરૂ કરવા માંગે છે તેમના રસોડામાં જરૂરી ચીજવસ્તુઓ, વાસણો, ગેસ કનેક્શન, વોટર ફિલ્ટર વગેરે ખરીદવા માટે રૂ . ૫૦૦૦૦/- સુધીની લોન મળે છે.

(૨) ઉદ્યોગ ગીની યોજના :

આ કાર્યક્રમ મહિલાઓ ને આત્મનિર્ભર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે અને યોજના દ્વારા તેમને સ્વ વિકાસ માં મદદ કરે છે જે ગ્રામિણ અને અવિકસિત પ્રદેશો ની મહત્વાકાંક્ષી મહિલા સાહસિકો ને સબસીડી વાળી લોન આપવામાં આવે છે

(૩) ભારતીય મહિલા બિઝનેસ બેંક:

આ યોજના ભારતીય મહિલા બેંક દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી હતી. જેનું ૨૦૧૭મા સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા સાથે વિલીનીકરણ થયું હતું. આ યોજના મહિલાઓ અને તેમના વ્યવસાય માટે સમર્થન આપે છે. તે કેડીટ ગેરેંટી ફંડ ટ્રસ્ટ ફોર માઈક્રો એન્ડ સ્મોલ એન્ટરપ્રાઇઝીસ હેઠળ આવે છે. જેમાં મહિલા બિઝનેસ માલિકો માટે ૨૦ કરોડ સુધીની લોનનો સમાવેશ થાય છે. જે ૭ વર્ષમાં ચુકવવાની હોય છે.

(૪) મહિલા ઉદ્યોગનીધી યોજના:

સ્મોલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલોપમેન્ટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા SIDBI હેઠળ કરવામાં આવે છે. આ યોજના ૧૦ લાખ સુધીની નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે. જે ૧૦ વર્ષમાં ચુકવવાની હોય છે.

(૫) **TRED (ચાલવું):**

TRED એટલે Trade Related Enter Premiership Assistance and Development scheme વેપાર સંબંધિત સાહસિકતા, સહાયતા અને વિકાસ યોજના.

- MSME દ્વારા પ્રાયોજિત
- યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગરીબ મહિલાઓની વિવિધ સહાયક સેવાઓ દ્વારા તેમની તકનિકી કૌશલ્ય અને ઉદ્યોગ સાહસિક ક્ષમતા વિકસાવવી.
- ટકાઉ રોજગારી પ્રદાન કરવી.

(૬) **મહિલા સાહસિકતા પ્લેટફોર્મ:**

નીતિ આયોગ સમગ્ર દેશ માં ઉભરતી અને હાલ ની મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો માટે ઈકોસિસ્ટમ પ્રદાન કરવા માટે એક (WEP) THE WOMEN ENTREPRENEURSHIP PLATFORM) શરૂ કર્યું છે.

ભારતીય ઉદ્યોગસાહસિક મહિલાઓ:

૧. રોશની નાદર CEO HCL
૨. શોભના ભરતીયા Chairperson Hindustan Times
૩. કિરણ મજુમદાર Director Biocon Ltd
- ૪ ચંદા કોચર MD & CEO ICICI BANK
- ૫ . ઇન્દિરા નુઈ CEO PepsiCo
- ૬ ઉપાસના ટાંકું mobikwik
૭. ચિતા ડાગલ Thriliophilia.com
- ૮ ફાલ્ગુની નાયર NYKAA

તારણો:

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને તમામ પ્રકારના પડકારો અને અવરોધો હોવા છતાં મહિલાઓ ઉદ્યોગસાહસિક વ્યવસાય સ્થાપિત કરવા અને ચલાવવા માટે સામનો કરી રહી છે. જે મહિલાઓ ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં પ્રવેશવા માંગે છે તેને માટે બજારમાં ઘણી બધી તકો ઉપલબ્ધ છે. કેટલીક મહિલાઓ તેમની કારકિર્દીની વૃદ્ધિ કરવા માટે આ વ્યવસાય પસંદ કરે છે, સ્વતંત્ર જીવન જીવવા માંગે છે. અને તેમાંથી પારિવારિક જવાબદારીઓને કારણે અને નાણાકીય કટોકટી માંથી બહાર નીકળવા માટે વ્યવસાય કરે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં મહિલાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. ઉદ્યોગ સાહસિકો દિવસે ને દિવસે પ્રગતિ થઈ રહી છે. તેમની ભૂમિકા વધુ મહત્વની બની ગઈ છે. કારણ કે તેઓ આર્થિક યોગદાન આપી રહ્યાં છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તકોનો ઉપયોગ કરવા માટે સમાજની સુખાકારી માટે યોગદાન આપે છે. સમાજનાં સુધારણા માટે તેમને ઘણી બધી જવાબદારીઓ છે. તાજેતરના દિવસોમાં મહિલા ઉદ્યોગ

સાહસિકો ખુબજ સારું પ્રદર્શન કરી રહી છે. આજે મહિલા ઉધોગ સાહસિકો વૈશ્વિકસ્તરે અને રાષ્ટ્રીયસ્તરે સમૃદ્ધિનું નિર્દેશન અને વધારો કરીને વ્યવસાયનો વધારો કરી રહી છે.

ભારત માં ઉધોગસાહસિકતા નાં ક્ષેત્ર માં મહિલાઓ ની ભાગીદારી ઝડપ થી વધી રહી છે , તાજેતર નાં સંશોધનો એ જોખમ સહનશીલતા , સર્જનાત્મક અને મહિલાઓ ને પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરવા માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ પ્રેરક તરીકે સફળ થવાની ઈચ્છા તરફ દયાન દોરીયું છે . મહિલાઓ માં પોતાના એન્ટરપ્રાઈઝ ને સારી રીતે આયોજન અને સંચાલન કરી શકે છે તેની જાળવી રાખવાનો નિધાર સામાન્ય રીતે સમાજ અને પરિવાર તરફથી યોગ્ય સમર્થન અને પ્રોત્સાહન આપે તો મહિલાઓ વ્યસાયિક સાહસો માં ખુબ પ્રગતિ કરી શકે છે . કુટુંબ , સમાજ અને સરકાર તરફથી સહાય મળે તો મહિલા સાહસિકો રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર માં વધુ ને વધુ યોગદાન આપી શકે છે . ટકાઉ વિકાસ નાં લક્ષ્યો હાસલ કરવા માટે મહિલા ઉધોગ સાહસિકો નું સશક્તિકરણ જરૂરી છે.

સૂચનો:

૧. સરકાર અને બિન સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા મેનેજમેન્ટ કૌશલ્ય વધારવા માટે સારા શિક્ષણ અને તાલીમની સુવિધાઓ પ્રદાન કરવી જોઈએ.
૨. પછાત વિસ્તારો માં અને ગ્રામીણ વિસ્તારો માં મહિલાઓ ને સરકાર તરફથી મળતા વ્યસાય કરવા માટે વિવિધ ક્ષેત્રો વિશે જાગૃતિ લાવવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.
૩. મહિલા ઉધોગ સાહસિકો ને પ્રેરિત કરવા , પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

સંદર્ભસૂચિ :

- (૧) <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1190&context=irbe>
- (૨) https://www.ripublication.com/gjfm-spl/gjfmv6n5_14.pdf
- (૩) [https://www.ijbmi.org/papers/Vol\(3\)7/J037059061.pdf](https://www.ijbmi.org/papers/Vol(3)7/J037059061.pdf)
- (૪) <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2308582.pdf>

ભારતમાં વ્યવસાયોના સંચાલન કરતી મહિલા સાહસિકોની સમસ્યાઓ

ડૉ. હસમુખ એમ. સોલંકી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

ડૉ. અપેક્ષા નીતિનકુમાર પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

વ્યવસાય ચલાવવો એ મહિલાઓ માટે એક પડકાર અને ગંભીર બાબત છે. તેમની લાયકાતો, કુશળતા અને શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો છતાં, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો તેમના વ્યવસાયને વિસ્તૃત કરવા અને તેમના પુરુષસમકક્ષો કરતાં વધુ વ્યવસાય માલિકો તરીકે ઓળખ મેળવવા માટે સંઘર્ષ કરે છે. આ વિવિધ કારણોસર છે, જેમ કે આ લેખમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિશ્વ બેંકના અહેવાલ મુજબ, ભારતમાં માત્ર 7% ઉદ્યોગસાહસિકો મહિલાઓ છે, અને મોટા ભાગનાએ મહત્વાકાંક્ષાને બદલે જવાબદારીથી ધંધો શરૂ કર્યો છે. ભારત જેવા ઝડપી વિકાસશીલ રાષ્ટ્રને મજબૂત મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાસૂચકાંકની જરૂર છે. હાલમાં, ભારતમાં અન્ય કેટલાક દેશો કરતાં વધુ મહિલાઓની માલિકીના વ્યવસાયો છે. ભારતમાં મહિલાઓ 13.5-15.7 મિલિયન કૃષિ વ્યવસાયો અને MSME ધરાવે છે. બેંકો, સરકારો અને સંસ્થાઓના સમર્થન બદલ આભાર, મહિલા સાહસિકતા છેલ્લા દાયકામાં 14 થી 20% સુધી વધી છે. જો કે, આ આંકડા હજુ પણ યુકે અને યુએસ જેવા વિકસિત રાષ્ટ્રો અને બ્રાઝિલ, રશિયા, નાઈજીરીયા વગેરે જેવા વિકાસશીલ દેશો કરતા ઘણા ઓછા છે. પુષ્કળ સમર્થન અને તકો હોવા છતાં, શા માટે ભારતીય બજાર 70% થી વધુનું વિશાળ લિંગ તફાવત ધરાવે છે? ચાલો મહિલા સાહસિકોની સૌથી સામાન્ય સમસ્યાઓ જોઈએ.

મહિલા સાહસિકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારો:

મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો ભારતમાં વિવિધ પડકારોનો સામનો કરે છે જે તેમના માટે અન્યાય છે. ભારતમાં વ્યવસાય સ્થાપવા અને ચલાવતી વખતે મહિલા સાહસિકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા આ સૌથી સામાન્ય પડકારો છે:

લિંગ અવરોધો

ભારતીય સમાજનો વિકાસ થયો હોવા છતાં, અને દરેક વ્યક્તિ દાવો કરે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન છે, લિંગ અવરોધો હજુ પણ ભારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહિલાઓના નેતૃત્વ અને સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહિત કરવાના સરકારના પ્રયાસો છતાં, મહિલાઓ માટે તેમની કુશળતા સાબિત કરવી અને તેમના પ્રયાસો માટે માન્યતા પ્રાપ્ત કરવી હજુ પણ પડકારરૂપ છે.

લિંગ અસમાનતા અને પગારમાં અંતર એ ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને સૌથી સામાન્ય સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. નોકરી કરવા અથવા ધંધો શરૂ કરવા માટે તેમને હજુ પણ તેમના પતિ, ભાઈ અથવા પિતાની 'પરમિશન'ની જરૂર છે. આવા નાકાબંધી મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને તેઓ સક્ષમ છે તે ઊંચાઈ સુધી પહોંચતા અટકાવે છે.

આર્થિક પડકારો

જો કે તે અન્યાયી લાગે છે, ભારતીય ફાઇનાન્સ ટ્રસ્ટમાં મોટા પ્રમાણમાં લિંગ તફાવતો છે. ભારતમાં મહિલા બિઝનેસ માલિકો સામાન્ય રીતે રોકાણકારોના પૂર્વગ્રહ અને અન્ય પરિબલોને કારણે આર્થિક પડકારોનો સામનો કરે છે. બિઝનેસ ફંડિંગમેળવનારી તમામ કંપનીઓમાંથી, માત્ર થોડી ટકાવારીમાં મહિલા સ્થાપકોનો સમાવેશ થાય છે. ઘણા દેવદૂત રોકાણકારો અને વીસી કંપનીઓ વિવિધ અસ્પષ્ટ કારણોસર મહિલાઓની આગેવાની હેઠળની કંપનીઓમાં તેમના નાણાંનું રોકાણ કરવામાં અનિચ્છા અનુભવે છે. તદુપરાંત, મોટાભાગની મહિલાઓ પાસે તેમના નામે સંપત્તિ કે મિલકતો હોતી નથી, અથવા તેમને ગીરો રાખવા અથવા વેચવાની સત્તા નથી.

તેથી, ખાનગી ધિરાણ અથવા કોલેટરલ લોન માટે અરજી કરતી વખતે આર્થિક પડકારો મુખ્ય સમસ્યા તરીકે સામે આવે છે. પડકારને પહોંચી વળવા માટે, Hero FinCorp તરફથી મહિલાઓ માટે નાની અસુરક્ષિત બિઝનેસ લોન કોલેટરલ, ગેરેન્ટર અથવા સિક્યોરિટીની જરૂર વગર જરૂરી ભંડોળ પૂરું પાડી શકે છે.

કાનૂની અને નિયમનકારી અવરોધો

મહિલા બિઝનેસ માલિકોને લગ્ન અથવા છૂટાછેડા, મિલકતની વહેંચણી, વારસો અને વ્યવસાય પરવાનગી સંબંધિત કાયદાઓ સાથે વ્યવહાર કરવામાં ઘણીવાર પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. ઉપરાંત, કાનૂની જગ્યામાં તેમના માટે ઘણા પ્રતિનિધિઓ નથી. કાનૂની પ્રક્રિયાઓ અને ખર્ચ પણ અવરોધો બનાવે છે.

કાર્ય-જીવન એકીકરણ

તાજેતરના નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS) ના અહેવાલ મુજબ, 15 થી 49 વર્ષની વયની પરિણીત ભારતીય મહિલાઓમાંથી માત્ર 32% જ નોકરી કરે છે. મોટાભાગના ભારતીય ઘરોમાં, સ્ત્રીઓ તેમના બાળકો અને અન્ય પરિવારના સભ્યોની રસોઈ, સફાઈ અને સંભાળ માટે જવાબદાર છે. સમાજ અપેક્ષા રાખે છે કે એક મહિલાની જવાબદારી તરીકે આ ભૂમિકાઓ તેમણે યોગ્ય રીતે ભજવવી જોઈએ. સફળ બિઝનેસ માલિકોને તેમના સામાજિક અને વ્યાવસાયિક જીવનને નિયંત્રિત કરવા માટે સારા વર્ક-લાઇફ એકીકરણની જરૂર છે, જેમાં કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પણ સામેલ છે.

જ્યારે કોઈ મહિલા વ્યવસાય શરૂ કરે છે, ત્યારે તેમની પ્રાથમિકતાઓ અને સમયપત્રક બદલાય છે. ઘરગથ્થુ જવાબદારીઓ અને કૌટુંબિક પ્રતિબદ્ધતાઓ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના કાર્ય-જીવનના સંતુલનને ખલેલ પહોંચાડી શકે છે, જે વ્યવસાય ચલાવવા માટે પડકારરૂપ બનાવે છે.

નેટવર્કિંગ અને માર્ગદર્શની સમસ્યા

નેટવર્કિંગ સુધી મર્યાદિત પહોંચ એ મહિલા સાહસિકોની મૂળભૂત સમસ્યાઓ પૈકીની એક છે. અનૌપચારિક અને ઔપચારિક નેટવર્ક સાથે ઓછા સંકલનને લીધે, મહિલા SME માલિકો અપૂરતા નેટવર્ક વિકાસના માર્ગોથી પીડાય છે. ધંધાકીય હેતુઓ માટે પ્રવાસ કરતી વખતે ઘણી સ્ત્રીઓ એકલી મુસાફરી કરવી અથવા હોટલમાં રોકાવું અસુરક્ષિત અનુભવે છે. મોટાભાગની ભારતીય હોટલો હજુ પણ સિંગલ મહિલાઓને મહેમાન તરીકે સ્વીકારતી નથી સિવાય કે કોઈ પુરુષ તેમની સાથે હોય.

પુરુષો મોટા ભાગના વ્યાવસાયિક નેટવર્ક પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, જે મહિલાઓ માટે આ જગ્યાઓને નેવિગેટ કરવા અથવા એક્સેસ કરવાનું પડકારરૂપ બનાવે છે. તેથી, તેઓને વિકેતાઓ અને સહયોગીઓ શોધવા, સામાજિક નેટવર્ક બનાવવા અને તેમના વ્યવસાયો વધારવા માટે પૂરતી તકો મળતી નથી.

સંસાધનો અને ટેકનોલોજીની એક્સેસ

ઉદ્યોગસાહસિકતા એ એક લાંબી મુસાફરી છે જેમાં ઘણું શીખવું, તાલીમ અને અપ-ક્રૌશલ્યનો સમાવેશ થાય છે. જરૂરી સંસાધનો અને ટેકનોલોજીની એક્સેસ એ એક મજબૂત ભાવના માટે નિર્ણાયક છે જે સફળ બિઝનેસ માલિક બનવા માટે લાયક છે. જો કે, ઘણી મહિલા સાહસિકો ઉત્પાદક વાતાવરણ સ્થાપિત કરવા માટે ભંડોળના અભાવથી પીડાય છે. દાખલા તરીકે, જો કોઈ સ્ત્રી કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન શરૂ કરવા માંગે છે, તો તેની પાસે જરૂરી મશીનરી અથવા સાધનો ખરીદવા માટે પૂરતા પૈસા ન હોઈ શકે. તે ત્યારે છે જ્યારે મહિલાઓ માટે વ્યવસાય લોન તેમના વ્યવસાયોને મજબૂત કરવા માટે જરૂરી સહાય પૂરી પાડે છે.

માનસિક અવરોધો

ભારત એક પિતૃસત્તાક સમાજ છે જ્યાં સ્ત્રી અને પુરુષની ભૂમિકા અલગ અલગ છે. મહિલાઓ પાસેથી ખોરાક રાંધવા, બાળકોને ઉછેરવા, ઘરના કામકાજ સંભાળવા, વૃદ્ધોની સંભાળ વગેરેની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. વ્યાવસાયિક અને કૌટુંબિક જવાબદારીઓ વચ્ચે ઝંપલાવવું એ એક નોંધપાત્ર પડકાર છે, ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ મહિલા બ્રાન્ડ બનાવવાનું નક્કી કરે છે.

સંદર્ભસુચિ

1. અરોરા, આર.;અનેસૂદ, એસ.કે.(2005), - ફંડામેન્ટલ્સ ઓફ એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ એન્ડ સ્મોલ બિઝનેસ- બાપોરીકર, એન. (2007) સાહસિકતા વિકાસ અને પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ- હિમાલય પબ્લિકેશન હાઉસ.
2. બ્રશ, સી. (1997). તાઓરી, ડો. કમલ - વિકેન્દ્રિત ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગસાહસિકતા.
3. દેસાઈ, વી: (1996) ડાયનેમિક્સ ઓફ એન્ટરપ્રેન્યોરિયલ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ મેનેજમેન્ટ હિમાલય પબ્લિશિંગ હાઉસ - ચોથી આવૃત્તિ,
4. ધમેજા એસ કે (2002), મહિલા સાહસિકો: તકો, પ્રદર્શન અને સમસ્યાઓ, ટીપ પબ્લિશર (પી) લિ., નવી દિલ્હી.
5. ગોર્ડન ઇ. અને નટરાજન કે.: (2007) આંતરપ્રિન્યોરશિપડેવલપમેન્ટ - હિમાલયા પબ્લિકેશન હાઉસ, બીજી સુધારેલી આવૃત્તિ.
6. હટ્ટંગડી ડૉ. વિદ્યા: (2007) સાહસિકતા – સમયની જરૂરિયાત, હિમાલય પબ્લિકેશન હાઉસ, પ્રથમ આવૃત્તિ.લઘુપાયે ઉદ્યોગ મંત્રાલય અને મંત્રાલયની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો કૃષિ અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગો, સરકાર. ઓફ ઇન્ડિયા કલ્યાણી પબ્લિશર્સ.
7. કુમાર, એ. (2004), "મહિલા સાહસિકોની માલિકીની એન્ટરપ્રાઇઝનીફાઇનાન્સિંગપેટર્ન", ધ ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ કોમર્સ, વોલ્યુમ. 57, નંબર 2.
8. મહંતી સંગ્રામ કેશરી – ફંડામેન્ટલ્સ ઓફ એન્ટરપ્રેન્યોરશીપ – પ્રેન્ટિસ હોલ ઓફ ઇન્ડિયા રહીમ એ (2006), "એસએચજીની ભૂમિકા", યોજના, ભાગ. 50, નંબર 12.
9. રેણુકા વી. (2001) બિઝનેસમાં મહિલાઓ માટે તકો અને પડકારો, ઇન્ડિયાટુગેધર, ઓનલાઇન અહેવાલ, સિવિલ સોસાયટી ઇન્ફોર્મેશન એક્સચેન્જ પ્રા. લિ.

વેબસાઇટ્સ:

1. info@ijrcm.org.in
2. www.Smallindustryindia.com
3. www.ghallabhansali.com
4. www.icfaijournals.com
5. www.imer.com
6. www.ludhianadistrict.com/articles/article1184678891.html
7. www.ludhianadistrict.com/personality/rajni-bector.php
8. www.nawbo.org
9. www.newsweek.com/2010/07/06/women-will-rule-the-world
10. www.referenceforbusiness.com/small/Sm-Z/Women-Entrepreneurs.html
11. www.udyogini.org

Study on Self – Help Groups and its role in Women Empowerment

Sulochana Sureshbhai Patel

Research Scholar,

Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Dr. Hemlata J. Patel

Associate Professor,

Smt. A. S Chaudhary Mahila Arts & Home Science College, Mehsana

ABSTRACT

Women constitute half of world population. Their role is indispensable in the society. But they are deprived of their basic rights. Domestic violence, economic and educational discrimination, reproductive health inequities and harmful traditional practices, remains the most pervasive and persistent form of inequality in the society. Therefore, a need is felt to empower them. Evolution of the concept called Self Help Group (SHG) is a ray of hope in the dark for the governments to empower women. It has the potential to address many of the problems that the women are facing due to disempowerment and really can bring a considerable change in their lives. In this article an attempt is made to know women empowerment, its dimensions, concept of Self-Help Groups, and their role in women empowerment followed by conclusion.

Keywords: Self – Help Groups, Role, Women Empowerment

INTRODUCTION

Women Empowerment can be simply defined as creating an environment where women are given the power to make decisions pertaining to their own lives. However, there is a widespread literature available on definition of Women Empowerment. The following are worth mentioning.

United Nations (2001) defines empowerment as the processes by which women take control and ownership of their lives through expansion of their choices. The World Bank's Empowerment and Poverty Reduction: A Source Book, defines empowerment in its broadest sense as the "expansion of freedom of choice and action"

(Narayan, 2002). Kabeer (1999) refers women empowerment as the processes by which those who have been denied the ability to make choices acquire such ability. Women empowerment takes place at a hierarchy of different levels – individual, household, community and societal. (Thelma Kay, 2002).

According to Kabeer (1999), empowerment cannot be reduced to a single aspect of process or outcome. Thus, women empowerment embraces all the spheres of life that has direct or indirect impact on Women. Moreover, empowerment perceived by outsiders might not necessarily be those most valued by women themselves. (Deepti Umashankar, 2006) Few women perceive empowerment as enjoying equal rights to that of their husbands whereas few perceive it as their value in the eyes of husbands. This is due to differences in cultures.

SELF HELP GROUP (SHG) – DEFINITION

A Self-Help Group (SHG) is a group of rural poor who have volunteered to organize themselves into a group for eradication of poverty of members. They agree to save regularly and convert their savings into a Common Fund known as the Group Corpus. (Mukesh Arora, 2012) A Self – Help Group (SHG) can also be viewed as a small voluntary association of poor people, preferably from the same socioeconomic background. They come together for the purpose of solving their common problems through self-help and mutual help. The SHG promotes small savings among its members. The savings are kept with a bank. This common fund is in the name of the SHG. Usually, the number of members in one SHG does not exceed twenty. (Ghadoliya, 2004)

Further, A Self-Help Group can be defined as a group consists of 10-20 members drawn from a relatively homogeneous economic class (i.e. poor), self-selected on the basis existing affinities and mutual trust; members meet regularly at a fixed time and place and pool their savings into a common fund from which they take need-based loans. The group develops its own rules and regulations and sanctions for violations; the meeting procedures and processes, leadership change norms, intensive training and handholding, are designed to enable SHGs to function in a participatory and democratic manner. According to Fernandez (1998), the objectives of the SHGs go beyond thrift and credit and include the overall development of members in the social, political, cultural and economic arena; thus, the SHGs are ‘credit plus institutions (Deepti Umashankar, 2006)

CONCEPT OF SHG

The concept of SHG is based on the following principles: (Ghadoliya, 2004)

- Self-help supplemented with mutual help can be a powerful vehicle for the poor in their socioeconomic development;
- Participative financial services management is more responsive and efficient;
- Poor need not only credit support, but also savings and other services;

- Poor can save and are bankable and SHGs as clients, result in wider outreach, lower transaction cost and much lower risk costs for the banks;
- Creation of a common fund by contributing small savings on a regular basis;
- Flexible democratic system of working;
- Loaning is done mainly on trust with a bare documentation and without any security;
- Amounts loaned are small, frequent and for short duration;
- Defaults are rare mainly due to group pressure; and
- Periodic meetings non-traditional savings

ROLE OF SHGS IN WOMEN EMPOWERMENT

Participation of women in SHGs has remarkable impact on empowerment. It helps women to understand and realize their unique potential, develop courage to think and act independently, express what they desire, suffer, feel, speak out and express freely, and explore their distinct growth and development. Significantly, almost all the women have goals for the future, perhaps linked to their greater sense of self efficacy and belief in their ability to actualize them. (Deepti Umashankar, 2006). Though various authors have given different number and titles for women empowerment dimensions, all of these dimensions are grouped into five dimensions for simplicity. They are; Economical (material), Psychological (cognitive), Relational, Social and Political dimensions. Further Participation in SHGs primarily results in economic empowerment which results in psychological empowerment which again results in relational empowerment which further results in managerial empowerment and at the end political empowerment, the highest level of empowerment. The sub dimensions of each of the empowerment dimensions are given below

Economic (Material) Empowerment: Scholars who have done extensive research on the role of SHGs in economic empowerment of women have observed the following changes in the women.

- Expansion of material resource base (Deepti Umashankar, 2006)
- Ability to make large and small purchases (Hashemi et al, 1996)
- Able to start micro and small enterprises (Sanjay Kranti Das, 2012)
- Income and consumption smoothing (Sanjay Kranti Das, 2012)
- Creation of assets (Sanjay Kranti Das, 2012)
- Economic security (Deepti Umashankar, 2006)

Psychological (Cognitive) Empowerment: The research work of scholars on the role of SHGs in psychological empowerment of women, have shown following outcomes. Economic empowerment of women has resulted in psychological empowerment in the following dimensions;

- Improvement in courage (Ghadoliya, 2004)
- Growing Sense of self and vision of future (Deepti Umashankar, 2006)
- Self-worthiness (Ghadoliya, 2004)
- Self-esteem and confidence (Deepti Umashankar, 2006)
- Recognition of their own abilities and skills due to self-esteem and confidence (Deepti Umashankar, 2006).

Relational (Family and Society) Empowerment: Economic and psychological empowerments of women have resulted in gaining the value in the family as well as society. Thus, there is a change in gender relations in the family as well as society. The relational empowerment of women has found in the following aspects.

- Contribution to health and productivity of whole family (Mukesh Arora, 2012)
- Change in the attitude of husband/ household/ society (Deepti Umashankar, 2006)
- Changes in gender relations within family and in broader society (Thelma Kay, 2002)
- Increased bargaining power vis-à-vis other family members (Deepti Umashankar, 2006)
- Involvement in major decision making such as purchasing of land or rickshaw or livestock for earning purposes (Hashemi et al, 1996)

Political Empowerment: There is a saying in the politics, “In any civilization, the community that will not get the opportunity to rule, will perish soon”. Women are not exempted from it. Their basic rights will be at threat, if they are not empowered politically. The Scholars who have done extensive research on the role of SHGs in political empowerment of women have found, “Though women face handicaps to their involvement in politics, due to their belief that only the male are the political screen actors, perception that it requires huge funds to contest in elections and still the winning is not certain etc.

CONCLUSION

Discrimination against women and girls including gender- based violence, economic and educational discrimination, reproductive health inequities and harmful traditional practices, remains the most pervasive and persistent form of inequality in the society. This has resulted in circumscribing their lives with stress, poor self-esteem, and dependency, no sense

of self and vision of future, etc. They are not empowered even to make decisions with respect to the issues pertaining to their own lives. Participation of women in SHGs has the potential to change this scenario. It empowers the women along the dimensions such as economic, psychological, relational, managerial and political. Therefore, the role of SHGs in empowerment is admirable. Women in general and rural women in particular who want to empower themselves, must associate themselves with SHGs to get empowered. Governments must put efforts to further popularize this concept by strengthening SHGs in such a way that suits their women citizens' requirements.

References

- Deepti Umashankar, 2006: Women Empowerment: Effect of Participation in SHGs
- Jael van der Heijden, 2006: Sustainability and Empowerment Through SHG Federations – A Study in East Uttar Pradesh
- M K Ghadoliya, 2004: Empowering Women Through SHGs: Role of Distance Education, Paper presented at Third Pan-Commonwealth Forum on Open Learning, Dunedin, New Zealand, July, 2004.
- MukeshArora,2012: An increasing role of SHGs in Women Empowerment, International Research Analysis and Evaluation journal, volume 3, issue 28, pages 98-99.
- Sanjay Kranti Das, 2012: Socio Economic Empowerment of Women Through SHGs and Bank linkage programme. A Boon for Development: International Journal of Management and Business Studies, Volume2, Issue–1, Jan–March2012.
- Thelma Kay, 2002: Empowering Women Through Self Help Micro Credit Programs; Economic and Social Commission for Asia and the Pacific's Bulletin on Asia-Pacific Perspectives 2002/03, with title Asia – Pacific Economies: Sustaining Growth Amidst Uncertainties, pages 69 -78.

बीसवीं सदी की मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री सशक्तिकरण

प्रा. भावनाबहन एम. पटेल

हिन्दी विभाग,

आर्ट्स कॉलेज, पाटण

प्राचीनकाल में महिलाओं को शिक्षा और सामाजिक क्षेत्रों में पुरुषों के बराबर अधिकार प्राप्त था तथा नारी को समाज परिवार में महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त था। उस समय स्त्रियाँ सुरक्षित और समर्थ होती थी। मध्यकाल में भारतीय महिलाओं के सम्मान स्तर में काफी कमी आयी। उसके शिक्षा के मौलिक अधिकार छीन लिया गया। पर्दाप्रथा, अशिक्षा तथा अन्य कुरीतियाँ फैलती गई और स्त्री सिर्फ घर की चारदीवारी में कैद होने लगी। सामाजिक अंधविश्वास, पाखंड, अशिक्षा तथा पुरुषप्रधान समाज में स्त्रियों की स्थिति दयनीय एवं चिंताजनक होती गयी।

आधुनिक युग में शिक्षा के प्रचार एवं प्रसार समाज सुधारकों के प्रयासों से महिला के सम्मान तथा अधिकारों के लिए आवाज उठने लगी। यही स्त्री सशक्तिकरण है – वास्तव में स्त्री सशक्तिकरण का अर्थ स्त्री को उस स्तर तक ले जाना जहाँ से वह अपने निर्णय स्वयं कर सके, वे अपने करियर, शादी, रोजगार, सभी विषयों पर बिना किसी की सहायता एवं दबाव के निर्णय ले सकें उन्हें सभी अधिकार प्राप्त हो जो पुरुष वर्ग को है। वह स्वयं अपना कार्य करने में सक्षम हो वही स्त्री सशक्तिकरण है।

आधुनिक युग में शिक्षा समाज सुधारकों एवं लेखक लेखिकाओं के प्रयत्न से स्त्री सशक्त हुई है। साहित्य समाज का दर्पण है। समाज में जो कुछ भी होता है उसका प्रतिबिंब साहित्य में पड़ता है। रचनाकार अपने साथ पूरे समाज का प्रतिनिधित्व करता है। आधुनिक हिन्दी साहित्य में उपन्यास का बहुत महत्व है। उपन्यासकार अन्याय में पूंजीवाद, दलित चेतना, राजनीति में व्याप्त भ्रष्टाचार, सामंती प्रवृत्ति, स्त्री सशक्तिकरण आदि विषय पर गहराई से सोचता है।

साठ के दशक से महिला उपन्यासकारों ने हिन्दी साहित्य में अपना बहुत बड़ा योगदान दिया है।

मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य में समाज का सच्चा प्रतिबिंब दिखाई देता है। आज के युग में सभी क्षेत्र में क्रांति की है उसी तरह स्त्री भी अपने अधिकारों के लिए जाग्रत हुई है। स्त्री चाहती है कि हमारी लड़ाई खुद हम ही लड़ेंगे।

मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री सशक्तिकरण दिखाई देता है। उनके उपन्यासों में स्त्री सशक्तिकरण की चर्चा निम्न मुद्दों पर की जायेगी - सामाजिक चेतना, शैक्षिक चेतना, राजनैतिक चेतना, पारिवारिक चेतना, आत्मनिर्भरता, अधिकारबोध आदि।

मैत्रेयी पुष्पा का 'इदन्नमम' उपन्यास में मंदा की दादी बऊ भी अपने पूरे जीवन में संघर्ष करती हुई नजर आती है। वह अपनी जवानी में विधवा हो जाती है किन्तु किसी को अपनी तरफ उँगली उठाने का मौका नहीं देती। अपने इकलौते बेटे महेन्द्रसिंह को पाल पोसकर बड़ा करती है। वह दूसरा विवाह करना उचित नहीं मानती।

बऊ अपने बेटे महेन्द्रसिंह के मृत्यु के पश्चात पोती मंदा की देखभाल करती है। क्योंकि मंदा की माँ प्रेम अपने प्रेमी रतन यादव के साथ भाग जाती है। बऊ प्रेम के घर छोड़कर भाग जाने पर उसकी कटु आलोचना करती है। वे कहती है - **“जवानी के हिलोरे नहीं दबा पा रही थी तो देह जला डालती।”**¹ बऊ विधवा जीवन व्यतीत करती है और वह अपनी विधवा बहु प्रेम से भी यही उम्मीद रखती है। नारी मर्यादा का पक्ष रखने वाली बऊ द्रौपदी, सीता, कुंती सत्यवती, सावित्री के उदाहरण देकर नारी धर्म का आदर्श प्रस्तुत करती है। बऊ यौन पीडित अपनी विधवा बहु की आलोचना करती हुई कहती है कि **“किस स्त्री में देह की भूख नहीं रहती विधवा होने पर क्या सूख जाता है स्त्रोत। बऊ विधवा अवस्था में मर्यादा त्यागना देहरी लाँधना उचित नहीं मानती।”**²

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में स्त्री पात्र भूरी विद्रोही पात्र के रूप में ही नजर आती है। भूरी कबूतरा जाति की साहसी औरत है। पति के मरने पर भूरी आँसू नहीं बहाती। वह रोना कमजोरी के लक्षण मानती है और वह कमजोर नहीं है। भूरी अपने बेटे रामसिंह को पढ़ा लिखा व्यक्ति बनाना चाहती है। भूरी अपने बिरादरी की अकेली औरत है जो अपने बेटे को चोरी करना, डाका डालना न सिखाकर हाथ में कुलहाड़ी डंडा न थमाकर पोथी पाटी पकड़वाती है **“पति की हत्या का बदला लेने के लिए पुत्र रामसिंह के हाथों में ज्ञान का हथियार थमाती है। उसे विश्वास है कि विद्या के आगे देह का खजाना कुछ भी नहीं।”**³

'चाक' उपन्यास में सारंग का चरित्र विद्रोही नारी का रहा है। उपन्यास में शुरु में ही वह अन्याय के विरोध संघर्ष छेड़ती हुई नजर आती है किन्तु पति रंजीत उसका साथ नहीं देता। उसका साथ गाँव के मास्टर श्रीधर देते हैं। पति रंजीत सारंग को चारदीवारी के अंदर रखना चाहता है। गाँव के फतेहसिंह प्रधान रंजीत को बहकाते हैं। रंजीत भी ग्रामप्रधान बनने के सपने देखता है किन्तु सारंग पति का यह सपना तोड़ देती है। सारंग स्वयं ग्राम प्रधान पद के लिए

चुनाव लड़ती है। मधुरेश के शब्दों में “पुरुष के वर्चस्व और एकाधिकारवाद के विरुद्ध सारंग एक निर्णायक संघर्ष छेड़ती है।’ इसी में वह अपने छोटे होते घूँघट के बीच ग्राम पंचायत के प्रधान के चुनाव तक यात्रा तय करती है।”^४

कृष्णावती वासणी के शब्दों में – “एक समय वह भी आता है कि अतरपुर की विभिन्न जातियाँ, वर्गों, धर्मों की स्त्रियों को एकत्र करती सारंग सामाजिक निर्माण में लग जाती है। प्रस्तुत कार्य में सारंग की सजग, सचेत, क्रियाशील स्त्री शक्ति का समन्वित रूप दृष्टिगत होता है। ग्राम मुखिया का चुनाव लड़ती गाँव के कुछ गुन्डे मवालियों को सबक सिखाती जीत जाती है। ग्राम विकास में बाधक नकारात्मक मानव मूल्यों को जड़मूल से उखाड़कर सकारात्मक मानव मूल्यों का निर्माण करके ग्राम प्रतिनिधि के रूप के अपना परिचय कराती है।”^५

‘विजन’ उपन्यास में डॉ. आभा का व्यक्तित्व विद्रोही रहा है। वह एक डॉक्टर है। वह अपने पति मुकुल से अलग होकर दिल्ली के मेडिकल कॉलेज में नौकरी करने लगती है। वहीं पर एक जूनियर डॉक्टर अनुज वर्मा भेंगापन दूर करने सर्जरी के लिए आयी सरोज नामक पच्चीस साल की युवती पर बलात्कार करता है। सरोज बाल बिखरे, पल्ला अस्त व्यस्त लिए आभा के कमरे में पहुँच जाती है। आभा सरोज के साथ अन्याय का बदला लेना चाहती है। वह सरोज के साथ न्याय करना चाहती है। “मैं इस घटना का पर्दाफाश करूँगी। घबराओ मत। चलो मेरे साथ अभी, इसी समय इसी हालत में।”^६ डॉ.आभा सरोज को उसी हालत में डिपार्टमेंट के हेड के पास ले जाती है। वह डिपार्टमेंट के हेड द्वारा डॉ.अनुज को डिसमिस करना चाहती है किन्तु हेड ऐसा नहीं करते क्योंकि अनुज बड़े बाप का बेटा है। किन्तु यहीं पर डॉ.आभा की लड़ाई खत्म नहीं होती। वह डॉ.अनुज के खिलाफ एफ.आई.आर. दर्ज कराके ही दम लेती है। तसलीमा नसरीन के अनुसार “जिस दिन यह समाज स्त्री शरीर का नहीं - शरीर के अंग, प्रत्यंग का नहीं। स्त्री की मेधा और श्रम का मूल्य सीख जाएगा, सिर्फ उस दिन स्त्री मनुष्य के रूप में स्वीकृत होगी।”^७

डॉ. आभा एक मरीज के ऑपरेशन के दौरान यह जान जाती है कि सर्जरी चीफ सर्जन डॉ.चौपड़ा अमेरिका से चोरी छिपे लाए हुए घटिया और सस्ते लेंस को मँगवाकर आँखों में इस्तेमाल करते हैं। विदेश की मोहर लगी लेंस की मुहमाँगी कीमत पाते हैं। डॉ.आभा अपने वरिष्ठों की इस तरह की बेइमानी बर्दाश्त नहीं कर पाती। वह उनके खिलाफ आवाज उठाती है और उन्हें खूब सुनाती है। “बल्डी बगर। यू बास्टर्ड। मैं बक बक करी रही हूँ। आगे अब देखता जा मैं क्या करती हूँ तेरी एक एक करतूत लिखूँगी। बास्टर्ड विदेशों से चोरी करके लाते हैं और

उसी माल से देश में डाका डालते हैं ?” इस तरह विद्रोही व्यक्तित्व की अन्याय के विरुद्ध आवाज उठाती है।

‘अगन पाखी’ में भुवन का विद्रोही रूप नजर आता है। भुवन ठीक चार महीने बाद अपने पति की जायदाद पर अपना अधिकार जताने के लिए खड़ी होती है। वह कचहरी में अपनी अरजदारी की अर्जी देती है – “मैं भुवनमोहिनी, पत्नी स्व विजयसिंह वल्द दुर्जयसिंह निवासी ग्राम विराहा जिला झाँसी, यह दावा करती हूँ मुझे इतल्ला मिली है कि मेरे जेठ कुँवर अजयसिंह ने अपने अकेले का हक बरकरार रखा है। क्योंकि स्व. विजयसिंह की कोई संतान नहीं। कचहरी से अर्ज है कि अपने पति की जायदाद का हक मुझे सौंपा जाए। मैं कुँवर अजयसिंह की हकदारी पर सख्त एतराज करती हूँ।”^५ भुवन सिर्फ पाँचवी जमात तक पढ़ी लिखी ग्रामीण युवती होकर भी अपने अधिकारों को अच्छी तरह समझाती है। यहाँ स्त्री सशक्तिकरण है।

अंत हम कह सकते हैं कि मैत्रेयी पुष्पा उपन्यासों में नारी सशक्तिकरण स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। उपन्यासों की नारी पात्र शक्ति विद्रोह के प्रतीक के रूप में गढ़ी गई हैं। मैत्रेयी पुष्पा के ‘इदन्नमम’ उपन्यास में तीन पीढ़ियों की स्त्रियों की कहानी चित्रित की है। उपन्यास की प्रमुख पात्र मंदाकिनी अपने अधिकारों के प्रति जागरूक नारी है। ‘चाक’ उपन्यास में भी उभरती हुई नारी चेतना देखने को मिली है। उपन्यास की नायिका सारंग नारी के अधिकारों के लिए संघर्ष करती है। सत्ता अपने हाथों में लेकर वह पुरुष समाज द्वारा स्त्री का शोषण और उस पर होनेवाले अव्यवहार समाप्त कर देती है। ‘अल्मा कबूतरी’ उपन्यास की नायिका आल्मा परिस्थिति से विद्रोह कर लड़कर परिस्थिति पर विजय पाती है। ‘विजन’ उपन्यास में डॉ. आभा का व्यक्तित्व विद्रोही रहा है। वह अपने पर हुए अत्याचार का विरोध करती है। ‘अगनपाखी’ उपन्यास में भुवन मोहिनी भी अपने अधिकारों के लिए वह कचहरी में अर्जी करती है। और वह एक विद्रोही रूप धारण कर लेती है। इस तरह जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में स्त्री अपने व्यक्तित्व को स्थापित कर रही है।

सन्दर्भ संकेत

- (१) मैत्रेयी पुष्पा, 'इदन्नमम्', पृ. २६८
- (२) डॉ. क्षितिज धुमाल, बीसवीं सदी के अंतिम दशक के हिन्दी उपन्यासों का प्रवृत्तिमूलक अनुशीलन, पृ. १८८
- (३) मैत्रेयी पुष्पा, 'अल्मा कबूतरी', पृ. ७४
- (४) संपादक डॉ. दया दीक्षित, मैत्रेयी पुष्पा : कथ्य और सत्य, पृ. ६१
- (५) कु. कृष्णावती वसाणी, दशवें दशक के महिला उपन्यासकारों के उपन्यास में नारी चेतना,
- (६) मैत्रेयी पुष्पा, विजन, पृ. १६३
- (७) नसरीन तसलीमा अनुवाद मुनमुन सरकार, औरत के हक में, पृ. ९९
- (८) मैत्रेयी पुष्पा, 'अगनपाखी', पृ. ७